

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A lágerek népe

Névtelen
romák
holokausztja

JANUS
PANNONIUS
MÚZEUM

ROMA
HOLOCAUSZT
JPM.HU

A LÁGEREK NÉPE

Névtelen romák holokausztja

Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata
Janus Pannonius Múzeum
Pécs, 2014

Binder Zoltán
2015.

A kötet a
Miniszterelnökség

CIVIL ALAP - 2014 támogatásával valósult meg.

A kötet további támogatói:
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata
Janus Pannonius Múzeum
Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület
Erdős Kamill Cigánymúzeum
Győr Megyei Jogú Város Levéltára
Pécs Megyei Jogú Város Cigány Önkormányzata
Dél-Pannon Múzeumokért Közhasznú Egyesület

Szerkesztő:
MÁRFI ATTILA
Szerkesztőbizottság:
EGRY DÓRA, GÁL ÉVA, KOSZTICS ISTVÁN, WALTERNÉ MÜLLER JUDIT
Képszerkesztők:
KOSZTICS ISTVÁN, GÁL ÉVA, BURJÁN ISTVÁN
Lektor:
BANA JÓZSEF
Fordítás angol nyelvre:
ANDREW C. ROUSE
német nyelvre:
WALTER BÁLINT
románi nyelvre:
ARATÓ MÁTYÁS
Fotómunkák, digitalizálás:
FÜZI ISTVÁN

ISBN 978-963-9873-37-7
A kiadásért felel: Pécs M. J. Város Önkormányzata, Janus Pannonius Múzeum
Arculat (borító):
SÁNDOR ZSOLT
Nyomdai munkálatok:
SZ.K. STÚDIÓ KFT.
Felelős vezető:
PILLÁRY GÁBOR
Megjelent 500 példányban

A KÖTET SZERZŐI

BANA JÓZSEF	igazgató, Győr M. J. Város Levéltára, Győr
CSÓTI CSABA	főlevéltáros, MNL Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár
KARDOS FERENC	igazgatóhelyettes, Halis István Városi Könyvtár, Nagykanizsa
HARMAT JÓZSEF	könyvtáros, Vörösmarty Mihály Könyvtár, Székesfehérvár
KATONA CSABA	történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
KOSZTICS ISTVÁN, Dr.	elnök, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület (CKKE), Pécs
KOVÁCS HONTALAN JÓZSEF	költő, publicista, Mohács
MÁRFI ATTILA	történész, ny. főlevéltáros, Pécs
MÁRKUS SÁNDOR	izraelita hitközségi elnök, Szombathely
†RADNÓTI ILONA	ny. főmuzeológus, Janus Pannonius Múzeum, Pécs
SILVIO PERITORE Dr.	elnökhelyettes, Németországi Szintik és Romák Dokumentációs-és Kultúrközponja, Heidelberg

Tartalom

PÁVA ZSOLT DR.: Lectori salutem!	8
HEISLER ANDRÁS: Köszöntő.....	14
KOSZTICS ISTVÁN DR.: Köszöntő.....	22
W. MÜLLER JUDIT: Köszöntő.....	28
MÁRFI ATTILA: Bevezető	36
KARDOS FERENC: Nyomtalanul? Névtelen romák holokausztja. A roma holokauszt jelene a történeti kutatásban és a társadalomban	50
BANA JÓZSEF: Adalékok a Roma Holocaust történetéhez	82
†RADNÓTI ILONA: „...Úgy kell eljárni, mint a zsidókkal” Cigánykérdés-cigánysors Baranyában.....	106
HARMAT JÓZSEF: A székesfehérvári és várpalotai cigányok tragédiája 1945-ben a Grábler-tónál	144
CSÓTI CSABA: Cigányrazzia Somogy megyében, 1944	164
KOVÁCS HONTALAN JÓZSEF: Láthatatlan tömegsírok.....	174
KATONA CSABA: A cigány holokauszt kérdése az oktatásban	182
MÁRKUS SÁNDOR: Mások vagyunk?... ..	196
KOSZTICS ISTVÁN DR.: Romák a növekvő antiszemitizmus ellen	202
MÁRFI ATTILA: Cigány és kisebbségtörténeti kutatások Baranyában és a Roma Holokauszt feltárásának problémaköre	208
SILVIO PERITORE DR.: A Németországi Szintik és Romák Dokumentációs- és Kultúrközpontjának tevékenysége és állandó kiállítása	234
KARDOS FERENC: Mert mindennek arca van! Ferkovics Józsefről és a roma holokausztról valló képeiről	248
KÉPGALÉRIA	254
A KÉPEK SZÁRMAZÁSI HELYE	285

Lectori salutem !
Tisztelt Hölgyeim és Uraim !

Pécs a Béke Városa, az elismerő címet az UNESCO adományozta városunknak több mint negyedszázada. Büszkék vagyunk a díjra, hiszen nemcsak a délszláv válság menekültjeinek nyújtott segítséget jelképezi ez, hanem azt is, hogy Pécssett évszázadokon keresztül békében élt együtt számos nemzet és felekezet képviselője, összeköti dél és észak, kelet és nyugat kultúráit, vallási örökségeit.

Erre a békés együttélésre vet árnyékot, hogy 70 évvel ezelőtt, 1944-ben roma és zsidó származású embereket tereltek a pécsi gettóba, majd a pécsi pályaudvaron bevagonírozták őket, a biztos halálba küldve gyermekeket, felnőtteket, férfit, nőt, öreget és fiatalot egyaránt. A pécsiek döbbenet figyelték az eseményeket.

A szörnyű eseményekre emlékezve és abból tanulva Pécs városa ez év májusában hivatalosan is határozatba foglalta, és ezúton deklarálta a város közössége nevében, miszerint Pécs városában többé nem fordulhat elő, hogy valakit vallása, nemzetisége, kultúrája, bármely kisebbséghez való tartozása miatt hátrányos megkülönböztetés érjen. Kiállunk amellett, hogy az évszázados hagyományainkat tiszteletben tartva és követve, Pécs valamennyi polgára békében őrizhesse kultúráját, gyökereit, gyakorolhassa vallását.

A város nemcsak e deklarációval mutatja elkötelezettségét a roma kultúra megőrzése iránt. A roma kultúra és nyelv to-

vábbélését, megőrzését, a tehetséges diákok előrejutását szolgálja a Gandhi Gimnázium, a Pécsi Tudományegyetem romológia tanszéke, valamint a Rácz Aladár Közösségi Ház, ahol tehetséges művészek alkotásainak bemutatkozására nyílik lehetőség. A roma holokauszt történelmi emlékeinek megőrzésére létrehozuk a Roma Holocaust Emlék- és Dokumentációs Központot Pécssett. E központ felállításának ötlete a '90-es években megalakult Cigány Kulturális Egyesület tevékenységéhez köthető, ekkor nyitották meg a Cigányok Jog- és Érdekérvényesítő Irodáját és szembesültek a ténnyel, hogy a náci haláltáborokban elhalálozott több tízezer magyarországi roma származású emberről alig van információ. Számos történész és levéltáros kutatót baranyai származású, haláltáborokban elhunyt romák után. A kutatások eredményeinek összegezéséként jelent meg Radnóti Ilona: „...úgy kell eljárni, mint a zsidókkal” – Cigánykérdés-cigánysors Baranyában című kötete.

Üdvözlöm ezt a méltó megemlékezés-sorozatot, a színvonalas tudományos konferenciát és az ennek nyomán készült konferencia-kötetet, hiszen ezek az alkalmak is segítik, hogy a kollektív emlékezet megőrizze az utódok számára az emlékeket és a tanulságokat, hogy soha többé ne történhessenek ilyen tragikus események.

Dr. Páva Zsolt
Pécs polgármestere

LECTORI SALUTEM! LADIES AND GENTLEMEN!

Pécs is the City of Peace, a title of recognition bestowed by UNESCO upon our city more than a quarter of a century ago. We are proud of the honour, for it not only symbolizes the aid given to refugees fleeing the Southern Slavic crisis, but also that for centuries people of many nations and creeds have lived in Pécs in peaceful coexistence, and that it connects the heritages of southern and northern, eastern and western cultures and religions.

A shadow fell over this peaceful coexistence when, seventy years ago, in 1944 Roma and Jews were hurled into the Pécs ghetto, from which they were loaded into wagons at the Pécs railway station, sending children and adults, men and women, young and old alike to certain death. The people of Pécs looked on at the events in horror.

This year in May, to commemorate the terrible events and in order to learn from them, the City of Pécs set down formally and in writing the declaration in the name of its citizenry that never again in the City of Pécs will any person suffer any negative discrimination as a result of religion, ethnicity, culture or for belonging to any minority.

In respect of and continuing the traditions of centuries we stand by every citizen's wish to preserve their culture and origins and to practice their religion. It is not only with this declaration that the city demonstrates its dedication to the preservation of Romani culture. The Gandhi Grammar School and the department of Romani Studies at Pécs University serve

the continuation of Romani culture and the Romani tongue and as a stepping-stone for talented young Gypsies, while the Aladár Rácz Community Centre provides a forum for talented artists to display their works. Pécs is creating a Gypsy Holocaust Memorial and Documentation Centre for the preservation of the historical relics of the Romani holocaust. The idea of establishing such a centre can be linked with the activities of the Gypsy Cultural Society, formed in the 1990s; it was at that time that they opened the Office for Gypsy Rights and Interests and were faced with the fact that there existed hardly any information about the many thousands of Hungarian Gypsies who died in the Nazi death camps. Many historians and archivists have carried out research into the Gypsies from Baranya County who died in the death camps. The results of this research have been collected and published in Ilona Radnóti's *"... úgy kell eljárni, mint a zsidókkal" Roma holocaust Baranyában* ("...you must do as you did with the Jews". The Gypsy holocaust in Baranya).

I welcome this worthy series of commemorations, the excellent academic conference and the ensuing conference publication, for these occasions aid in the preservation of reminiscences in the collective memory for future generations and provide a lesson through which never will such tragic events ever occur again.

Dr. Zsolt Páva
Mayor of Pécs

LECTORI SALUTEM! SEHR GEEHRTE DAMEN UND HERREN!

Pécs/Fünfkirchen ist die Stadt des Friedens. Diesen Titel der Anerkennung hat die UNESCO unserer Stadt vor mehr, als einem viertel Jahrhundert verliehen. Wir sind Stolz auf diesen Titel, er symbolisiert nämlich nicht nur unsere Hilfeleistung für die Flüchtlinge der südslawischen Krise, sondern auch, dass in Pécs die Mitglieder zahlreicher Nationen und religiöser Gemeinschaften Jahrhunderte lang friedlich zusammen lebten, und dass die Stadt die Kulturen und religiöse Erben von Süden und Norden, Westen und Osten verbindet.

Auf dieses friedliche Zusammenleben wirft die Tatsache einen Schatten, dass vor 70 Jahren, im Jahre 1944, Juden und Roma in den Pécser Ghetto getrieben, einwaggoniert und in den sicheren Tod geschickt wurden: Kinder, Erwachsene, Männer, Frauen, alt und jung in gleicher Weise. Die Pécser beobachteten die Ereignisse bestürzt.

Die Stadt Pécs lernte aus der Erinnerung an die schrecklichen Ereignisse, und erklärte im Mai dieses Jahres mit einem offiziellen Beschluss im Namen der ganzen Stadtgemeinschaft, dass in der Stadt in der Zukunft niemandem mehr eine negative Diskrimination wegen seiner Religion, Nationalität oder Kultur widerfahren darf. Aus Respekt zum Erbe unserer Jahrhunderte langen Traditionen stehen wir dafür gerade, dass alle Bürger von Pécs in Frieden ihre Kultur und Wurzeln bewahren, und ihren Glauben pflegen können.

Die Stadt zeigt aber ihre Verbundenheit gegenüber dem Erhalt der Kultur dieser Minderheit nicht nur über diese Deklaration. Das Weiterleben von Sprache und Kultur der Sinti und Roma, sowie den erfolgreichen Werde-

gang ihrer talentierten Kinder unterstützen auch das Gandhi-Gymnasium, der Lehrstuhl für Romologie an der Universität Pécs, sowie das Aladár-Rácz-Gemeindehaus, wo talentierte Künstler die Möglichkeit bekommen, ihre Werke auszustellen. Als historische Gedenkstätte zum Völkermord an den Sinti und Roma errichten wir in Pécs ein Erinnerungs- und Dokumentationszentrum. Die Idee der Errichtung eines solchen Zentrums kam aus den Kreisen des, in den 90er Jahren gegründeten Kulturvereins der Sinti und Roma. In dieser Zeit wurde man bei der Errichtung des Büros für die Rechts- und Interessenverwirklichung der Sinti und Roma mit der Tatsache konfrontiert, dass man kaum über Informationen zu den mehreren Zehntausend ungarischen Sinti und Roma verfügt, die in den Vernichtungslagern der Nazis ums Leben gekommen sind. Zahlreiche Historiker und Archivare recherchierten bereits zu den Sinti und Roma aus Baranya/Branau, die dem Holocaust zum Opfer fielen. Als eine Summierung der Ergebnisse der Recherchen erschien der Band *„...muss man behandeln, wie die Juden“ – der Völkermord an den Sinti und Roma in der Branau* von Ilona Radnóti.

Ich begrüße diese würdige Gedenkveranstaltungs-Reihe, die niveauvolle Konferenz und den daraus entstehenden Konferenzband, denn solche Gelegenheiten tragen dazu bei, dass das kollektive Gedächtnis die Erinnerungen und ihre Lehre für die Nachkommen bewahrt, damit solche tragische Ereignisse nie wieder passieren können.

Dr. Zsolt Páva

Bürgermeister von Pécs/Fünfkirchen

LECTORI SALUTEM! PATYIVALE ROMNYALE THAJ ROMALE!

E Pecha la Pachako Foro si, o vazhno cimo o UNESCO das amare foroske maj but sar bish thaj panzh bershenca angla kadi. Phutyarde sam pe kadi mita, ke na numa le sudnona slavickona krizake nashadenge dino zhutipe somnosarel, de vi kodi, ke andej Pecha zhi but shelbersha andej pacha trajonas kethanes but nacionalitetura, kethane phandel le sudna, le norduna, le orientickona thaj le okcidentickona kulturake thaj religijake avuciji.

Pe kado pachaslo kethanutno trajo del ushalin, ke 70 bershenca angla kadi, ando 1944-to bersh romen thaj bibolden nashade ande la Pechako gettovo, apoj la Pechaki zibanoski stacija ando vagonura phandadele, te bishaven ando biztosho meripe shavoren, baren, murshen, zhuvlyan, phuren thaj vi ternen. La Pechake manusha mucime dikhenas le pecipiji.

Te serosaras pel grozavi pecimata thaj te sityuvas anda kodol, la Pechako foro ande kado bersh ando majushi oficijalno deklaracija kerdas ande'kh határozato, ke ando foro nashtig shaj avel kasavo, ke anda leski religija, nacionaliteto, kultura thaj etnikako kopchimo shaj ashen karing varikaste negativnonos. Avri tordyuvas pasha kodi, ke amare butshelbershenge tradiciji te inkras pej patyiv thaj pala late te zhas, kade pale la Pechake sa polgaron andej pacha shaj losaren pengi tradicija, rikiti thaj te dyakorolil peski religija.

O foro na numa kadala deklaracija-sa sikavel avri pesko komitmento karing e romani kultura. Le romana kulturako thaj

shibako trajo, kodolako losaripe, le godyavere sityardenge maj but reslipe slugisarel thaj zhutil o Gandhi Gimnaziumo, la Pechake Zhanimatongi Univerzitake romologijako fakulteto, thaj o Rácz Aladár Komunitetosko Kher, kajso andre shaj sikaven penge butya le godyavere artistura. Te ferinas le romane holokausteske historikane serojimata, fundosaras le Romengo Holokausteske Dokumentacijako thaj Kulturake Centro andej Pecha. Kodo gindipe tradas karing le centrosko fundosaripe, ke andel 1990-ti bersha kerdylas le romano Kulturalno Jekhetanipe, thaj atunchi puterde le Romenge Hakajenge thaj Erdekoske Validalimaski Oficija, thaj line sama kodo, pel maj but sar deshmijji Ungrikone Themeske rom, kon andel naciva mudarimaske lagera mule, daba si informacija. But historjara thaj arxivara rodelas palal rom, kas andaj Baranya sarmazinas thaj mudarde andel koncentracijake taborura. Le rodimatongo rezultatongo „résumé” publikalinde la Radnóti Ilonaki ginadyi le „... kade trubul te keras, sar le biboldenca” – o Pharajmos andej Baranya – anavesa.

Najisarav kado patyivale serojimatongi serija, le uche nivelesko zhanimaski konferencija thaj anda late kerdyi konferencijaki kenyva, ke vi kadala alkalmura zhutin, ke le kolektivno serojipe losarel le utodonge le serojimata thaj so sityuvas anda lende te na pecisajven kasave tragikane pecimata.

Dr. Páva Zsolt

la Pechako polgarmeshteri

Polgármester Úr! Hölgyeim és Uraim!
Kedves Roma Barátaim!

Auschwitz 437 ezer magyarországi polgár temetője. A legnagyobb magyar temető – mondta e konferencia egyik védnöke, Magyarország köztársasági elnöke, Áder János az idei auschwitzi megemlékezésen! Idén Auschwitzban jártam az élet menete alapítvánnyal. A csoportban voltak zsidók és nem zsidók, s voltak cigányok is. Kettenjükkel együtt mentem az auschwitzi láger barakkjai között. Egyikük tehetséges cigánygyermekkel foglalkozó művész, a másik egy fiatal és lelkes cigányember, aki polgármesterként a semmiből úgy emelte fel faluját, hogy ma már ők visznek adományokat a rászorulóknak. Falujukban a bűnözés minimálisra csökkent – rendőri segédlet nélkül. Nesze neked „cigánybűnözés”, akik megalkották ezt a szöösszetételt, mindjárt el is dobhatják azt.

Szóval ez a két roma fiatalember a holokauszt 70. évfordulójára, feketére fújta 70 százból álló virágcsokorral emlékezett meg megölt rokonaikról. Hiteles feldolgozása volt ez, a múltnak. Hiteles a gyász fekete színe, hiteles az auschwitzi roma barakk helyszíne, hitelesek a közösségükért dolgozó roma vezetők személyei és talán hiteles volt, hogy ehhez a privát koszorúzáshoz felkérték egy zsidó emlékező házaspárt – történetesen feleségemet és engem, hogy közösen helyezzük el a történelem gyászcsokrát.

Sorsunkból, a történelemből mindig tanulni kell. Tanulni kell azt, hogy minden kisebbségnek – legyen az nemzetiségi, mint a magyarországi romáké, vagy legyen az valódi kisebbség, mint a magyarországi zsidósága – létezik saját felelőssége a kirekesztés, a rasszizmus, az antiszemitizmus elleni fellépésben. A kisebbségeknek ugyanis nem csak lehet, hanem mindenképpen hangosan kell jelezniük, ha kirekesztéssel találkoznak, vagy gyűlöletbeszéddel szembesülnek. A kisebbségek a társadalmak betegségeinek legfontosabb és legpontosabb szenzorai.

Természettudósok megfigyelték, hogy a természetes vizekben élő halfajok közül egyesek viselkedése képes a vizek állapotát mutatni. Mozgásuk, színük és a vízben való elhelyezkedésük megfigyelésével pontos következtetéseket lehet levonni arról, hogy az életterületet alkotó csermely, patak, vagy folyó aktuálisan milyen tisztaságú. E halfajok a természettudósoknak képesek jelezni, ha a vízbe olaj, vegyszer jutott, vagy ha az éltető forrás bármi mással szennyeződött. A szenzorálásnak, bizonyos jelenségek érzékelésének rendkívüli jelentősége lehet, de nem csak a természettudományban, hanem a társadalomtudomány területén is. A világ minden táján, így hazánkban is a kisebbségek azok a társadalmi csoportok, amelyek a leghatékonyabban képesek szenzorálni a társadalom mindenkori

állapotát. Amennyiben közérzetük nem jó, ha félelmeik vannak, ha gyűlöletet érzékelnek vagy elhagyják szülőházjukat, akkor ez a társadalom betegségét jelzi. Ha a romák úgy érzik, hogy lépten-nyomon kirekesztéssel találkoznak, a melegek a kiközösítéstől félnek, ha a zsidó közösség tagjai erősödő antiszemitizmust éreznek, akkor ez a kisebbségi szenzor pontosan jelzi, hogy valami nincs rendben a társadalomban. Ezért aztán a fejlett demokráciákban, a bölcsen gondolkozó és dolgozó kormányok mindig különös figyelemmel követik a nemzeti, vagy vallási kisebbségek közérzetét és reakcióit. Ha jajgatnak, vagy kiabálnak, ha bezárkóznak, vagy emigrálnak, az nem az ő problémáikat, hanem az osztársadalom fel nem tárt fekélyeit jelzik.

Üldözöttek. Kisebbségek. Középkori jelenetek valósulnak ma meg Szíriában, Irakban, s Afrika néhány országában. Most éppen nem zsidókat, hanem keresztényeket gyilkolnak – kizárólag vallásuk miatt. A tudósok szerint a világmindenség az ősrobbanás óta folyamatosan tágul. Az emberiség számára azonban a földgolyó inkább össze-megy. A közlekedés felgyorsult, a kommunikáció, s annak sebessége rohamtempóban

fejlődik. Hol vagyunk már a „nyolcvan nap alatt a föld körül” korszakától! S a virtuálisan egyre kisebb bolygónkon láthatjuk, ma bárkiből lehet kisebbség. Nekünk zsidóknak az üldöztetésben kétezer éves tapasztalatum van – ezért a zsidó közösség rendkívül érzékeny mások üldöztetésére. Ezért figyelünk és hívjuk fel a társadalom figyelmét, ha romákat gyilkolnak, ha határon túli magyarokat vernek, vagy ha keresztényeket üldöznek. A Mazsihisz külön levélben fejezte ki szolidaritását Erdő Péter bíboros felé a világszerte erősödő keresztényüldözések miatt, a Zsidó Világkongresszus elnöke, Ronald Lauder pedig ezért ajánlotta fel segítségét néhány hete egy magyarországi konferencián. Mert tudjuk, ebben a kicsiny, szűkülő világban mindenki lehet védtelen, s bárkiből lehet üldözött – legyen a bőrszíne világos, vagy sötét, hordjon a nyakában keresztet, vagy Dávid csillagot, s legyen a nemzetisége magyar, vagy nem magyar.

Hölgyeim és Uraim! Köszöntöm a mai konferenciát, úgy gondolom lesz dolga elég!

Heisler András
a Mazsihisz elnöke

MR MAYOR! LADIES AND GENTLEMEN! ROMA FRIENDS!

Auschwitz is a cemetery to 437,000 Hungarian citizens. As one of the conference's patrons, Hungary's President Áder János, said at this year's Auschwitz memorial ceremony, it is Hungary's largest cemetery. This year I visited Auschwitz with a foundation comprising Jews and Gentiles

and some Gypsies. I went with two of them among the Auschwitz concentration camp barracks. One of them was an artist working with talented young Gypsy children, the other a young, enthusiastic Gypsy who as mayor had raised his village out of nowhere to such an extent that now it is they who

give donations to the needy. Crime in their village has dropped to a minimum – without the aid of a police force. So much for “Gypsy crime”: whoever created this combination of words can throw it out of the window.

So these two young Roma commemorated their murdered relatives on the seventieth anniversary of the holocaust with a wreath of seventy blooms treated with a black agent. It was an authentic interpretation of the past. Black is the authentic colour of mourning, the Auschwitz Roma barracks were authentic, as were the Roma leaders working for their communities and maybe it was also an authentic gesture that they had invited a Jewish couple to attend this private ceremony – as it happened, my wife and I – to lay down our historic mourning wreaths together

We can always learn from fate and history. We must learn that every minority, whether it be ethnic, like Hungary's Roma, or a religious minority like Hungary's Jews, has its own responsibility to stand up against segregation, racism and Anti-Semitism. For it is not only possible but mandatory in all events to publicly speak out wherever they discover segregation, or are faced with malicious speech. Minorities are the most important and accurate censors of the sicknesses of society.

Natural scientists have observed that among species of fish living in natural waters the behaviour of certain ones is capable of displaying the state of the water. By observing their movements, colour and position in the water it is possible to draw accurate conclusions regarding the actual clearness of the brook, stream or river. These

species of fish are capable of indicating to natural scientists whether oil or chemicals have entered the water or whether the life-giving source has been polluted by any other matter. This sensing, the sensing of particular phenomena, may have a great importance, not only in natural history but also in the sphere of social science. All over the world and so here in Hungary it is the minorities who are the social groups most effectively able to sensor the prevailing state of society. If they are uneasy, if they have fears, if they sense hatred or flee their homes, this signals a sickness in society. When the Romani sense that at every step they are encountering exclusion, when homosexuals fear ostracism, when the Jewish community senses strengthening Anti-Semitism, then this minority sensor is precisely signalling that something is not as it should be in society. This is why, in developed democracies, wise, working governments always follow the mood and reactions of national or religious minorities with special attention. If they groan or make an outcry, if they become insular or emigrate, this signals not a problem of their own making but a cancer in society at large.

The persecuted. Minorities. Medieval scenes become reality in today's Syria, Iraq and several African countries. At the moment it happens to be Christians and not Jews that they are murdering – exclusively for their religion. According to experts the universe has continually been expanding since the Big Bang. For mankind, however, the Earth is rather shrinking. Transportation has increased in velocity, while communication has developed in leaps and bounds. Where are we compared with the age of “Around

the World in Eighty Days"? And in our ever shrinking, virtual world we can see that anyone can be a minority. As Jews, we have two thousand years' experience of persecution, which is why the Jewish community is extremely sensitive to the persecution of others. This is why we pay attention and turn the attention of society to the murder of the Roma, if Hungarians beyond the border are beaten, or if Christians are persecuted. In a letter written to Cardinal Péter Erdő, the Mazsihisz (Association of Hungarian Jewish Congregations) expressed its solidarity at the increasing worldwide persecution of Christians, and for the same reason the president of the Jewish World

Congress, Ronald Lauder, proffered his assistance a few weeks ago at a Hungarian conference. Because we know that in this tiny, shrinking world anybody can become defenceless, and anyone can become persecuted – let the colour of their skin be light or dark, whether a cross or the star of David hangs from their neck, or their nationality Hungarian or otherwise.

Ladies and Gentlemen! I greet today's conference; I believe there will be plenty of work ahead!

Heisler András
president Mazsihisz

SEHR GEEHRTER HERR BÜRGERMEISTER, SEHR GEEHRTE DAMEN UND HERREN, LIEBE FREUNDE AUS DEM KREISE DER SINTI UND ROMA!

Auschwitz war der Sterbeort von 437 tausend Ungarn. Der größte ungarische Friedhof – sagte János Áder, Schirmherr der Konferenz und Staatspräsident von Ungarn, bei der Gedenkfeier in Auschwitz. Heuer war ich mit der Stiftung „Zug des Lebens“ in Auschwitz. In der Gruppe waren Juden und Nicht-Juden, sogar auch Roma. Mit zwei von ihnen ging ich zwischen den Baracken von Auschwitz umher. Der eine ist Künstler, und beschäftigt sich mit talentierten Roma-Kindern, der andere ist ein junger und begeisterter Roma Herr, der als Bürgermeister sein Dorf aus dem Nichts emporgehoben hatte, so dass mittlerweile sein Gemeinde Spenden für die Bedürftigen sammelt. In ihrem Dorf hat sich die Kriminalität auf ein Mini-

mum reduziert – ohne polizeiliche Hilfe. Von wegen „Zigeunerkriminalität“! Die dieses Wort erfunden haben, können es gleich wegschmeißen!

Also diese zwei Roma Herren erwiesen ihren ermordeten Verwandten zum 70. Jahrestag des Holocaust mit einem schwarz besprühten Strauß aus 70 Rosen die Ehre. Das ist eine authentische Auseinandersetzung mit der Vergangenheit. Authentisch die schwarze Farbe der Trauer, authentisch die Roma-Baracke von Auschwitz als Stätte, authentisch die Personen der zwei Roma Leitfiguren, die zu Hause für ihre Gemeinde kämpfen, und authentisch war es vielleicht auch, dass ein anwesendes jüdisches Ehepaar – nämlich meine Frau und

ich – gebeten wurde, gemeinsam mit ihnen am Beschmückungsakt mit dem geschichtlichen Trauerkranz teilzunehmen.

Wir müssen immer aus unserem Schicksal und unserer Geschichte lernen. Wir müssen es lernen, dass alle Minderheiten – sei es eine ethnische Minderheit, wie die ungarischen Sinti und Roma, sei es eine religiöse, wie die ungarischen Juden – auch eine eigene Verantwortung im Kampf gegen die Diskrimination, den Rassismus und Antisemitismus tragen. Die Minderheiten dürfen nicht nur, sie müssen es laut zeigen, wenn sie auf Diskrimination und Hassreden stoßen. Die Minderheiten sind die wichtigsten und genauesten Sensoren der Krankheiten der Gesellschaft.

Naturwissenschaftler haben beobachtet, dass manche Fischarten in natürlichen Gewässern durch ihr Verhalten den Zustand des Wassers anzeigen. Aus ihrer Farbe, Bewegung und Position im Wasser kann man genau erschließen, wie rein aktuell ihr Lebensort, der Bach oder der Fluss ist. Die Naturwissenschaftler können mit der Hilfe dieser Fischarten erkennen, ob Öl oder Chemikalien ins Wasser gerieten, oder sonstiges die Lebensquelle unrein macht. Die Sensorisierung, die Wahrnehmung bestimmter Erscheinungen, kann äußerst wichtig sein, nicht nur in der Naturwissenschaft, aber auch auf dem Gebiet der Soziologie. Überall auf der Welt, so auch bei uns, sind die Minderheiten diejenigen gesellschaftlichen Gruppen, die den aktuellen Zustand der Gesellschaft am wirksamsten widerspiegeln können. Wenn sie sich nicht wohl fühlen, Ängste haben, Hass begegnen oder sogar ihre Heimat verlassen, so zeigt das die Krankheit einer Gesellschaft. Wenn

die Roma sich ständig diskriminiert fühlen, die Schwulen Angst vor der Ausgrenzung haben, die Juden einen immer zunehmenden Antisemitismus spüren, so zeigt der Sensor der Minderheiten ganz genau, dass etwas mit der Gesellschaft nicht stimmt. Deshalb achten auch die weise denkenden und arbeitenden Regierungen der entwickelten Demokratie stets auf den Gemütszustand und die Reaktionen der nationalen und religiösen Minderheiten. Wenn sie jammern und schreien, sich einsperren oder auswandern, dann zeigt das nicht ihre Probleme, sondern die versteckten Geschwüre am Körper der ganzen Gesellschaft

Minderheiten. Verfolgte. In Syrien, im Irak und in manchen Ländern Afrikas spielen sich Szenen ab, als wäre man im Mittelalter. Nur werden gerade nicht Juden, sondern Christen ermordet – bloß wegen ihrer Religion. Wissenschaftler behaupten, das Weltall weitet sich seit dem Urknall immer weiter aus. Für die Menschheit scheint die Erde eher zu schrumpfen. Der Verkehr wurde schneller, die Kommunikation und ihre Geschwindigkeit entwickeln sich rapide. Das Zeitalter von „In 80 Tagen um die Welt“ haben wir längst hinter uns! Und auf unserem virtuell immer kleineren Planeten können wir sehen, dass heute jeder zu einer Minderheit werden kann. Wir Juden haben im Verfolgt-Sein zweitausend Jahre Erfahrung – daher ist die jüdische Gemeinschaft außerordentlich sensibel für die Verfolgung anderer. Deswegen geben wir Acht, und machen die Gesellschaft aufmerksam, wenn Sinti und Roma ermordet, ungarische Minderheiten im Ausland geschlagen, Christen verfolgt werden. Die Gemeinschaft Ungarischer Juden erklärte in einem Brief an Kardinal Péter Erdő ihre Soli-

darität bezüglich der weltweit zunehmenden Christenverfolgungen, und der Vorsitzende des Jüdischen Weltkongresses, Ronald Lauder, hat vor wenigen Wochen bei einer Konferenz in Ungarn aus diesem Grund seine Hilfe angeboten. Denn wir wissen, dass in dieser kleinen, immer enger werdenden Welt jeder zum Opfer der Verfolgung werden kann – egal, ob seine Hautfarbe hell oder dunkel ist,

ein Kreuz oder ein Davidstern an seiner Halskette hängt, oder seine Nationalität Ungar ist oder nicht.

Meine sehr geehrten Damen und Herren! Ich begrüße die heutige Konferenz. Es gibt reichlich zu tun!

András Heisler
Vorsitzender der Gemeinschaft
Ungarischer Juden

RAJA POLGARMESHTERINA! ROMNYALE THAJ ROMA! DRAGONA AMALA!

O Auschwitz 437 mijji Ungrikone Themeske polgarongo murmuncij. O maj baro ungriko murmunci – phendas pe kadale bershesko serojipe la konferencijako jekh patronushi, le Ungrikone Themesko prezidento, o Áder János. Kado bersh phirdem o Auschwitz le Élet Menete (Trajosko Zhape) fundacijasa. Ando grupo sas bibolde thaj na bibolde, thaj vi roma sas. Duje manushenca mashkar len-de kethane phiros mashkar le Auschwitzesko lagereske barakura. O jekh artistoj, kon godyavere romane shavorenca foglalkozil, o kaver jekh terno thaj jilesko rom si, kon sar polgarmeshteri anda khanceste vazdas opre pesko gav kade, ke aba von ingren adomanyura kodolenge, kon chorej thaj trubul len. Ande lengo gav le nasule trabengo numero pe'kh minimalno nivelo pelas – chi zhutinde ande kadi chej xanralija. Kattyij pala „cigánybűnözés“, kon kerde kadi ekspresija, aba vi shaj shudenla. Kadala duj roma palal holokausteske 70-tone jubileumosko serojipe jekh kasavo buketo ingerde penca, ande soste sa le 70 luludya po kalo sas farbome te

seronpe pe peske mudarde nyamon. Autenticko elaboracija sas le nachila vramake. Autentickoj le dyasongo kalo rang, autentickoj le Auschwitzeske barakesko than, autentickaj le romane sherune, kon pala penge komunitetura keren butyi, thaj hajkam vi kodo autenticko sas, ke karing kado kosoruzipe opre mangle jekhe bibolde manushes kusa laki romnyi kethanes te shuven tele la historijako dyasosko buketo. Ando amaro shorsho, amari historija trubul te sityuvas. Trubul te sityuvas kodi, ke sa le minoriteton si responsibiliteto – t'avel kodo etnicko, sar le romengo, vady t'avel religijako, sar le Ungrikone Themeske biboldengo – ande kodo, sar t'ushtaven opre mamuj rasizmo, antisemitizmo thaj ekskluzija. Le minoritetura na numa shaj somnosaren, de trubul len te somnosaren glasosko, ekskluzijasa te maldyon, vaj ashunen gracimaski vorba. Le minoritetura si le societatonge nasvalimatongo maj vazhni thaj maj pontosha senzorura.

Palaj zhanimaske butya kerde manusha sama line, ke kodole mashengo fa-

jura, save ando naturalno paji zhuven, bu-tivar sikaven le pajeski kondicija. Te dikhas lengo mishkiye, rang thaj pozicija ando paji, atunchi shaj zhanas, ke kodo paji, so lenge o trajoj, kodo ab vady patako sosko uzhoj. Ka-dale mashenge fajura zhanen te somnosaren le rodareng, ulej vady varisoski kemi-kalija te resle, vady o zvoro akarso kavere materialosa melalo shaj kerdyilas.

Kodoles, ke varikon mishto hatyarel peske senzorenca zuraless baro vazhnipe shaj avel, de na numa le le naturasa zhanimaske butya kerde manushenge, de vel societatonge zhanimatonge. Pel lumake sa riga, kade v'ando Ungriko Them le maj cini-mata si kodola societatoske grupura, save maj feder zhanen te senzoralin le societatoski aktualno kondicija. Kana lenge hatyari-mata naj lashe, daran varisostar, hatyaren e gracia vady pala pende mukhen peski cara, atunchi kadi somnosarel, ke nasvaloj kodo societato. Kana le rom kodi hatyaren, ke avri si le phande varikathar, vi le tate daran kathar e ekskluzija, kana le bibolde komunitetonge zhene kade hatyaren, ke zurajvel o antisemitizmo, atunchi kado minoritikano senzori, ke variso naj mishto kadale societatos. Anda kadi andel lashi demokraciji le godyaveres gindinde thaj butyi kerde guvernmentura sakanak shpecialno len sama le nacionalne thaj religijake minoritetongi kondicija thaj reakciji. Te cipisaren, vady te roven, avri te phandenpe, vady emigralin, kodo na lenge problemi, te na le intregone societatoske problemi somnosaren.

Nashade. Minoritetura. Mashkarutne epokake pecimata kerdyon chachimaske an-

dej Sirija, ando Irak thaj ande la Afrikake unyi thema. Akanak na le bibolden, te na kristianon mudaren, numa anda lengi religija. Palal zhanimaske manusha e luma kathar o dulmutano robanashi sagda buxlyol. Le manushenge pale e Phuv maj feder kethane zhal. E transportacija maj sigo zhal, e komunikacija zuraless sigo zhal devorta. Kaj sam aba le „tela oxtovardesh dyesa krujal e Phuv“ epokatar. Thaj pe amaro virtualnones cino globuso shaj dikhas, ke anda akarkaste shaj avel minoriteto. Amen, bibolden si bari, dujmijengi eksperiencia andel nashavimata – thaj kade le zhidovenge komunitura zuraless halyarde karing le kavere manushengo nashavipe. Anda kadi las sama thaj lelavas sama le societatos, kana mudaren le romen, kana le avrutne themenge ungron maren, vady kana le kristianon nashaven. O Mazsihsz (Le Ungrikone Themeske Biboldenge Komunitetongo Jekhetanipe) ande'kh lil bishadas le Erdő Péter kardinaleske andal kristianonge nashavimata, le Biboldenge Lumako Kongresosko Sheruno, o Ronald Lauder pale anda kadi imbisardas pesko zhutipe pe'kh Ungrikone Themeski konferencija. Ke zhanas, ke kado piko, tangosajli luma sa shaj aven bilosarde, thaj anda sa shaj aven nashade – t'aven lengi morchi parno vady kalo, shaj phiraven trushul vady le Davideski cherhaj, thaj t'aven lengo nacionaliteto ungro vady na ungro.

Romnyale thaj romale! Najisarav e adesutnyi konferencija, kade gindij, ke avla la dosta butyi!

Heisler András

Köszöntő

Tizenharmadik alkalommal rendezzük meg „*A cigányság történeti múltja és jelene Magyarországon, különösen a dunántúli és nyugat-magyarországi régiókban*” című történeti konferenciánkat, mely, az idei évben a Roma Holocaust 70. évfordulója emlékére a Névtelen romák holokausztja alcímet viseli. A Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 1996-tól jogvédő irodáján keresztül kiemelkedő szerepet vállalt Baranya megyében az állami és külföldi segélyalapok, a roma holocaust túlélői és az áldozatok hozzátartozói számára meghirdetett kárpótlási és segélyalapok ügyeinek intézésében.

Ekkor szembesültünk azzal, hogy a cigányság történetében mennyi fekete folt van, milyen kevés információval, adattal rendelkezünk a romák régi és újkori életével kapcsolatban.

Másrészt az erősödő társadalmi előítéletesség, megbélyegzés, a cigányságot ért atrocitások is arra készítették szervezetünket, hogy a cigányság történetét, haladó hagyományait feltáró kutatást indítsunk el.

Egy szerencsés találkozásnak köszönhetően kapcsolatba kerültünk Márfi Attila pécsi főlevéltárossal, aki már rendelkezett kutatási ismeretekkel és vállalta, hogy összefogja a cigányság történetét kutató levéltárosokat, történészeket, könyvtárosokat, tudományos munkatársakat, kutatókat. Szakmai, baráti kapcsolatai révén sikerült is olyan kutatókat

találnia, akik hivatásuk mellett elkötelezettek a cigányság történelmének feltárásában, és reális értelmezésében. Így 2001-től minden évben a fenti címmel megrendezzük történeti konferenciánkat, mely az adott évben kutatott, feltárt anyagokat mutatja be. Az előadásokat szeretnénk folyamatosan kötetben is megjelentetni, a Cigánysors I-II kötet közel 10 év előadásait tartalmazza.

A holocaust 60. évfordulójára készülve egy Roma Holocaust Emlékmű felállításának irányítását végezve újból szembesülnünk kellett, hogy ezen a területen még az általánosnál is kevesebb ismeretekkel, dokumentumokkal, számadatokkal rendelkezünk. Ezért elhatároztuk, hogy a történeti kutatásainkat e területre kívánjuk koncentrálni. A Baranya Megyei Önkormányzat a kérésünkre megbízta Radnóti Ilona muzeológust, hogy végezzen kutatást a roma holocaust területén a megyében. Az elkészült tanulmányt „... úgy kell eljárni, mint a zsidókkal” – Roma holocaust Baranyában címmel 2006-ban jelentettük meg. Már ekkor elhatároztuk, hogy a holocaust 70. évfordulóján történeti konferenciánkat tematikusan e témában fogjuk megrendezni.

Ezúton szeretném megköszönni a jelenlévő előadóknak, akik többségével a kezdetektől együtt dolgozunk, hogy vállalták e terület kutatását, előadásuk összeállítását.

Külön örülünk annak, hogy a Civil Alap

2014 támogatásával nem csak a konferencia megtartása vált lehetővé, hanem a Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata az előadásokat tartalmazó kötet kiadását is vállalni tudja. Nagyon örülök annak, hogy a zsidó testvéreink is jelen vannak konferenciánkon, nemcsak előadóként, hanem a MAZSIHISZ

képviselésében, és megtörténhet egy történelmi kézfogás, a közös üldöztetést, vészkorszakot átélt két népcsoport között.

Dr. Kosztics István

Cigány Kulturális
és Közművelődési Egyesület elnöke

WORDS OF WELCOME TO THE CONFERENCE

This is our thirteenth historical conference on *"The History and Present of the Gypsies in Hungary, Especially in the Regions of Transdanubia and Western Hungary"*, within the framework of which this year's conference bears the subtitle "Unnamed Roma" on the occasion of the seventieth anniversary of the Roma Holocaust. Since 1996 the Association for Gypsy Culture and Public Education has undertaken an outstanding role through its human rights office in Baranya County in the organising the affairs regarding compensation announced for the survivors and relatives of the victims of the Holocaust.

It was at this time that we were confronted with the number of black spots in Gypsy history and how little information and data were at our disposal regarding the life of the Roma both further back in history and more recently.

Meanwhile the strengthening of social prejudice, stamping, and atrocities carried out against Gypsies obliged our body to initiate research into Gypsy history and continuing traditions.

Thanks to a lucky encounter we entered contact with Attila Márfi, head of the Pécs Archives, who already had knowledge

of research work and undertook to bring together those involved in Gypsy history: archivists, historians, librarians, academicians and researchers. Through professional and personal contacts he was able to discover researchers who in addition to their vocation were dedicated to exploring and providing a realistic evaluation of Gypsy history. And so, every year since 2001, we have held the history conference with the above title, which presents researched and explored material related to the year in question. It is our wish to regularly publish the papers, and the volume *Cigánysors I-II* (The Fate of the Gypsy I-II) contains nearly ten years of such papers.

With the unveiling of a memorial statue commemorating the sixtieth anniversary of the Roma Holocaust we had once again to come to terms with the fact that in this area we have at our disposal even less than the average knowledge, documentation and figures. We therefore decided to concentrate our historical research upon this area. Following our request, Baranya County Council entrusted the museologist Ilona Radnóti with carrying out research on the Roma Holocaust within

the county. The resulting study, *"... úgy kell eljárni, mint a zsidókkal" Roma holocaust Baranyában* ("...you must do as you did with the Jews": The Roma Holocaust in Baranya) was published in 2006. It was then that we decided to organise a history conference commemorating the seventieth anniversary of the Holocaust.

Here I would like to thank the speakers, most of whom we have been working with since the outset, for undertaking to perform research and prepare their papers.

We are particularly happy that with the support of the Civil Alap 2014 (Civil Fund) not only has it been made possible to hold

the conference but for Pécs City Council to undertake to issue a published version of the proceedings. I am happy that our Jewish brethren are also present at this conference, not only as speakers but as representatives of MAZSIHISZ, and that an historic handshake has occurred between the two ethnic groups who have shared persecution and the Holocaust.

Dr. István Kosztics

President, Association for Gypsy
Culture and Public Education

BEGRÜßUNG

Zum dreizehnten Mal veranstalten wir unsere Konferenz *„Die Geschichte und Gegenwart der Sinti und Roma in Ungarn, insbesondere in den Regionen Transdanubien und Westungarn“*, die im heurigen Jahr zum Anlass des 70. Jahrestages des nationalsozialistischen Völkermordes an den Sinti und Roma den Untertitel *„Holocaust an namenlosen Sinti und Roma“* trägt. Der Verein für Kultur und öffentliche Bildung der Sinti und Roma übernahm seit 1996 im Komitat Baranya/Branau eine herausragende Rolle in der Abwicklung der Wiedergutmachungs- und Unterstützungsangelegenheiten, die von ausländischen Beihilfestiftungen für die Überlebenden und die Angehörigen der Opfer des Völkermordes an den Sinti und Roma ausgeschrieben wurden.

Dabei wurden wir mit der Tatsache konfrontiert, wie viele Lücken in der Geschichte der Sinti und Roma den Überblick

erschweren, und über wie wenig Informationen wir zur geschichtlichen und modernen Lebensweise der Sinti und Roma verfügen.

Andererseits haben die immer stärkeren gesellschaftlichen Vorurteile, die Abstempelung, und die Atrozitäten gegen die Sinti und Roma unsere Organisation dazu veranlasst, Recherchearbeiten durchzuführen, die die Geschichte und die Entwicklung der Traditionen dieser Minderheit erkunden.

Dank einer glücklichen Begegnung kamen wir mit Attila Márfi, Pécs' Hauptarchivar in Kontakt. Er verfügte bereits über erforschte Vorkenntnisse, und erklärte sich bereit, die Archivare, Historiker, Bibliothekare, Forscher und wissenschaftliche Mitarbeiter, die über die Geschichte der Sinti und Roma recherchieren, für das Projekt zusammenzuführen. Dank seiner Freundschaften im Fachbereich ist es ihm auch gelungen,

solche Forscher zu finden, die sich neben ihrer regulären Arbeit verpflichtet haben, die Geschichte der Sinti und Roma zu erforschen und wahrheitsgemäß zu deuten. So veranstalten wir mit dem oben genannten Titel seit 2001 jedes Jahr unsere Konferenz, bei der die aufgedeckten Materialien des vergangenen Jahres vorgestellt werden. Die Vorträge möchten wir auch laufend gedruckt veröffentlichen; die Konferenzbänder *Zigeunerschicksal I-II.* beinhalten das Vortragsmaterial von nahezu zehn Jahren.

Bei den Vorbereitungen auf den 60. Jahrestag des Holocaust wurden wir bei der Errichtung eines Denkmals zum Völkermord an den Sinti und Roma damit konfrontiert, dass wir auf diesem Gebiet über noch weniger Kenntnisse, Dokumente und Zahlen verfügen, als üblich. Wir haben deshalb beschlossen, unsere historische Recherchearbeit auf dieses Gebiet zu konzentrieren. Die Selbstverwaltung des Komitats Baranya/Branau beauftragte auf unsere Bitte die Museologin Ilona Radnóti, Forschungsarbeiten zum Völkermord an den Sinti und Roma im Komitat durchzuführen. Die daraus entstandene Studie haben wir 2006 mit dem Titel „...muss man behandeln, wie die Juden“ *Der Völkermord an den Sinti und Roma in der Branau* veröffentlicht. Wir haben bereits

damals schon beschlossen, unsere historische Konferenz im 70. Gedenkjahr des Holocaust diesem Thema zu widmen.

Auf diesem Weg möchte ich mich bei den anwesenden Vorträgern, mit deren Großteil wir schon seit den Anfängen zusammenarbeiten, herzlich dafür bedanken, dass sie die Recherche zum Thema und die Zusammenstellung ihres Vortrags auf sich genommen haben.

Zusätzlich sind wir erfreut darüber, dass mit der Unterstützung des Zivilfonds 2014 nicht nur die Veranstaltung der Konferenz ermöglicht wurde, sondern die Stadtverwaltung von Pécs/Fünfkirchen die Herausgabe des Konferenzbandes ebenfalls übernehmen kann. Ich bin auch sehr froh, dass auch unsere jüdischen Brüder an der Konferenz teilnehmen, nicht nur als Vorträger, sondern auch als Vertreter der Glaubensgemeinschaft Ungarischer Juden, wodurch es zu einem historischen Händedruck zwischen zwei Volksgruppen kommen kann, die gemeinsam die Verfolgung und die blutige Epoche durchgemacht hatten.

Dr. István Kosztics

Vorsitzender des Vereins für Kultur und öffentliche Bildung der Sinti und Roma

NAJISARIPE

Deshutrito data organizinas „*Le romengi historikani nachili thaj akanutni vrama ando Ungriko Them, maj feder ande la Transdanubijake thaj okcidentone Ungrikone Themeske regiji*“ aneveski historijaki konferencija, so

kadi bersh andal Romenge Pharrajimoske 70-tone jubileumoske serojipe le „Bianaveske romengo pharrajimos“ teluno cimo phiravel.

Le Romano Kulturalno thaj Komunitetosko Jekhetanipe (Cigány Kulturális és

Közművelődési Egyesület) kathar le 1996-to bersh peske hakajengo ferimaski irodasa but riga las ande la Baranyake kotorthem le statosko thaj avrutne themengo lovenge zhutimaske fundura, le romane pharrajimoske perdal trajitorenge thaj lenge nyamonge hirdetime rekompenciacijake thaj lovenge zhutimaske fundonge trabange keripe.

Atunchi lam sama kodi, ke sode umbrale thana si andel romengi historija, che cerra informaciji, dati siame palal romengo dulmutano thaj maj nyeva vramako trajo.

Vel maj zuralo societatosko angle istonipe, kondemnacija, le atrociteto mamuj le rom kerdas amari organizacija te kezdas jekh rodipe, so le romenga historijasa thaj tradicijasa foglalkozil.

Jekh baxtalo maladyipe sas kodo, kana ande kopchimaste kerdyilam le Márfi Attila arxivaresa andaj Pecha, kon aba zhanglas sar trubul te rodel, thaj opre valalindas te xutrel kethanes le arxivaren, historijaren, bibliotekaren, rodaren, zhanimaske butyaren, kon le romengi historija roden. Perdal peska butyake kopchimata zhanglas te rodel kasave rodaren, kon pasha pengi butyi vel romenga historijake rodimsa thaj kodolaka chachikana interpretacijasas lashe jilesa foglalkozin. Kade kathar o 2001-to bersh sako bersh organizinas kadale anavesa amari historijaki konferencija, so ande kodo bersh rode thaj opre rakhle materialura sikavel andre. Kamasas sako bersh vel prezentaciji ande'kh ginadyi avri te das, le „Romengo Shorsho I-II” majna deshe bershenge angle sikavimata inkrelpe.

Kana getosarasasame te keras jekh Romenge Pharrajimosko Monumento pel pharrajimoske 60-to bersh, atunchi pale

kodi dikhlam, ke pe kado zhanimasko than maj cerra zhanimatonca, dokumentonca, numeronca siame, sar trubulas. Pala kadi shinadasame, ke amare historikane rodimata pe kado zhanimasko than kamasas te koncentralinas. La Baranyako kotorthemeski autonomija pala amaro mangipe bizindas la Radnóti Ilona muzeologijarica te kerel rodipe pal romengo pharrajimos ando kotorthem. E hertija, so gata kerdyilas le „... kade trubul te keras, sar le biboldenca” Romengo pharrajimos andej Baranya anavesa publikalindam ando 2006-to bersh. Ab'atunchi shinadamame, ke pel pharrajimosko 70-to jubileumo amari historijaki konferencija tematica organizinas pala kadi tema.

Kadalesa kamos te najisarav le prezentarenge, kon kathe si, kasa kathar o anglunipe kezindam kethanes te keras butyi, valalinde kadale zhanimaske thanesko rodipe, thaj te shuven kethane pengi prezentacija.

Zurales loshasas, ke le Civil Alap 2014-eske zhutimasa na numa zhanglam te inkaras e konferencija, de la Pechake Kotorthemutne Hakajenge Foroski Administracija vi zhanel te valalil avri te del le prezentacijangi ginadyi. Bares loshasas pala kodi, ke vi amare bibolde phrala kathe si pe amare konferenciji, na numa sar prezentara, de perdal le MAZSIHISZ-esko (Le Ungrikone Themeske Biboldenge Komunitetongo Jekhetanipe) zhutimasa zhanas te das vast jekhavreske vi historikanes, ke kethanutnej o nashavipe thaj solduj niposke grupura but nasulimata trajisarde perdal.

Dr. Kosztics István

O sheruno andel Romano Kulturalno thaj Komunitetosko Jekhetanipe

Tisztelt Olvasó!

Nagy ajándék az élettől, ha az ember hivatásbeli feladatai, lehetőségei, és személyes, családi motivációi találkoznak. Én megkaptam a sorstól ezt az ajándékot: múzeumi munkám során azt az időszakot, azt a fájdalomokkal, történelmi és személyes tragédiákkal fémjelzett vészorszakot kutattam és kutatom, melynek magyarországi német nemzetiségi lévén családom is elszenvedője volt. Kollektív büntetés járt nekik, mert annak a nemzetiségnek a tagjai voltak, melynek nevében oly sok bűnt követtek el a hatalom birtokosai a második világháború során. Kényszermunka, azaz „málenkij robot”, vagyonekobbzás, kitelepítés járt az ártatlanoknak is, csak azért, mert egy adott nemzetiséghez tartoztak.

És most úgy hozta a sors, hogy egy másik népcsoport üldöztetésével, az annak szisztematikus, tervszerű megsemmisítésére irányuló szándékokkal, az emberiség ellen elkövetett büntettek egyik legszörnyűbbikével is közelebbről szembesülök. Annak a népnek a kálváriájával, akiket azért zártak gettókba, vittek lágererekbe, küldtek gázkamrákba, mert romák voltak.

Roma holokauszt. Sokáig ismeretlen fogalom volt ez számunkra, és ma is csak az elején vagyunk a kutatásoknak. Mint ahogy a „málenkij robotra” hurcolt sokszáz-ezer fiatal, főleg lány, asszony sokáig még csak nem is beszélhetett szenvedéseiről, az

egykori Szovjetunió munkatáborában átélt szörnyűségekről, ugyanúgy az auschwitz-birkenau-i, a ravensbrücki, bergen-belseni és a többi koncentrációs tábor barakkjaival, gázkamráival, embertelen „orvosi” kísérleteivel és a többi elkövetett rettenettel sem társítottuk sokáig a roma áldozatokat. A „szerencsés” túlélőknek az útravaló a titoktartás, a megfélemlítés, a „soha, sehol, senkinek” parancs volt.

Tagadhatatlan, hogy főleg az 1990-es évektől végeztek nemzetközi és magyar kutatásokat is a roma holokauszt témájában, de bizony még nagyon hosszú út vezet el bennünket az ezzel kapcsolatos történelmi tények közelebbi megismeréséhez. Ennek okaival, a ránk váró feladatokkal jelen kötet is behatóan foglalkozik, már ezzel is nagy lépést előre téve a lemaradás felszámolásában.

Pécs városa a holokauszt 70. évfordulója kapcsán nagy feladatot vállalt fel: célul tűzte ki ezen úr kitöltésének elősegítését, és pályázatot nyújtott be a Miniszterelnökség Civil Alap – 2014 kiírására, hogy Pécs méltón emlékezhessen meg a roma holokauszt áldozatairól, és innen továbblépve a jövőben létrehozza a Janus Pannonius Múzeumon belül a Nemzetiségi és Roma Kutatóközpontot.

Sok tennivaló van még addig, de most annak örülünk, hogy az első nagy lépések

megtörténtek: „Emlékezzél, ember...” mottóval a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület Pécs város támogatásával, valamint a Janus Pannonius Múzeum közreműködésével „Lágerek népe - Névtelen romák holokausztja” címmel konferenciát rendezett – ennek négy nyelvű kötetét tarthatja most kezében a Tisztelt Olvasó. Emellett ezen kiadvány megjelenésével egy időben megnyílik a Janus Pannonius Múzeum új állandó kiállítása „Porrajmos – Roma holokauszt” címmel.

A múzeumoknak nemcsak feladatuk, hanem küldetésük, missziójuk is van, és ezek közül kiemelkedő a kollektív emlékezet ébrentartásának, őrzésének az ápolása. Ez a kiadvány és a roma holokausztnak emléket állító kiállítás is mutatja, hogy a Janus Pannonius Múzeum komolyan veszi ezt a küldetést.

Köszönetet szeretnék mondani ugyanakkor a fenntartónak, Pécs M. J. Város Önkormányzatának és valamennyi partnernek, támogatónak, segítőnek, elsősorban a heidelbergi Németországi Szintik és Romák Dokumentációs-és Kultúrközpontjának, hogy ez a konferenciakötet és a fent nevezett emlékkiállítás megvalósulhatott.

Megtiszteltetés, hogy ez a feladat a Janus Pannonius Múzeumnak jutott, melyet büszkén felvállaltunk és felvállalunk minden áldozat és üldözött nevében, függetlenül annak vallásától, bőrszínétől, nemzetiségi vagy etnikai hovatartozásától.

W. Müller Judit

Janus Pannonius Múzeum, Pécs
mb. igazgató

DEAR READER,

It is one of life's great gifts if a person's professional duties, opportunities and personal, family motivations meet. Fate has given me this gift: that in the course of my museum work this is the period, this time of the holocaust, hallmarked by pain and tragedies both personal and historical that I have researched and continue to research, which my family also suffered through belonging to the minority of Hungarian ethnic Germans. Their lot was collective punishment, for they were members of a nationality in whose name those in possession of power committed so many crimes in the course of the Second World War. Forced labour, that is,

the life of the "málenkij robot", confiscation of property and deportation awaited even the innocent, purely because they belonged to a particular ethnic group.

And now fate has dictated that we stare in the face the persecution of another ethnic group, one designed to be a systematic, planned extermination, one of the most terrible and proximate crimes against mankind. The Calvary of an ethnic group who were locked up in ghettos, sent to concentration camps, and herded into the gas chambers by the national socialist leaders of the Third Reich, just because they were Romani.

The Gypsy holocaust. For a long time this concept was unknown to us and even now we are only at the beginning of our researches. Just as the many hundreds of thousands of young people, mainly girls, and women were for a long time denied the right to speak of their sufferings when they were bundled off to the "málenkij robot" and the horrors they endured at the old Soviet labour camps, so the barracks of the concentration camps of Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück, Bergen-Belsen and elsewhere and their gas chambers, inhuman "medical" experiments and other atrocities carried out by the Nazis were not for a long time associated with the Romani population. For the "lucky" survivors the fare for the road was to maintain secrecy, suffer threats, and follow the order, "Never, nowhere and to nobody".

It is undeniable that international and Hungarian research on the Gypsy holocaust has been carried out, for the most part since the 1990s, but there is a long way to go before we arrive at a closer picture of the historical facts. That the present volume deals in depth with why this is so and what tasks lie ahead is a great step forward in closing the gap in our arrears.

The County Seat of Pécs has undertaken a great responsibility on this the seventieth anniversary of the holocaust: It has set the target of assisting in filling this void and applied for a grant from the Civil Fund – 2014 announced by the Prime Minister's Office so that Pécs might properly commemorate the victims of the Gypsy Holocaust and, moving to the future, create a Research Centre for Ethnic Minorities and Gypsies within the Janus Pannonius Museum.

There is much work to be done before

then, but for now we are happy that the first great steps have been taken: with the motto, "Remember, man..." the Society for Gypsy Culture and Public Education, together with the support of Pécs County Seat and the cooperation of Janus Pannonius Museum, organised the conference, "The People of the Concentration Camps – the Anonymous Romani Holocaust, a publication of which you, the Reader, are now holding in your hands. Concurrently with the issuing of this publication, Janus Pannonius Museum is opening its newest permanent exhibition, "The Porajmos – the Romani Holocaust".

For museums keeping alive, preserving and nurturing the collective memory is not only a task but a mission, and one of its important ones. This publication and the exhibition in memory of the Romani holocaust also show that Janus Pannonius Museum takes this mission seriously.

At the same time I would like to thank our custodians, Pécs City Council and all our partners, sponsors and helpers, first and foremost the Heidelberg Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma, for making it possible for this conference publication to appear and for the above-mentioned commemorative exhibition to be created.

It is an honour that Janus Pannonius Museum has been entrusted with this task, one which we have proudly accepted in the name of every victim and all who are persecuted, independent of their religion, colour, nationality or ethnicity.

Mrs Judit W. Müller

Janus Pannonius Museum, Pécs

Acting Director

SEHR GEEHRTE LESERINNEN UND LESER!

Es ist ein großes Geschenk vom Leben, wenn sich bei jemandem die Aufgaben, Möglichkeiten und persönlichen-familiären Motivationen kreuzen. Ich habe dieses Geschenk vom Schicksal erhalten: bei meiner Arbeit im Museum recherchierte und recherchiere ich über die qualvolle Zeit, die von viel Schmerz, und zahlreichen geschichtlichen und persönlichen Tragödien durchdrungen ist, und in der meiner ungarndeutschen Familie ebenfalls eine Menge Leid widerfuhr. Sie wurden dafür kollektiv schuldig gesprochen, weil sie einer Nationalität angehörten, in deren Namen die Machtinhaber so viele Gräueltaten im zweiten Weltkrieg vollbrachten. Auch die unschuldigen bestrafte man mit Zwangsarbeit, also dem „malenkij robot“, sowie mit Enteignung und Vertreibung, nur, weil sie einer gewissen Nationalität angehörten.

Und das Schicksal brachte es so, dass ich mich jetzt auch mit der Verfolgung, und dem Versuch einer systematischen, planmäßigen Ausrottung einer anderen Nationalität, mit der größten Schandtata gegen die Menschheit näher auseinandersetze. Es ist die Leidensgeschichte einer Volksgruppe, dessen Angehörigen von den nationalsozialistischen Anführern des Dritten Reiches darum in Ghettos gesperrt, in Lager deportiert, in Gaskammer geschickt wurden, weil sie Sinti und Roma waren.

Holocaust an den Sinti und Roma. Für eine lange Zeit war das für uns ein unbekannter Begriff, und heute sind wir auch erst beim Anfang unserer Recherchen. Wie auch die mehrere Hunderttausend Menschen des „malenkij robot“, vorwiegend junge Mädchen und Frauen, für eine lange Zeit nicht von ih-

rem Leid, den schrecklichen Erlebnissen in den Arbeitslagern der Sowjetunion sprechen konnten, wurden auch die Opfer der Sinti und Roma lange nicht mit den Baracken, Gaskammern, unmenschlichen „medizinischen“ Experimenten und anderen Schandtaten der Nazis in den Konzentrationslagern, wie Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück oder Bergen-Belsen in Verbindung gebracht. Und den „glücklichen“ Überlebenden wurden auch in diesem Fall die Schweigepflicht, die Einschüchterung und der Befehl des „Nie, nirgends, niemandem!“ auf die Heimreise mitgegeben.

Es ist zweifellos, dass in der internationalen und ungarischen Forschung einige Recherchen zum Völkermord an den Sinti und Roma, hauptsächlich seit den 90er Jahren, durchgeführt wurden, jedoch trennt uns noch ein sehr langer Weg von der näheren Kenntnis der diesbezüglichen historischen Fakten. Diese Ausgabe beschäftigt sich auch eingehend mit den Ursachen unseres Rückstandes und mit unseren zukünftigen Aufgaben, wodurch bereits ein großer Schritt fürs Nachholen unserer Versäumnisse getan wird.

Die Komitatshauptstadt Pécs nahm zum Anlass des 70. Jahrestages des Holocaust eine große Aufgabe auf sich: sie strebte die Ergänzung dieses Mangels an, und suchte beim Zivilfonds 2014 der Landesregierung um Unterstützung an, damit Pécs eine würdige Gedenkveranstaltung für die Opfer des Völkermordes an den Sinti und Roma organisieren, und darüber hinaus in der Zukunft innerhalb des Janus-Pannonius-Museums das Forschungszentrum für Romologie und Minderheitenkunde errichten kann.

Bis dahin ist noch vieles zu tun, freuen wir uns jetzt aber darüber, dass die ersten großen Schritte getan sind: Unter dem Motto „Erinnere dich, Mensch...“ veranstaltete der Verein für Kultur und öffentliche Bildung der Sinti und Roma mit der Unterstützung der Stadt Pécs/Fünfkirchen, und der Kooperation des Janus-Pannonius-Museums die Konferenz mit dem Titel „Volk der Lager – Holocaust an namenlosen Sinti und Roma“. Die geehrten Leserinnen und Leser halten mit diesem Buch den daraus entstandenen viersprachigen Konferenzband in der Hand. Gleichzeitig mit dem Buch eröffnet das Janus-Pannonius-Museum seine neue Dauerausstellung mit dem Titel „Porajmos – Völkermord an den Sinti und Roma“.

Museen haben nicht nur eine Aufgabe, sondern auch eine Mission, und dazu gehören als wichtiger Punkt die Pflege und der Erhalt der kollektiven Erinnerung. Dieses Buch und die Pécs'er Ausstellung zum Völkermord

an den Sinti und Roma zeigen, dass das Janus-Pannonius-Museum seine Mission ernst nimmt.

Ich möchte mich gleichzeitig herzlich dafür bedanken, dass der Konferenzband und die Ausstellung zustande kommen konnten: beim Träger des Museums, der Stadtverwaltung Pécs, bei allen Partnern, Förderern, Unterstützern, vor allem bei dem Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma in Heidelberg.

Es ist eine Ehre, dass das Janus-Pannonius-Museum diese Aufgabe bekommen hat. Im Namen aller Opfer standen und stehen wir stolz dazu, unabhängig von derer Religion, Hautfarbe, Nationalität oder ethnischen Zugehörigkeit.

Judit Walterné Müller

Beauftragte Direktorin
Janus-Pannonius-Museum,
Pécs/Fünfkirchen

PATYIVALA GINAVARINA!

Bari podarka si kathar o trajo kodo, kana le manusheske butya, trabi, shajimata thaj le personalne, familikane motivaciji maldyon. Me xutyildem kathar o shorsho kadi podarka: tela mure butya ando muzeumo kodi vrama, kodi epoka rodos thaj rodav, so pherdij dukhasa, historikane thaj personalnone tragedijanca, thaj ande kodi nasul vrama vi muro chalado perdal trajisardas, ke mura familija nyamcicka rikiti si.

Kolektivno bintetishi line, ke kodole naciolanitetoske zhene sas, ande savesko anav che but bezexa kerde kodola manu-

sha pala dujto lumako maripe, kas sas o hatalmo. Butyi silasa, o „malenkij robot“, tele xutyilde lenge love, avri beshavipe sas lengo jutalmo vel bidoshalen, numa anda kodi, ke kaj kodo jekh nacionaliteto inkerdyonas.

Thaj akanak kade andas o shorsho mange, ke jekhe kavere niposke nashavimasa, kodoleske sistematicckone, planosa kerde mudarimaste tordyuvav mostar, so mashkar le maj nasul bezexa si mamuj le manushipe. Kodole niposka kalvarijasa, kas anda kadi phandade andel gettova, inger-

de andel lageri thaj bishade andel gazoske kamri le Tritona Imperijake naciva sherune, ke roma sas.

Pharrajimos, romano holokausto. Zhi but vrama bipinzhardi vorba sas amenge, thaj v'adyes numa kal rodimatongo anglunipe sam. Ke vi kodola terne, maj feder le raklya, gazha zhi but vrama nashtig vorbisarde pala penge dukhavimata, so perdal trajisarde ande la Sovjetickona Unijake lagera. Udyankade nashtig kopchisardam kethane le romane aldozaton la Auschwitz-Birkenau-eske, le Ravensbrück-eske, le Bergen-Belseneske thaj kavere koncentracijake lagerenge barakonca, gazoske kamrenca, bimanushikane „sastyarimaske“ eksperimentonca. Le baxtale thaj darade perdal trajitorenge numa kattyi ashilas te inkrenle ande tajnate, thaj o vlado: „chikana, khanyikaske“.

Musaj si avri te phenas, ke maj feder le 1990-tone bershendar kezdisajle le rodimata vi mashkarthemutnes, v'ando Ungriko Them le pharrajimosa, ba inke lungo drom si angla amende maj mishto te resas le historikane faktumura ande kopchimaste kadala temasa. Kadalenge grundonca, le butyanca so amen trubul te keras, vi kadi kenya but foglalkozil, te ushtavas maj angle jekh baro paso.

La Pechako Foro pel pharrajimoske 70-to jubileumo opre valalindas jekh bari butyi: opre pinzhardas te trubul te zhutil te pherdyaren kado shusho than thaj andre das jekh palyazato le sherune ministereske oficijako „Civil Alap – 2014“ pala kodi, patyivales te shaj serosarel la Pechako foro pal pharrajimoske aldozatura thaj apoj ando avlunipe te shaj fundosarel le Etnikake thaj Romenge Rodimasko Centro ando Janus Pannonius Muzeumo.

But butya si inke palal zhi kodi vrama,

de akanak loshas, ke le anglune bare pasura pecindaspe: „Te seros, manusha...” mottovosa le Romano Kulturalno thaj Komunitetosko Jekhetanipe la Pechake foroske zhutimasa, thaj le Janus Pannonius Muzeumoske zhutimasa le „Lagerengo nipo – le bianaveske romengo pharrajimos“ anavesa organizindas konferencija, sava konferencijake shtare shibaki ginadyi shaj inkres ande tyo vast o patyivalo ginavari (vady e patyivali ginavari-ca). Pasha kadi kenya, kadalesa ande jekh vrama puterdyol le Janus Pannonius Muzeumoske sagutni nyevo avri tordyaripe le „Pharrajimos – Romano Holokausto“ anavesa.

Le muzeumon na feri traba thaj butya, de vi bishavipe, misiovo si thaj anda kadal avri vazdyol kodi, ke te las sama thaj losaras amaro kolektivno serojipe. Kadi kenya thaj romane pharrajimasko serosarimasko avri tordyaripe si o pravdajipe pe kodi, ke o Janus Pannonius Muzeumo vazhnoneske zhanel kado bishavipe.

Kamos te najisarav la gazdake, la Pechake Foroske Autonomijake thaj sa le partnerenge, sponzorenge, zhutorengi thaj maj feder le Heidelbergake „Le Nyamcickone Themenge Sintonge thaj Romenge Dokumentacijako thaj Kulturake Centroske, ke kadi konferencijaki ginadyi thaj kadi serosarimasko avri tordyaripe chacho shaj kerdyilas.

Baro tisteletu si amenge, ke kadi traba le Janus Pannonius Muzeumoske dine, so phutyardo valalindam opre thaj valalinas pala sako aldozato thaj nashado manush, biumb-lado kodolestar, ke soski religija, morchako rang, etnikumo thaj nacionaliteto siles (sila).

Walterné Müller Judit

Janus Pannonius Muzeumo, Pecha
Bishadi direktorica

Bevezető

Már régóta érett ennek a kötetnek a megvalósítása. Szerző és kutatótársaimmal a Cigánysors-kötetek, s az ezeket megelőző konferenciák szervezése során többször is felvetettük a Cigány Holokauszt kutatásának és feldolgozásának lehetőségeit. De mindig közbejött valami, ami miatt elhalasztottuk, hogy külön önálló kötetben foglalkozzunk a vészkorszakkal. Ugyanakkor az általam szerkesztett kötetek és konferenciák olyan széles körben foglalkoztak a hazai cigányság történetével, amelyek konkrétan elvezetnek minket a borzalmas végkifejletig. Igyekeztünk a cigányság megjelenését, kulturális gyökereit, magyarországi letelepedésüket, együttélésünk közös értékteremtéseit feldolgozni és bemutatni, mondhatjuk, hogy a legkiválóbb hazai történészek és szakértők közreműködésével. Így megismerkedhetünk ezen írások közvetítésével az együttélés különböző korszakainak társadalmi és politikai döntéseivel. Hiszen a hazai cigányság megjelenését követően szinte folyamatosan megfogalmazódtak a velük kapcsolatos különböző szintű rendtartások és szabályozások. A cigányságot, nemcsak a történelmi Magyarországon, de egész Európában is idegen testként fogadták és kezelték. Akkor, amikor a 18. és 19. századi Európa különböző országaiban valósággal üldözték a cigányságot, Magyarországon a letelepítés, a foglalkoztatás, a társadalmi elfogadottság érdekében születtek

meg, igaz sokszor vitatható szabályozások és rendeletek. Ha a vészkorszakkal kapcsolatosan akarunk valamilyen szinten foglalkozni, és meg akarjuk mutatni ezeket a borzalmas eseményeket, mindenképpen foglalkoznunk kell a hosszú évtizedek során megtapasztalt együttélés fontosabb eseményeivel, azokkal az értékekkel, amelyek összekötnek minket, valamint azokkal is, amelyek a különbözőségeinket mutatják be. Fontos érzékeltetni a szegregáció, a kirekesztettség, az előítéletek évszázados gyökereit, keletkezéseinek okait. Szembenézni olykor a saját hibáinkkal és mulasztásainkkal. Ebben a tekintetben a Cigánysors-kötetek, s más jellegű kiadványaink a teljesség igénye nélkül vázlatát tudták adni ezeknek a törekvéseinknek. Némi túlzással azt is állíthatjuk, hogy a jelen kiadvány egyenesen folytatása a korábban megjelent kiadványoknak. Feljogosít minket erre az a tény is, hogy szinte ugyanazokkal a szerzőtársakkal dolgoztunk együtt **A LÁGEREK NÉPE. Névtelen romák holokausztja** c. kötet megvalósításánál. Nem törekedhettünk teljességre, célunk elsősorban, hogy felvázoljuk azokat az okokat, amelyek idáig vezettek, s felillantani a borzalmas történések fontosabb állomásait országos és regionális keretek között. Ugyanakkor a konkrét kutatások során nekünk is szembe kellett néznünk a Holokauszt megítélésének ideológiai problémakörével.

A Pharrajimos (Porrajmos), azaz a magyarországi cigány holokauszt kutatása és a történészek állásfoglalásáról csak a rendszerváltozás után az 1990-es derekától kaphattunk érdemi eredményeket. De ezeket is behatárolták a kezdeti időszakban olyan szakmai, politikai és személyes érzelmi megközelítésű viták, amelyek elsősorban történészek és kisebbséggel foglalkozó kutatók között hosszú évekig zajlott. Meglepő módon a szakmai és módszertani problémák kevésbé kaptak hangsúlyt. Pedig ha arra gondolunk, hogy a közgyűjtemények fennmaradt forrásai milyen kevés támpontot adhatnak a feltáráshoz, és ezt az oral history eredményeivel egybevetjük nagyon nehéz az objektivitást megőrizni. Az egyre jobban elmérgesedő, vádaskodásokat sem nélkülöző viták, fórumok, egyeztetések során egyre jobban körvonalazódott, hogy a Pharrajimos a cigány közösségeknél az egysegítés a közös sors megélésének legitimációs eszköze. Szemben egy olyan feltételezéssel, amely szerint a holokauszt kisajátítása a zsidó közösségek érdeke. Ez a polémia kizárólag politikai-eszmei szinten zajlik, rányomva a bélyegét azonban azokra a kutatási szakterületekre, mint a néprajz, szociológia, antropológia, historiográfia stb.

Napjaink kutatói és a téma után érdeklődők ezért legtöbbször olyan címkékkel találkozhatnak, mint a „holokauszt”, a „cigánybűnözés”, „cigánykérdés” sokszor agyoncsépett, de érdemben nem kezelt problémakörökkel. A gyakori ideológia túlfűtöttség, egymásnak feszülések, tudatos provokációk mellett azonban akadnak olyan kutató műhelyek, olyan ideológiai és szakmai megközelítések, amelyek, igaz, a külvilág zajaitól és ártalmas hatásaitól elszigetelődve, de igyekeznek objektív tényfeltárásokon alapuló ku-

tatási eredményekkel a közvélemény elé állni. Az elé a közvélemény, azaz a szélesen vett társadalmi rétegek elé, amelyek már eddig is politikai szlogenek, misztikus ködbevesző számháborúk, politikai befolyásolások által befolyásolva, manipulálva a közöny fegyverével válaszol a legjobb esetben, a nyilvánvalóan kitapintható rasszizmus, kirekesztés, szegregáció végtelennek tűnő fegyvertárával szemben. Nagyon nagy a felelőssége tehát annak, aki ezekkel a tragikus eseményekkel kapcsolatban, a Pharrajimosról valamilyen szinten közszerepet vállal.

Mi igyekeztünk ezzel a felelősséggel ezt a kötetet közzétenni, megjegyezve korántsem vállalkozhattunk teljességre, s bizonyos objektív problémakörrel, mint a források hiányossága, vagy hiánya is szembesülnünk kellett. A roma holokauszt emlékének adózó kiadványt jeles közéleti személyiségek köszöntő beszédei nyitják meg; dr. Páva Zsolt polgármester, Heisler András, a Mazsihisz elnöke és dr. Kosztics István, a Cigány Köz-művelődési és Kulturális Egyesület elnöke személyében. A kiadvány összesen 12 írást tartalmaz, amelyek bizonyos időrendi sorrendben tárgyalják a vészkorszak országos és helyi eseményeit. Kardos Ferenc a jeles cigánytörténész hiánypótló tanulmányában hazai és németországi több éves kutatásainak szintézisét adja, s az összes olyan ideológiai és szakmai, módszertani kérdéssel is foglalkozik, amelyek sajátos velejárói a holokauszt kutatásoknak. Ugyanakkor új kutatási eredményeket is közzé tesz, bizonyítva, hogy a hazai roma holokauszt kutatása és értékelése munkássága nélkül elképzelhetetlen. Bana József kiegészíti, sőt megerősíti ezt a szintézist a roma holokauszt Európában lezajlott eseményeit felvázolva, azokat a törvé-

nyeket és rendeleteket is ismertetve, amelyek „jogi támpontokat” adtak a későbbi borzalmas események lezajlásához. Mindkét írás eddig nem ismert adatokat és összefüggéseket is közöl realisabb számadatokat felsorakoztatva. Az országos és helyi eseményeket több szerző kiérlelt tanulmánya ismerteti: A baranyai roma holokauszt részletes és teljes feltárását Radnóti Ilona azóta elhunyt muzeológus posztumusz írásából ismerhetjük meg. Ehhez kapcsolódva a baranyai kisebbségek és a cigánytörténeti kutatások fontosabb állomásait és a roma holokauszt kutatásának problémakörét Márfi Attila esszéje vázolja fel. A szomszédos Somogy megye cigányüldözéseit, a csendőrrazziákat Csóti Csaba tanulmánya ismereti, hiteles levéltári forrásokra hagyatkozva. Harmat József a Várpalota melletti Grábler-tónál lezajlott tömegmészárlás eddig nem ismert történéseit teszi közzé, több éve zajló kutatási eredményeit összegezve. A jeles baranyai cigányköltő Kovács Hontalan József esszéje a láthatatlan tömegsírokról közöl szívbemarkoló részleteket. Fontosnak tartottuk ezt a szintű megközelítést megjeleníteni Márkus Sándor megszólaltatásával is, aki az első generációs zsidó holokauszt leszármazottját képviselve rögzítette belső vívódásait. S ehhez a körhöz tartozik Kardos Ferenc másik írása, amelyben a cigányfestő Ferkovics József munkásságával ismerteti meg az olvasót, aki a roma

holokauszt rettenetes eseményeit örökölte meg alkotásaiban. Nem utolsó sorban természetesen, de itt kell megemlítenünk Romani Rose elnök urat, aki nemzetközi hírű, a szintik és romák történetével és polgárjogi értékrendek érvényesítésével foglalkozó közéleti személyiség. Az általa vezetett – Heidelbergben működő – Sinti és Roma Dokumentációs és Kulturális Központtól számos segítséget kaptunk. Az intézet történetét és működésének főbb eredményeit helyettese, dr. Silvio Peritore ismerteti. A köszöntőket, a bevezetőt, valamint minden egyes tanulmány rövid összegzését (rezümé) angol, német és romani nyelven is elérhetővé tettük, a nemzetközi érdeklődést szolgálva. A kiadványt végül úgynevezett Képgaléria zárja, amely az itt olvasható írásokat kiválóan szemlélteti és kiegészíti, eddig még nem publikált dokumentumokkal és fényképekkel. Ebben a szerkezeti egységben cigány festők alkotásai is láthatók, ezek a művek már több kiállításon szerepeltek. Ezzel a kötettel elsősorban tisztelni kívántunk az áldozatok emléke előtt, s egyúttal azt akartuk jelezni, hogy nem csak történetírásunk, de a társadalom szélesebb rétegei körében is akad még bőven feladatunk a holokauszt megítélésében.

Márfi Attila
szerkesztő

INTRODUCTION

The time has long been ripe for the appearance of this book. My fellow authors and researchers for the *Cigányors* (Fate of the Gypsies) volumes, and the organisers of the conferences preceding them, have often put forward the possibility of researching and processing the Gypsy Holocaust. But something always intervened, delaying the production of a separate volume focussing upon the holocaust. At the same time the volumes I had edited and the conferences had covered a wide area of Hungarian Gypsy history leading us directly to the terrible end. We had endeavoured to process and present the advent of the Gypsy race, its cultural roots, settlement in Hungary and the creation of common interests in coexistence; we can claim, with the cooperation of the cream of Hungarian historians and other professionals. Through these writings we can acquaint ourselves with social and political decisions made in various eras of our coexistence. For ever since the arrival of Gypsies in Hungary there has been a more or less continuous flow of conditions and regulations directed against them. The Gypsy people, not only in Hungary but throughout Europe, were taken in and treated as aliens. When, in various countries in eighteenth- and nineteenth-century Europe the Gypsies were openly persecuted, in Hungary the rules and regulations, admittedly often somewhat dubious, related to settlement and employment were made in the interest of social acceptance. If we wish to address the holocaust period at any level, and to show these terrible happenings, we must in every

event also turn our attention to the more important moments experienced over long decades of coexistence; those values which bring us together as well as those which demonstrate our differences. It is important that we sensitize the original reasons lying behind segregation, exclusion, and the roots of centuries-long prejudice. At times, to stare our own faults and failings in the face. In this respect the *Cigányors* volumes and other types of publication, though without any claim to completeness, can provide a sketch of these efforts of ours. With a little exaggeration we can state that the present publication is a direct successor to such earlier ones. This is also borne out by the fact that we have worked together with the same co-authors in producing **PEOPLE OF THE CAMPS. The holocaust of the nameless Romani**. We could not strive for completeness: our primary concern was to outline the reasons leading to this point, and to unveil the more significant stages of this horrific story within a national and regional frame. At the same time, in the course of specific research, we had to confront the ideological problems in condemnation of the Holocaust.

Research into the Porajmos, that is, the Holocaust of Hungary's Gypsies, and the taking of stances by historians, has only achieved any serious results since the change in regime at the turn of the nineties. But even these were limited in the early stages by professional, political and personal, emotional approaches which resulted in long years of debate, primarily among historians and researchers in

minority studies. Surprisingly, professional and methodological problems were given less emphasis. However, if we consider how few points of reference surviving sources in public collections provide for exploration, and juxtapose them with the results from oral history, it is very difficult to stay objective. In the course of debates that became increasingly bitter and not lacking accusations, and reconciliatory forums, it became ever more distinct that the Porajmos was a legitimate tool for uniting Gypsy communities into an awareness of a common lot. This was in opposition with the supposition according to which appropriation of the holocaust was exclusively in the Jewish interest. This polemic takes place solely at the level of political thought, although leaving its mark upon such research disciplines as ethnography, sociology, anthropology and historiography.

This is why those concerned with the topic at the academic level most frequently encounter hackneyed problem areas with labels such as "holocaust", "Gypsy crimes", "the Gypsy question", though these are not treated seriously. That notwithstanding, beyond the overheated prevalent ideology, internal tensions and conscious provocations the occasional research workshop, the ideological and professional approach which, though admittedly isolated from the din and harmful influences of the outside world, strive to set before public opinion results of research based upon objective fact-finding. Such public opinion, that is, social strata taken in the broad sense, which has been manipulated through political slogans, mystical, vague statistics and

political influence, and which reacts at best with indifference to the seemingly endless armoury of tangible racism, exclusion, segregation. A very great responsibility is shouldered, therefore, by anyone undertaking to play a public role at any level related to the tragic events of the Porajmos.

We have endeavoured to publish this volume with that responsibility, while noting that we can in no way undertake completeness, together with certain objective problematic areas such as facing fragmentary or an absence of sources. This publication in memory of the Roma holocaust opens with the welcome speeches of eminent public figures, in the persons of Dr. Zsolt Páva, Mayor of Pécs, András Heisler, President of Mazsihisz and Dr. István Kosztics, President of the Association for Gypsy Culture and Public Education. The publication contains twelve studies, which discuss the national and local events surrounding the holocaust in some kind of chronological order. In his stop-gap study, the eminent Gypsy historian Ferenc Kardos provides a synthesis of his long years of research in Hungary and Germany, and deals with all the ideological, professional and methodological questions that bear special relevance to holocaust research. At the same time he publishes new research results, proving that research into and evaluation of the Hungarian Romani holocaust is unimaginable without the work he has done. József complements, indeed strengthens this synthesis in his outline of the events of the Romani holocaust in Europe; divulging those laws and regulations which provided a "legal basis" for the atrocities later carried out. Both studies publish hitherto unknown data

and correspondences, listing more realistic figures. Timely studies by several authors inform us of national and local events: a posthumous account, complete and detailed, of the Baranya Romani holocaust appears in the study by the museologist Ilona Radnóti, sadly no longer with us. Attila Márfi's related essay outlines the more important stages of research into Baranya minorities and Gypsy history and the problems associated with Romani holocaust research. Citing authentic archive sources, Csaba Csóti informs us of the persecution of and gendarme raids upon Gypsies in the neighbouring county of Somogy. József Harmat gives us the hitherto unknown story of the mass butchery committed at Lake Grábler, near Várpalota, bringing together the results of many years of research. The essay of the outstanding Baranya Gypsy poet József Kovács Hontalan relates the heartrending details of invisible mass graves. We also found it important to publish this level of approach voiced by Sándor Márkus, who, representing the first generation of descendants of the Jewish holocaust, has penned his own internal struggles. And to this circle belongs the second contribution by Ferenc Kardós, in which the reader becomes acquainted with the oeuvre of the Gypsy painter József Ferkovics, who has immortalised the terrible

events of the Romani holocaust in his works. Naturally not least, but here we must also make mention of President Romany Rose, who has honoured this volume with a contribution. This public figure, internationally renowned for his work with Gypsy history and civil rights, disseminates the main results in the history and operation of the Heidelberg Documentation and Cultural Centre for German Sinti and Roma that he runs.

The welcoming speeches, the introduction and a short résumé of each study has been made available in English, German and Lovári to answer international interest. Finally, the book closes with a "Picture Gallery", which perfectly exemplifies and complements the studies that can be read here with hitherto unpublished documents and photographs. Paintings by Gypsies can also be found in this structural unit; these artworks have already been shown at several exhibitions. Our primary concern with this volume was to pay our respects to the memory of the victims. And at the same time we wanted to point out that much remains to be done, not only in our historical writings but in the wider social domain, in judging the holocaust.

Attila Márfi
editor

EINFÜHRUNG

Die Zeit war schon lange reif für die Veröffentlichung dieses Bandes. Bei der Herausgabe der beiden „Zigeunerschicksal“-Bänder und der Organisation der vergangenen

Konferenzen habe ich mit meinen Koautoren und -forschern schon öfter die Möglichkeiten zur Erforschung und Bearbeitung des Völkermordes an den Sinti und

Roma durchgesprochen. Es kam jedoch immer etwas dazwischen, weswegen wir die Auseinandersetzung mit der Kriegszeit in einem selbständigen Band verschieben mussten. Gleichzeitig analysierten die bisher von mir organisierten Konferenzen und die dazu gehörenden Bänder die Geschichte der ungarischen Sinti und Roma dermaßen umfassend, dass die Themen uns konkret zu diesem tragischen Ende leiteten. Wir waren bemüht, das Erscheinungsbild, die kulturellen Wurzeln und die Ansiedlung der Sinti und Roma in Ungarn, sowie die gemeinsamen Werte unseres Zusammenlebens mit der Hilfe der besten heimischen Historikern und Fachleuten zu analysieren und vorzustellen. So können wir durch diese Schriften die gesellschaftlichen und politischen Entscheidungen in den verschiedensten Epochen des Zusammenlebens besser kennenlernen. Denn ab dem Erscheinen der Sinti und Roma in Ungarn wurden laufend unterschiedliche Verordnungen und Regelungen bezüglich der Minderheit verfasst. Die Sinti und Roma wurden nicht nur auf dem historischen Gebiet Ungarns, sondern in ganz Europa als Fremdkörper gesehen. Während Sinti und Roma im 18. und 19. Jahrhundert in den verschiedenen Ländern Europas regelrecht verfolgt wurden, entstanden in Ungarn – auch wenn sie oft fragwürdig waren – Verordnungen und Regelungen im Zeichen der Ansiedlung, Beschäftigung und gesellschaftlicher Anerkennung. Wenn man sich in irgendeiner Weise mit der Kriegsepoche beschäftigen, und diese schrecklichen Ereignisse aufdecken will, muss man sich mit den wichtigsten Geschehnissen der langen Jahrzehnte des Zusammenlebens auseinandersetzen, und

sich mit all den Werten bekannt machen, die uns verbinden oder unsere Verschiedenheiten aufzeigen. Es ist ebenfalls wichtig, die Wurzeln und Ursachen der Segregation, der Ausgestoßenheit und der Vorurteile zu veranschaulichen. Und oft muss man dabei auch die eigenen Fehler und Versäumnisse erkennen. In dieser Hinsicht konnten die „Zigeunerschicksal“-Bänder und unsere anderen derartigen Ausgaben ohne Anspruch auf Vollständigkeit ein gutes Gerüst für unser Vorhaben bilden. Mit ein wenig Übertreibung dürften wir sogar behaupten, dieses Buch sei eine gradlinige Fortsetzung der früheren Ausgaben. Dazu berechtigt uns u.a. auch die Tatsache, dass wir beim Band **„VOLK DER LAGER. Holocaust an namenlosen Sinti und Roma“** mit beinahe denselben Koautoren zusammengearbeitet haben, wie bei den Ausgaben zuvor. Auf eine Vollständigkeit mussten wir dabei verzichten. Unser Ziel war in erster Linie, die Ursachen aufzuzeigen, die zu dieser Tragödie führen konnten, und die wichtigsten Stationen der grauenhaften Geschehnisse in ihren landesweiten und regionalen Rahmen darzustellen. Gleichzeitig mussten auch wir uns bei den konkreten Recherchearbeiten mit den ideologischen Aspekten der Beurteilung des Holocausts auseinandersetzen.

Zur Forschung über den Holocaust, also den nationalsozialistischen Völkermord an den Sinti und Roma, sowie zu der Stellungnahme der Historiker, konnten wir in Ungarn nur nach der Wende, am Anfang der 1990er Jahre brauchbare Ergebnisse erhalten. Diese wurden allerdings in der Anfangszeit auch von solchen fachlichen, politischen oder persönlich-emotional bedingten Debatten eingegrenzt, die in erster Linie zwischen Historikern

und Minderheitenforschern viele Jahre lang liefen. Erstaunlicher Weise wurden dabei die fachlichen und methodischen Probleme am wenigsten betont. Man bräuchte aber dabei nur zu bedenken, wie wenig Stützpunkte uns die erhaltenen Quellen der öffentlichen Sammlungen bieten, und wie schwer es wird, die Objektivität zu bewahren, wenn wir diese mit den Quellen der oral history vergleichen. Während der immer heftigeren, Beschuldigungen auch nicht entbehrenden Debatten, Foren, Sitzungen kristallisierte es sich immer mehr heraus, dass der Porajmos in der Gemeinschaft der Sinti und Roma als Legitimationsmittel für die Vereinigung und für das Erleben des gemeinsamen Schicksals dient, im Gegensatz zu der Annahme, die Enteignung des Holocaust stände im Interesse der jüdischen Gemeinschaften. Diese Polemik läuft zwar ausschließlich auf politisch-geistiger Ebene, hinterlässt aber seinen Einfluss in Forschungsgebieten, wie Ethnographie, Soziologie, Anthropologie, Geschichtsschreibung usw.

Heutige Forscher und Interessierte können daher über Stichwörter, wie „Holocaust“, „Zigeunerkriminalität“ und „Zigeunerfrage“, meist auf durchgekaute, aber nicht tiefgründig durchgeführte Abhandlungen zum Problemkreis stoßen. Neben der häufigen ideologischen Überhitztheit, den Konflikten und bewussten Provokationen gibt es aber auch solche Forschungswerkstätten, sowie ideologische und fachliche Annäherungsweisen, die sich zwar von den Geräuschen und schädlichen Wirkungen der Außenwelt isolieren, dafür aber versuchen, solche Forschungsergebnisse vor die Öffentlichkeit zu bringen, die auf objektiven Recherchen basieren. Vor diejenige Öffentlichkeit, also vor all die breiten gesellschaftlichen Schichten, die – manipuliert von politischen

Slogans, mystischen und unklaren Wortgefechten, und politischen Einflüssen – ohnehin schon bestenfalls mit einer Gleichgültigkeit dem unerschöpflich wirkenden, offensichtlich immer stärkeren Rassismus, der Diskrimination, der Segregation gegenüberstehen. Diejenigen also, die im Zusammenhang mit diesen tragischen Ereignissen, dem Porajmos, eine öffentliche Rolle auf sich nehmen, tragen eine große Verantwortung.

Wir haben uns bemüht, bei der Herausgabe dieses Buches diese Verantwortung zu übernehmen, wobei wir wohlgemerkt keine Vollständigkeit anstreben konnten, und auf einige objektive Schwierigkeiten, wie die Mangelhaftigkeit oder das Fehlen von Quellen stoßen mussten. Dieser Gedenkband zum Holocaust an den Sinti und Roma wird von den Begrüßungsreden vorbildlicher Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens eröffnet: von Dr. Zsolt Páva, Bürgermeister von Pécs, András Heisler, Vorsitzenden der Glaubensgemeinschaft Ungarischer Juden, und Dr. István Kosztics, Vorsitzenden des Vereins für Kultur und öffentliche Bildung der Roma. Der Band enthält insgesamt 12 Artikel, die sich in einer gewissen Chronologie mit den landesweiten und lokalen Ereignissen der Kriegszeit befassen. Der vorbildliche Historiker und Forscher der Geschichte der Sinti und Roma, Ferenc Kardos, gibt in seinem Mangel ersetzenden Artikel eine Synthese zu seinen langjährigen Forschungen in Ungarn und Deutschland, und befasst sich auch mit all den ideologischen, fachlichen und methodischen Fragen, die in der Holocaust-Forschung impliziert sind. Gleichzeitig stellt er auch neue Forschungsergebnisse vor, als Beweis dafür, wie unentbehrlich seine Tätigkeit für die ungarische Forschung und Beurteilung des Völ-

kermordes an den Sinti und Roma ist. József Bana ergänzt und bestätigt diese Synthese, indem er den europaweiten Ablauf des Völkermordes skizziert, und diejenigen Gesetze und Verordnungen vorstellt, die eine „rechtliche Grundlage“ für die späteren tragischen Ereignisse lieferten. Beide Artikel enthalten bisher unbekannte Daten und Zusammenhänge, und arbeiten mit viel realeren Zahlen und Fakten, als die frühere Forschung. Die landesweiten und lokalen Ereignisse werden von den ausgereiften Studien mehrerer Autoren behandelt: Die postume Arbeit der seitdem verstorbenen Museologin Ilona Radnóti bietet eine detaillierte und vollständige Beschreibung des Völkermordes an den Sinti und Roma im Komitat Baranya/Branau. Die wichtigen Stationen in der Geschichte der Sinti, Roma und anderer Minderheiten in Baranya, sowie die Probleme um die Forschung des Völkermordes, werden im Artikel von Attila Márfi beschrieben. Die „Zigeunerverfolgungen“ und die Razzien der Gendarmerie im benachbarten Komitat Somogy werden in der Arbeit von Csaba Csóti dargestellt, wobei er sich auf authentische Archivquellen stützt. József Harmat publiziert bisher unbekannte Tatsachen zum Massenvölkermord am Gräbler See bei Várpalota, und fasst damit die Ergebnisse seiner langjährigen Recherchen zusammen. Der Text von József Kovács „Heimatlos“, dem vorzüglichen Roma-Dichter aus Baranya, offenbart herzerreißende Details über die unsichtbaren Massengräber. Diese Art der Annäherung haben wir auch bei Sándor Márkus wichtig gefunden, der als jüdischer Holocaust-Opfer-Nachfahre erster Generation seine inneren Gefechte festhält. Zu diesem Kreis gehört auch der

zweite Artikel von Ferenc Kardos, in dem er den Leser mit dem Lebenswerk des Roma-Malers József Ferkovics bekannt macht, der sich in seinen Werken mit den schrecklichen Ereignissen des Völkermordes an den Sinti und Roma auseinandergesetzt hatte. An dieser Stelle muss unbedingt noch Herr Romani Rose erwähnt werden, eine öffentliche Persönlichkeit mit internationalem Ruhm, Forscher der Geschichte der Sinti und Roma und Verfechter der Menschenrechte. Das von ihm geleitete Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma hat uns bei unserer Arbeit enorm unterstützt. Die Geschichte des Instituts und dessen wichtigsten Erfolge werden von Herrn Roses Stellvertreter, Herrn Dr. Silvio Peritore vorgestellt. Die Begrüßungen, die Einführung, sowie das Resümee aller Texte haben wir auch auf Englisch, Deutsch und Romani veröffentlicht, um das internationale Interesse zu unterstützen. Das Buch endet mit der sogenannten Galerie, die die Texte der Studien mit bisher unveröffentlichten Bildern und Dokumenten ausgezeichnet ergänzt und unterstützt. In diesem Abschnitt sind auch die Werke von Sinti und Roma Malern zu sehen. Diese Bilder wurden schon öfter bei Ausstellungen gezeigt. Mit dem Buch wollten wir in erster Linie den Opfern unsere Ehre erweisen. Gleichzeitig wollten wir darauf hinweisen, dass wir nicht nur in der Geschichtsschreibung, sondern auch in breiteren gesellschaftlichen Kreisen reichlich Aufgaben bezüglich der Beurteilung des Holocaust haben.

Attila Márfi
Herausgeber

ANGLUNE ALAVA

Aba dedulmut perelaspe te keras kadi ginadyi. Amare amalenca, le iskitorenca thaj rodarenca opre avilas kodo gindipe ab'atunchi, kana organizindam le dulmutane konferenciji, thaj kana lashardam le „Romengo Shorsho” kenyyvi, te dikhas perdal le Pharrajimoske rodimaske thaj elaboralimaske shajimata. De sakanak pecisajlas variso, thaj atunchi sakanak maj dur nakhadamles te foglalkozinas ande'kh korkoruni kenyya la phara vramasa. De kodola ginadya thaj konferenciji, so me lashardem, ande buxle krujoste foglalkozin le Ungrikone Themeske romenga historijasa, save sa ingerdeame zhiko tragikano agor.

Zumadam opre te butyaras thaj andre te sikavas le romenge opre zeriye, lenge kulturalne rikiti, tele beshipe, amare kethanutne trajoske avuciji, thaj shaj phenas ke le Ungrikone Themeske maj anavne historijarenca thaj zhanimaske manushenca kerdam butyi. Kade shaj pinzharasasame perdal kadale iskitimata le kethanutne trajoske kaverfelikone epokanca, kodolenge societatoske thaj politikake shinajimatonca. Ke vi kodi zhanas, ke palal romengo resipe ando Ungriko Them, anda jekh thaj sagda avri phendepe lenca le regulaciji thaj zakonura. Le romen na feri ando historikano Ungriko Them, de v'andey intrego Europa sar strejino trupo primindele thaj kade kernaspe lenca. Ande kodi vrama, ke andey Europa andel but kaverfelika thema chaches nashavkernas le romen ando 18-to thaj 19-to shelbersh, ando Ungriko Them karing o tele beshaviye, butyariye, societatoske primipe arakhadyile regulaciji thaj zakonura, de vi kodo chachoj ke buti-

var nasules. La phara vramasa te kamas pe varisosko nivelo te foglalkozinas, thaj te kamas te sikavas kadale grozavi pecimata, trubul te foglalkozinas le kethanutne trajoske maj vazhnone pecimatonca, so zhi bute bershende sasame, kodola avucijasa so kethane phandename, thaj vi kodola so shinename jekhavrestar. Vazhnoj te sikavas la segregacijake, ekskluzijake, angle istonimatonge bute shelbersheske rikiti, lengo grundo. Trubulas perdal te dikhas vi amare bezexa thaj vi kodola butya, so bisterdam te keras. Anda kadi le „Romane Shorshura” ginadya thaj vi amare kavere avri dimata zhanel te del vazlato kadale gindimatonge, bikodolako te phenas kodi: aba gata sam. Shaj ke vi kodi avri shaj phenas ke kadi kenyya devorta avel andal dulmutane ginadya. Del amen kris vi kodo faktumo, ke udyankodole iskitorenca kerdam butyi kethanes v'akanak, sar kana iskitindam le „Lagerongo Nipo. Bivorbake romengo holokausto” anaveski ginadyi. Nashtig phagrasame te keras e intrego butyi, numa te vazolinas kodole grundura, so zhi kadi trade e historija, thaj opre te sikavel jekh piko le maj vazhnone pecimatake staciji vi themutno, vi regionalno. De vi kodi si te phenas avri, ke pasha konkretni rodimata butivar maladyilam le holokausteske ideologijake problemanca.

Pala Pharrajimos, palal romengo holokausto ando Ungriko Them numa palal sistemasko paruviye, kathar le 1990-ti bersha shaj xutyildam rezultatura kathar le historijara. De vi kadala rezultatura limitisarde ando anglunipe kodo xape, so palaj butyi, politika thaj personalne hatyarimata

kerde zhi bute bershende vel historijara thaj kaver rodara, kon le minoritetonca foglalkozin. Shaj phenas, ke la butyake thaj metodologijake problemanca khonyik chi foglalkozilas. De numa pe kodi te gindinas, ke le publika kethane kidimatonge zvorura, so inke meg si, che cerra zhutimata den karing o opre rodipe, thaj te cirdas pe jekhavreste le „oral history“-ske rezultonca, zuralles pharoj te inkas o objektiviteto. Le maj zuralo xape, e vita pel forumura kodi sikadas amenge, ke le kethanutne shorshonge legitimacijaki instrumentura si o Pharrajimos, sar jekharunipe. De vi kodo gindipe sas, ke le biboldengo erdeko si te inkren peske o holokausto. Kadi polemija feri pel politikake-gindimaske nivelura zhan te pizdel pesko somno pel bute zhanimatonge thana, sar e etnografija, sociologija, antropologija, historiografija thaj kade maj dur.

Le akanutne dyesenge rodara thaj kodola, kon erdekin e tema, anda kadi kasave titlonca shaj maladyon, sar o „holokausto“, le „nasul trabi, so le rom kerde“, le „romengo pushipe“ butivar phendya vorba, de chikana chi komentalinde problemanca.

Butivar xanpe jekhavresa ideologika, de pasha zhangli provokaciji si kasave rodimaske thana, kajso zumaven objektivno opre te roden le faktumura thaj kodola den le shunitorenge – de kadala thana dur si kathar le avrutna lumake chingara thaj kathar kodolake nasul efektura. Angla le manushenge, thaj angla le societatoske regtura, save aba butivar hamisajle le sloganonca, le mistikalnone numeronge marimatonca, la politikasa, manipualime te na erdekin karing kasave felika butya, sar o rasizmo, ekskluzija, segregacija. Zuralles baro si o rezponzibiliteto kodoles, kon valalil va-

risosko publiko serepo ande kopchimaste le tragikane pecimatonca.

Ame zumadam kadi kenya te publikalinas kadale rezponzibilitetosa, de nashtig das intregonipe, thaj butivar maladyilam jekh-jekh problemasa, kade apoj zhanglam, soske hijanya si le zvoron, te si, ke butivar nichil nas zvorura. Kadi kenya, so del e patyiv le romane holokausteske, anavne mashenge anglune alava putrenla: o dr. Páva Zsolt polgarmeshteri, o Heisler András le Mazsihisz-esko prezidento thaj o dr. Kosztics István le Romane Kulturalnone thaj Komunitetoske Jekhetanimasko prezidento. E kenya 12 iskirimata inkrelpe, save ande la vramako rindo vorbisarel pa la phara epokake themutne thaj thanutne pecimata. O Kardos Ferenc anavno romano historijari peske bute bershengo Ungrikone thaj Nyamcickone Themeske rodipe sikavel andre thaj kade del sinteza, thaj sa le ideologijake thaj butyake, metodologijake pushimatonca foglalkozil, so specialni si andel holokausteske rodimata. De vi nyevo rezultato ulavel amenca anda peske rodimata te chacharel kodi, ke le Ungrikone Themeske holokaustesko rodipe bilesko nashtig shaj gindilpe. O Bana József avri buxlyarel thaj vi zurarel kadi sinteza, kana vazolil le romane holokaustenge pecipiji andej Europa, thaj pinzharavelame kodole zakononca thaj regulanca, so krisasa zhutinde maj palal le tragikane, grozavi pecimata. Sol duj iskirimata vi bipinzharde dati thaj vi konkordanciji phenel perdal maj chache numerura. Le themutne thaj thanutne pecipiji but iskitorengi hertija sikavel andre: la Baranyako romano holokausto kathar la Radnoti Ilonako jekh postumus kerdo iskiripe shaj pinzharas, kon sajnosho mulas. Kadalenca ande kop-

chimaste la Baranyake minoritetonge thaj le romenge historijake rodimatonge maj vazhni staciji, de vel romengo holokausteske rodimaske problemi vazolil o essevo kathar o Márfi Attila. E hertija kathar o Csóti Csaba pinzharavel le Shomodya kotorthemeske romenge nashavimata, shingalenge raziji, vi arxivonge dati hasnil karing leste. O Harmat József palal butzhenenge mudarimata del amen vorba, so pasha Grabler jezero kerde, thaj la pecipija si bipinzharde riga, save ande peske bute bershengi hertija ulavel amenca. O essevo kathar o baro anavno romano poeto, kathar o Kovács József Hontalan pal bidikhimaske butzhenengi grobura phenel amenge so shaj resel le manushesko jilo. Vazhnoneske inkerdam kadale nivelosko resipe te sikavas, anda kadi das vorba le Márkus Sándoreske, kon reprezentalil peske angula generacijake holokaustoske aldozatos, thaj leske andrune gindimata. Thaj karing kadi kopchisajvel le Kardos Ferencsko dujto iskiripe, ande soste le romano makhitoresa, le Ferkovics Józsefeska butyasa pinzharavel le ginavares, kon le pharrajimoske grozavi pecimata makhelas ande peska butya. Akanak kamos te dav vorba pa

Romani Rose prezidento, kon jekh kasavo manush si, kas mashkarthemutnes si hira thaj romana historijasa, polgaronge ertekonge validalimasa foglalkozil. Voj tradel la Heidelbergake Sintenge thaj Romenge Dokumentacijako thaj Kulturako Centro, sostar che but zhutimata lam. O dr. Silvio Peritore, o sub-prezidento sikavel la institucijaki historija thaj lake butyange maj vazhni rezultatura. Le najisarimata, angle alava thaj sakona hertijako „résumé” pe anglicko, nyamcicko shib, de vi pej romani shib avri dasle te zhanen te ginaven sa v’andel avrutne thema. Po agor jekh kipongi galerija phandel e ginadyi, save avri buxlyaren le iskirimata bipublikalime dokumentonca thaj fotografijanca. Ande kado kotor shaj dikhenpe vi romane makhitorenge butya, kadala butya aba pe maj but avri tordyarimata sikadyile. Kadala ginadyasa maj feder patyiv kamlam te dav le aldozatongo serojimaske, thaj vi kodi kamlam te sikavas, ke na numa ande amare historikane butya, de v’ando intrego societato but butyi si ma inke te foglalkozinas le pharrajimosa.

Márfi Attila
lashari

Kardos Ferenc

Nyomtalanul? Névtelen romák holokausztja A roma* holokauszt jelene a történeti kutatásban és a társadalomban

- * A roma kifejezést használom következetesen, mert ma ez a népcsoport hivatalos megnevezése (lásd „roma nemzetiségi önkormányzat”). A történeti forrásokban a „cigány” kifejezés szerepel a roma népre értett, alkalmazott magyar kifejezésként, történeti, néprajzi, szociológiai tanulmányokban, így elfogadott a „roma” kifejezés szinonimájaként, következésképp a „cigány holokauszt” kifejezés is. A „roma holokauszt” következetes használatával azt szeretném jelezni, a roma nép önelnevezéshez való jogának elfogadása mellett, hogy az európai „cigányság” -ot érintő történelmi tragédiáról van szó.
- A holokauszt fogalom írásmódja is változatos, angolszász holocaust formája is általánosan használt s írják kisbetűvel és tulajdonnévszerűen nagybetűvel és kisbetűvel is. Én a magyarított és már szabályosnak minősülő írásmódot választottam.

A roma holokauszt gyásznapjának (1944. augusztus 2.) hetvenedik évfordulóján újra a média és a politika homlokterébe került, ha csak néhány pillanatra is, a roma történelem belesodródása és a holokauszt történeti folyamatába, tragédiájába. A közbeszéd, a média hírvadászai és hírcsinálói kérdezik a roma történelemmel foglalkozókat, történészeket, kutakodó roma értelmiségieket, túlélőket és áldozatok hozzátartozóit arról, s jobbára csak arról, hogy hány áldozata van a roma holokausztnak, illetve lehet-e egyáltalán roma holokausztról beszélni. Ez az érdeklődés átitatódott hetven éve sem múló előítéletekkel, s negatívan hatottak rá a legutóbbi botrányos holokauszt kárpótlási ügyek¹, melyek kérdésessé tették a roma holokauszt valóságát.

A politikum oldaláról az a kérdés vált hangsúlyossá, hogy a vészkorszakbeli magyar államnak és a 20. század első fele magyarországi romapolitikájának milyen szere-

pe volt a roma holokausztban, mekkora volt a korabeli kormányzat politikai, társadalmi és katonai mozgástere, mekkora a felelőssége. E jogos és fontos kérdésfeltevéseket azonban átszövik aktuálpolitikai megfontolások, megnyilatkozások, melyek nem mentesek előítéletektől, ártó politikai szándékoktól.

A roma közéletben és politikában ma a politikai emancipáció és integráció szoros kapcsolatba került a roma holokausztról való emlékezéssel, melynek a legsajátosabb megnyilvánulása a vészkorszak eseményeinek és az utóbbi évtizedek romákat érintő atrocitásainak párhuzamba állítása. A jelenkori atrocitásoknak vannak a kisebbségi létből és a roma holokauszt után keletkező félelmekből adódó, a társadalomban élő szélsőséges, rasszista nézetekre reagáló elemei, de a történeti kutatás külön kell, hogy vizsgálja a más- és más történelmi körülmények közt létrejött roma holokausztot, illetve a ma atrocitásait.

Azért szükséges felemlítenem e jelenségeket, mert a roma polgárjogi megszólalók érveléseikhez minduntalan a történészekhez, vagy a roma értelmiség saját népe történetét kutató tagjaihoz fordulnak munícióért. A hivatásos történészek, elhivatott laikus kutatók szívesen állnak rendelkezésre, hiszen kutatásaik eredményeit szeretnék minél szélesebb körben ismertetni, megosztani, de sok esetben szembesülniük kell azzal, hogy

1 A legutóbbi ausztriai kárpótlások ügyei és bűnügyi kutatást is károsító hatására Bana József is felhívja a figyelmet (Bana J. 2005. 111. oldal). Véleményem szerint a kárpótlás eljárásának elvárásai egy egyszerű, a vészkorszak idején nem írásbeliségben élő vagyontalan roma család számára teljesíthetetlenek voltak, az elvárásokat megfogalmazók a történelmi folyamattal, illetve az áldozatok korabeli állapotaival egyáltalán nem voltak tisztában s ezzel előidézték a visszaéléseket is.

az általuk közölt adatokat, ismereteket nem mindig a megfelelő formában, szövegkörnyezetben, értelmezéssel látják viszont. Az információt feldolgozó sokszor csak saját érdekeinek megfelelően alakítja át az adatokat, nem törődve az adatokat szolgáltató kutatók ellenvetéseivel. A kutatók lehetőleg elhárítják vagy óvatosan kezelik ezeket az érdeklődéseket, de nem vonhatják ki magukat teljesen a válaszadás alól. A társadalomban élő emberként hat rájuk környezetük közvélekedése, meg van a saját vélekedésük, melyek minden bizonnyal hatnak kutatásukra is, és fordítva: kutatásuk eredménye is hat magánvéleményükre. A történész csak tudásával, következetes kutatómunkájával és kontrollált megnyilatkozásaival védekezhet a nem kívánt következmények ellen. A legtöbb esetben elég a szakmai igényesség, azonban van néhány témakör, amely történeti szakmai viták tárgya ma, amelyben még nem alakult ki eddig konszenzus, s ezért válaszaink bizonytalanok, kikezdhetők, könnyen félreértelmezhetők. Vajon mit mondhat ma a történész szakma a roma holokausztról, mire vállalkozhat a kutatásban és ez mi és ez milyen viszonyban van, lehet a társadalomban élő közvélekedésekkel?

Ezek a kérdések indítottak arra, hogy az auschwitz-birkenai tragédia 70. évfordulóján ne csak a legújabban előkutatott forrásokat mutassam be, hanem a roma holokauszt fogalmát, értelmezéseit is járjam körül és a történeti kutatás módszertani problémáiról is szóljak. Három fő témakört tekintek át írásomban.

1. Hogyan értelmezhetjük a „holokauszt” és „roma holokauszt” kifejezést történelmi fogalomként, történeti kutatás tárgyaként.

2. Milyen módon van jelen a roma holokauszt az európai és a magyarországi roma kultúrában.
3. Milyen a roma holokauszt kutatásának forrásadottsága, egyes forrástípusok milyen módszertani problémákat vetnek fel. E kérdéskörhöz kapcsolódóan mutatok be néhány már ismert és eddig még nem publikált zalai forrást, jelezve, hogy bár írásom elsősorban elméleti-fogalmi kérdéseket jár körül, nagyon fontosnak tartom a forrásközléseket és forráselemzéseket.

Célom, hogy a roma történelmet kutató, legyen akár hivatásos történész, akár laikus, de kutatásait lelkiismeretesen végző értelmiségi, értéssel és megértéssel, óvatosan, lehetőleg előítéletek nélkül forduljon a kutatásainak adatait hasznosító médiához, politikumhoz, roma értelmiséghez, roma közösségekhez. Megnyilatkozásaikor ne csak a történeti hűség legyen szem előtt, hanem a megnyilatkozás szövegkörnyezete, körülményei is. A roma holokauszt iránt érdeklődő olvasóink pedig fogadják el a történeti kutatás adott eredményeit, szakmai hozzáértését, s csak olyan kérdésekre várjanak választ e szakmától, amire az legjobb tudása szerint képes. A történész, a társadalomkutató nem mindenható, csak létező forrásokból tud következtetéseket levonni. De tisztelnie kell azokat, akik kutatási eredményeit várják, akik bíznak benne, s akik őszinte kíváncsisággal fordulnak, ha még oly tudatlanul is, saját történetük felé.

Írásom címe arra utal, hogy a történeti kutatás nem tud minden áldozatot megjeleníteni, sokaknak csak neve, néhány adata

maradt fenn a forrásokban, sokaknak még az sem. Így a történész szeme szükségszerűen mindig kevesebb áldozatot lát, mint a családi, közösségi hagyomány „adatait” is ismerő zsidó és roma közösség, a velük

együtt érző magyarság. A megemlékezések mécseslángjánál minden áldozatra emlékezünk, az ismeretlenekre, a nyomtalanul eltűntekre, elpusztultakra is, akiknek ajánlom e tanulmányt.

A holokauszt, roma holokauszt, mint történeti fogalom?

Beszélhetünk-e roma holokausztról, beszélhetünk-e magyarországi roma holokausztról? Ez a közbeszédben minduntalan előke-rülő kérdés aktuálpolitikai értelmezéseinek túl felveti a történelmi fogalomként való meghatározás szükségességét. Annak meghatározását, hogy mely történeti eseményeket, folyamatokat tekintünk részeinek, s milyen módon helyezhetjük el ez az eseménysort Európa, Magyarország és a roma nép történetében.

A holokauszt fogalom ma közkeletű, általánosan használt. Éles viták folynak ma is értelmezése körül, mely vitákban felvetődik: a holokauszt egyáltalán tekinthető-e történeti eseménynek vagy folyamatnak, vizsgálható-e ilyenként, része-e a történelemnek.² A filozófia, pszichológia, kultúra-kutatások talán mondhatják, hogy felfoghatatlan, értelmetlen, értelmezhetetlen bármilyen tudomány számára. A történeti kutatás egyértelműen történeti eseményként tekint rá. Elkezdte gyűjteni és közölni a forrásokat, leírni, módszeresen kutatni, mint egy egyedi és sajátos európai eseménysort a történelem nagy genocídiumainak sorában. A holokauszt emberi „alkotás”, a történelmi múlt része, tehát történeti módszerekkel kutatható. Ettől függetlenül más értelmezései is

élnek, melyekkel a történettudomány nem foglalkozik.

„A holokauszt kifejezést zsidó tudósok használták először, és a német náciknak azt a kísérletét jelölték a szóval, hogy az európai zsidóságot teljes egészében kiirtsák. Mára a fogalmat általánosabb értelemben használjuk (mind a tudományos, mind a hétköznapi megnyilatkozásokban).” – állapítja meg Deák István.³ Kisantal Tamás szerint „A holokauszt szót mindannyian általában a bevett, közkeletű értelmében használjuk, vagyis a nácizmus azon rémtettssorozatának elnevezésére, melynek során megsemmisítő táborokban szisztematikusan kiirtották az emberiség egy részét, körülbelül hatmillió zsidót, romát, homoszexuálist, jehova tanúját és kommunistát. Ám legtöbbször alig vagyunk tisztában a kifejezés pontos jelentésével, etimológiájával és azokkal a lehetséges mellékjelentésekkel, melyek a szó történetéből adódnak. A görög terminus eredeti jelentése: egészen eléggő, átvitt értelme pedig égőáldozat. A kifejezés több helyütt előfordul a Septuagintában, a Biblia görög fordításában, s az Istennek bemutatott áldozatot jelölik vele. Mindez azért lehet fontos, mivel az elnevezéshez óhatatlanul társul némi vallási konnotáció, sőt, a legtöbb nyelvben valami idegenszerűség is,

2. Lásd Kertész I. 1993. ; Kovács M. 2004.

3. Deák I. 2000. 81. oldal

hiszen az eseményt nem a nyelv saját eredeti szava, hanem egy nemzetközi szó jelöli. A szóhasználat persze eredetileg a második világháborús népiirtás egyediségére, történelmi idegenségére utalt, később azonban ez is köznevesült, egyfajta „népiirtás” vagy „katasztrófa” jelentéssel általánosabbá vált: az elsőre jó példa lehet az „örmény holokauszt”, a másodikra pedig a „nukleáris holokauszt” vagy az „öko-holokauszt” kifejezés. Az elnevezés fokozatosan terjedt el, jellemző módon egyébként a köztudatba kerülésében nagy szerepet játszott egy 1978-as amerikai tévésorozat, a Holocaust, mely hatalmas sikere révén döntő módon hozzájárult a szó elterjedéséhez.”⁴

„Yahuda Bauer definíciója értelmében a holokauszt egyediségét nem az áldozatok száma jelentette, nem az alkalmazott technika, nincs racionális gazdasági magyarázata, sem ésszerű katonai magyarázata. Az, ami a zsidó holokausztot Bauer szerint a történelemben abszolút újdonsággá teszi a célkitűzés!” – írja a romák holokausztjának egyik jelentős kutatója Karsai László.

Véleményem szerint a holokauszt történelmi fogalomként a jellemzőiben ragadható meg leginkább. Olyan totális diktatúrában létrejövő etnikai alapú népiirtás, mely során embereket egy, a hatalom által szentesített és megerősített, etnikai (azaz származási) alapokon nyugvó ideológia következtében megfosztottak

- teljes személyi (mozgás, cselekvési) szabadságtól,
- teljes vagyonától,
- összes állampolgári jogaitól,

- élethez való jogától (életétől vagy alapvető életfeltételeitől) minden nemű jogszerű eljárás és ítélet nélkül, az adott népcsoport (etnikum, mint a zsidóság, vagy társadalmi csoport, mint a homoszexuálisok) teljes felszámolása céljából.

Jellemző még, hogy a „kommunistákon” kívül a holokauszt áldozatai létezésükön túl semmilyen módon nem álltak ellen az őket kiirtásra ítéelő hatalomnak, nem állnak vele fegyveres vagy ideológiai harcban, azaz nem tekinthetők háborús ellenfélnek semmilyen értelemben, abszolút fegyvertelenek, eszköztelenek. Tehát nem tekinthetők hadi áldozatoknak, népek közötti vérbosszú áldozatának.

A holokauszt egyediségét az is erősíti, hogy egy, a jog előtti egyenlőséget már megvalósító Európában jött létre és semmilyen állampolgársággal összefüggő jogot, állami szuverenitást sem tartott tiszteletben hatóterületén (a birodalomban, a csatlós országok területén, a meghódított területeken).

Az etnicitás fontos elem a holokausztban, a lényegéhez tartozik. Itt az etnicitás elsősorban nem egy kulturális egységként értendő népeket jelent, hanem egy származástani megközelítést, ember és ember közötti származástani különbségek megfogalmazását és ez alapján származás szerinti halálra ítéletét. A náci hatalom szándékában jelen volt a területi térnyerés, és a gazdasági térnyerés a zsidóság és más népek kárára, viszont a fő ideológiai elem a zsidó nép ősellenség volta, azaz aki zsidónak született, ellenségnek született. Amíg a zsidóságot az árja népek „ősellenségeként” minden másra tekintet nélkül akarták megsemmisíteni, addig a romákat a „fajvédelem” okán akarták eltüntetni. A náci

4 Kisantal T. 2014. interneten: http://arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/csenden_innen_es_tul
Letöltés 2014.09.06.

elmélet az „árja” azaz indoeurópainak tekintett német cigányságot (a sintiket) megkülönböztette s védendőnek gondolta, – legalább is elméleti szinten –, míg a más, „alsóbbrendű” népekkel keveredett más roma csoportokat, a „romákat” nem. Ez a különbségtétel a holokauszt nagy forgatagában azonban csak elvi volt, gyakorlatilag a „német cigányokat”, sintiket ugyanúgy megjelölték, munkatáborokba vagy koncentrációs táborokba zárták, és kivégezték, mint a romákat, vagy zsidókat. Dupcsik Csaba idéz fel két nagyon jellemző szöveget⁵: „A cigány problémát faji természetű kérdésként kell tekinteni” – fogalmazott Heinrich Himmler; „Ki kellett volna hagyni [az Auschwitzba deportálásból] azokat a cigányokat és cigány keverékeket, akiknek állandó lakhelyük volt, szociálisan beilleszkedtek és állandó munkaviszonyban álltak. Ez a kikötés [azonban] csak papíron létezet, és sehol nem vették figyelembe. Mivel éppen ezeket a cigányokat lehetett legkönnyebben kézre keríteni, ők adták a táborlakók legnagyobb százalékát. [Mindenki] tudta, hogy a ... [Führernek] az a kívánsága, hogy a cigányok, amennyire csak el lehet őket érni, eltűnjenek a föld színéről.” – vallja Perry Broad, az SS egyik auschwitzi tisztje.

A romák esetében az etnicitás meghatározásába mind a német birodalmi területen, mind a Magyar Királyságban belekeveredett a *cigány életmód*, mint az etnikai jelleg ismérve, annak ellenére, hogy a németországi, ausztriai, magyarországi romák már a két világháború között és a II. világháború időszakában is sokféle életmódban éltek, léteztek. Így az áldozatok közé kerültek azok a származásukat tekintve nem romák is, akik

roma közösségben éltek és romának tekintett életmódot folytattak. A romának tekintett életmódot azonban soha senki nem határozta meg pontosan, leginkább a kóborló, a vándorló életmódot azonosították vele, azzal a vélelemmel, hogy a vándorló közösségek szükségszerűen bűnözők is. Igaz, nehezebb volt a romák etnikai meghatározása, mint a zsidóságé, hiszen már ekkor sem egy anyanyelvet beszéltek s területi kontinuitásuk sem volt könnyen értelmezhető. Nehéz volt, de nem lehetetlen, ahogy az auschwitz-birkenai cigány tábor vagy a cigány munkaszázad létrejötte bizonyítja!

A holokauszt folyamába belesodródtak nem etnikai alapon áldozattá váltak is, politikai (elsősorban kommunista) foglyok, homoszexuálisok, köztörvényes foglyok, hadifoglyok a megszáll területekről. Így feltehető a kérdés, ha elfogadjuk a holokauszt etnikus jellegét, akkor ők a holokauszt áldozatainak számítanak-e? Véleményem szerint a homoszexuálisok ugyan nem etnikai alapon voltak üldözöttek, de mind a fajra eredendően veszélyesek kerültek a kiirtandó népek közé. A politikai foglyok, akiket a náci Németország nem származásuk, hanem ideológiájuk miatt tartott ellenségnek, az ellenségként elfogott, de származásuk miatt is megítélt szláv hadifoglyok és köztörvényes bűnözők gyakorlati kényszerből sodródtak bele a holokauszt áldozatainak nagy folyamába. A náci hatalomnak tömeges deportálás és gyilkosságok idején valószínűleg mert nem volt erejük, idejük külön táborokat fenntartani számukra, a zsidó és roma áldozatokhoz képest kis létszámuk miatt hatékonyabb volt együtt kezelni őket a származásuk alapján összegyűjtöttekkel. Áldozati életük, sorsuk többi jellemzője meg egyezik az elhurcolt zsidókéval és románkéval.

5. Dupcsik Cs. 2009. 129. oldal

A holokauszt történeti vizsgálatához szükséges a tér- és időbeliség meghatározása. Nem könnyű feladat. Nehéz elválasztani az előzményeket a holokauszt közvetlen történéseitől.

Az időbeliséget tekintve: a holokauszt a III. Birodalom területén a náci párt hatalomra kerülésétől, illetve az első koncentrációs táborok létrejöttétől, 1933-tól a német birodalom 1945-ös bukásáig, az utolsó tábor felszabadításáig tart. A magyarországi események az 1938. május 29-én elfogadott I. zsidótörvénytől számíthatók és 1945-ig, a nyilas hatalom bukásáig sorolhatók a holokauszt folyamatába. Mind a zsidóság, mind a romák esetében érdemes éles belső határként tekinteni Magyarország német megszállására (1944. március 19.), mely után megindult a tömeges deportálás. A magyarországi romák esetében ez a dátum tekinthető a vészkorszak kezdetének is, s közvetlen előzményként az a 66045/1938. B. M. számú rendelet, mely szerint minden cigányt gyanús egyénnek kell tekinteni.

A térbeliséget vizsgálva megállapítható, hogy a holokauszt elsősorban európai, a náci Németországban fogalmazódott meg s a megvalósítás gyakorlatát is a birodalmi hatalmi gépezet alakította ki a birodalom mindenkori teljes területén és a szövetséges államok területén, rákényszerítve és felhasználva a csatlós országok vezetését az együttműködésre. Európán kívüli földrészek lakossága a zsidóság menekülése során találkozott a holokauszttal, sokáig nem is hitték létezését, nem ismerték pusztító erejét.

A külhoni kezdeményezésű kárpótlási ügyekben jellemzően akkor tekintik a holokauszt részének az internálást és rabmunkát, ha az a német birodalom területén folyt. Ez a

szemlélet ellentmond magának a történeti folyamatnak. A magyarországi áldozatok többsége először magyar gyűjtőtáborba, gettóba, munkaszolgálatos egységbe került és csak ezt követően jutott ki birodalmi állomáshelyeire, volt aki ezt meg sem érte, magyar földben érte a halál. Az önállóan, munka vagy kereskedés miatt a birodalom területére jutott magyar állampolgárságú romák esetében pedig fogva tartói nem vizsgálták az állampolgárságukat, nem értesítették a magyar hatóságokat, nem toloncolták haza őket, néhányan minden bizonnyal így jutottak el auschwitz-birkenau végző állomáshelyükre.

Értelmezhető-e az európai holokauszt területi-nemzeti alapon, beszélhetünk-e önálló magyar, lengyel, francia, német, olasz stb. holokausztról? Fontos ez a kérdéskör abból a szempontból is, hogy az érintett államoknak, területeknek a lakossága, hatalmi gépezete milyen viszonyban állt, milyen felelősséggel bírt a saját területét érintő események vonatkozásában. Ezzel kapcsolatban elmondható, hogy a történeti kutatás minden országban a nemzeti történetírás részeként foglalkozik e korszak holokauszt-történeteivel, így a magyar történetírás is. Viszont ez nem jelenti, hogy nemzeti holokausztokról beszélnek (magyar, lengyel, osztrák holokausztról), hanem a holokauszt országbeli történéseit szorosan és rendszeresen hozzákapcsolják az európai, német birodalmi eseménysorhoz. Így nemzetivé a holokauszt-kutatás leginkább az áldozatok nemzetisége, állampolgársága okán válik, tehát a veszteségek oldaláról és nem a felelősség oldaláról. Az áldozatok szemszögéből minden olyan ese-

mény a holokauszt része, mely az áldozattá válásukhoz hozzájárul, mindegy, hogy az a határon innen vagy túl történt.

Tematikus értelemben a történész szemében két csoportra osztható a holokauszthoz kapcsolódó események sora. A közvetlen a holokauszt eseménysorához tartozónak a roma lakosság összegyűjtését, internálását (gyűjtőtáborokba, gettókba), elszállítását (vagonban, gyalogmenetben) más táborokba, szelektálását, kényszermunkásként való dolgoztatását, és tömeges, ítélet nélküli megölését tartja a kutatást, beleértve minden nemű halált, ami a kényszermunkatáborokban és koncentrációs táborokban, munkaszolgálatos menetekben érte a roma embereket.

A magyar kutatás ezen túl minden esetben vizsgálja a roma holokausztot megelőző, ahhoz egy adott történelmi pillanatban kapcsolódó, a roma társadalom egészét érintő intézkedéseket, – a politikai szándékokat és kijelentéseket, határozatokat, szabályozásokat és azok végrehajtását egyaránt –, mondván, hogy ezek, bár nem szándékoltan, de hozzájárultak roma emberek áldozattá válásához. Ezek az előzmények tették lehetővé a magyarországi romák sorsának holokausztba sodródását a magyar állam tevőleges asszisztálásával 1939-45 között.

A 20. század első felében rendre megszűttek a romákat a társadalomból gazdaságilag és jogilag is kizorító jogszabályok (a vándoripar ellehetetlenítésétől a már említett 66045/1938 sz. BM rendeletig), melyek becsatlakoztak a roma holokauszt folyamatába. A roma holokauszt előzményeit tekintve Bana Józseffel együtt kimondhatjuk: „... Ma-

gyarországon, már a náci Németországot megelőzően is sikerült rendeleti úton alsóbbrendű helyzetbe kényszeríteni a cigányokat.”⁶

A roma holokauszt kifejezést a romák történetének kutatói, Ian Hancock nyomán⁷, az 1980-as évektől használják általánosan a roma történelem II. világháború ideje alatti üldöztetésének eseményeire értve. Ezzel jelzik, hogy a romák II. világháborús deportálása, és meggyilkolása Európában, teljesen függetlenül az áldozatok számától, a történeti előzményektől, az európai holokauszt folyamatának szerves része.

De a holokauszt történeti fogalomként kiterjeszthető-e, alkalmazható-e a zsidóságon kívül más népekre. A holokauszt etnikai kiterjesztése mind a történész-társadalom, mind az európai roma politikum részéről megtörtént. Katz Katalin említi egy interjúban: „Izraelben nagy vita volt, hogy a holokauszt csak a zsidóké vagy másoké is.”⁸ A vita elsősorban nem történeti, hanem általánosan kulturális, a zsidóság emancipációjával összefüggő lehetett. Nyilvánvaló, hogy a fogalom kiterjesztése veszélyt hordoz: előidézheti a zsidóság holokausztjának relativizálását, egyes második világháborús események átértelmezését, elhallgatását, kapcsolódhat holokauszttagadáshoz. De ezeket a veszélyeket nem a történészek idézik elő, hanem a társadalomban élő, kirekesztő nézeteket valló csoportok politikai megnyilvánulásai, a ma élő és médiában is teret kapó rasszizmus, antiszemitizmus, cigánygyűlölet.

6. Bana J. 2005. 112. oldal

7. Lásd Hancock, I. 2004.

8. Milyen közös és milyen eltérő vonások voltak a zsidók és a cigányok holokausztja között? Erre a kérdésre kereste a választ Kertész Péter riportja. In: Teleki E., – kézirat

Katz Katalin zsidó nőként egyik jelentős oral history-kutatója a roma holokauszt-nak, s akinek saját holokausztélményei segítenek a hiteles kutatásban, a holokauszt kifejezés roma vonatkozású alkalmazása kapcsán azt a választ adja: „A történeteik olyan holokauszt élmények, amelyekre minden zsidó könnyen ráismer”⁹

A roma holokauszt, cigány holokauszt kifejezés Magyarországon is elterjedt. Karsai László nagy összegzésének is ez az alcíme: „Út a cigány holocausthoz”. Ő a „cigánykérdés” 1919-1945 közötti történetének eseményeit foglalta össze művében, melyben leírja azokat az egymáshoz kapcsolódó társadalom- és politikatörténeti folyamatokat, az „utat”, melyek során létrejött a roma holokauszt. Bevezetőjében említi Yehuda Brauer professzor, kiváló holokausztkutató véleményét, aki megkülönbözteti a zsidó holokausztot más népek ellen elkövetett náci népirtásoktól és következetesen, a mű előszavát író Sipos Péterrel együtt, a „cigány Holocaust” kifejezést használja mindvégig. Ezzel azt jelzik, amit aztán a mű igazol is, vannak eltérések a zsidóság és a romák vészorszakbeli történetében, s az előzményekben is, de a folyamatok lényegi elemei megegyeznek. Dupcsik Csaba ugyanezen a véleményen van: „A két eseményt (mármint a zsidó és roma holokausztot)... közös keretbe foglalja az elkövetők személye és indítékai.”¹⁰ Azaz a velük szemben megfogalmazott cél.

Karsai László művében, – a csak Magyarországgra utaló főcím ellenére – részletes betekintést ad a holokauszt európai történeteibe¹¹. Tehát ő, ahogy a későbbi

kutatók is¹², az európai roma holokauszt eseménytörténetének részeként vizsgálja a magyarországi történeteket, s nem is tehetnek mást, hiszen a Magyarországon összegyűjtött áldozatok egy része az országhatáron kívül birodalmi területen vált a holokauszt áldozatává. Szita Szabolcs az „üldöztetés” kifejezést használja inkább *A cigányság a második világháború idején (1939-1945)* című összegzésében.¹³ Dupcsik Csaba, és Bársony János is használja a roma holokauszt kifejezést, utóbbi cigány nyelvi változatban is: Pharrajimos¹⁴. A roma holokauszt, illetve cigány holokauszt kifejezés tehát a holokauszt történeti folyamatának részét jelöli, nem illetéktelen használata vagy kisajátítása a holokauszt fogalomnak, hanem annak jelölése, hogy a történetek szoros történeti összefüggésben állnak a zsidóság és más népek, csoportok holokausztjával. Dupcsik Csaba így fogalmaz: „A kontextus tehát, amelybe a roma holokausztot helyezni kell, a második világháború alatti európai népirtások kontextusa.”¹⁵

A holokauszt fogalomkörét körüljárva hadd említsek még néhány sajátosságot.

– A holokauszt, mint a közéleti, közpo-

9. u.o.

10. Dupcsik Cs. 2009. 128. oldal

11. Karsai L. 1992. IV. fejezet

12. Bársony János, Szita Szabolcs, Dupcsik Csaba, Pomogyi László és mások

13. Szita Sz. 2002. 5-45. oldal

14. A korábbi *porrajimos* kifejezés a magyarországi roma nyelvet beszélő roma értelmiség egy része (például Choli-Daróczi József, Ráduly József, Vajda Imre) szerint olyan nemű kifejezés, mely alkalmatlanná teszi a holokauszt kifejezésére. A kifejezés angolszász szóhasználatból terjed el, nem magyarországi roma kifejezésként, s így ismert Nyugat-Európában. Daróczi Ágnes és Bársony János helyette a *Pharrajimos* (Phárrájimos) kifejezést javasolta, mely elpusztítást, feldarabolást jelent. Magam is ezt javaslom.

15. Dupcsik Cs. 2009. 128. oldal

litikai fogalom több, mint történeti fogalom, identitásokkal, érzelmekkel telített. Emlékezés-kultúra is („holokauszt-kultúra” – ahogy Kertész Imre fogalmaz), sőt, mind a zsidóság, mind a romák esetében politikai emancipációs megnyilvánulások és értelmezések, illetve sajátos „nemzeti” identitásépítés is kapcsolódik hozzá. Mára a médiaipar részeként kialakult egyfajta „holokauszt-ipar” is, ahogy az Kertész Imre, Nobel-díjas írónk, a volt auschwitz fogoly fogalmaz a *Die Zeit*-ben, 2014-ben¹⁶, s ez a jelenség zavarokat is okoz a történészek felé megfogalmazott elvárásokban.

A roma kultúrát még nem hatja át ennyire a roma holokauszt, mely egyfelől annak köszönhető, hogy a holokauszt-kultúrát alakító zsidó értelmiség sokkal erősebb, nagyobb lélekszámú és nagyobb hatású a viszonylag friss roma értelmiségnél, a zsidóságot saját nemzeti állama is támogatja, míg a romákat nem támogatja sem India (pedig a roma értelmiség részéről voltak megkeresések), sem más vélt őshaza. Másfelől a romák esetében nincs semmilyen vallási tartalma, értelmezése a holokausztnak. A roma holokauszt-megemlékezések erősebbé tették a katolikus egyház és a roma közösségek kapcsolatát. A katolikus egyházhoz fűződő jó kapcsolatnak szubjektív tényezők mellet az az oka, hogy a németországi szintik emancipációs törekvéseit Romani Rose 1990-es pápalátogatását követően Szent II. János Pál pápa jelentősen támogatta, ami megmutatkozott az auschwitz lengyel-német kutatói együttműködés hathatós katolikus támogatásában is az auschwitz roma kiállítás létrehozása idején.

A rendszerváltó, volt szocialista or-

szágokban felvetődik a kérdés: Auschwitz és a GULAG világa, Komárom és Recsk világa összevethető-e, ugyanarról a történeti folyamatról van-e szó mindkettő esetében. Az mindenképp közös jellemző, hogy a terrort is alkalmazó totális politikai-hatalmi rendszerek terméke mind a kettő, egyikben sem beszélhetünk személyes szabadságról, a tulajdon szentségéről (létezéséről), emberi jogokról. A holokauszt koncentrációs táborában és a kommunizmus lágereiben megvalósuló tömeggyilkosságok között az áldozattá válás ismérveiben van különbség. A kommunizmus nem etnikai (faji, származási) alapon börtönzött be, gyilkolt, hanem a kommunista ideológia ellenségeit üldözte, irtotta ki (legyen az személy, népcsoport), s mindig, mindenki esetében létrejött valamiféle jogi eljárás és ítélet, még ha annak semmi köze sem volt a valóshoz. A holokauszt esetében rendeletek, utasítások ugyan születtek, listák, származást igazoló iratok keletkeztek, de személyekre vonatkozó egyedi bírósági ítéletek nem.¹⁷ Az áldozatok szemszögéből ez persze nem értelmezhető, ugyanúgy dolgoztatták halálra, ugyanúgy végezték ki őket, s ez a roma túlélők emlékezéseiben okoz is keveredést. Sok esetben vonódhat össze az emlékezésben az 1950-es évek *málenkij robot*ja, kommunista internálása a nácik kényszymunkatáborai-val olyan emlékezőknél, akik kisgyermekként éltek túl azokat az éveket. Ez főleg azokon a vidékeken, például Vas megyében a rönöki és szentgotthárdi romáknál érzékelhető, ahol jelentős számú svábót és velük együtt németül is beszélő magyarországi sintit internáltak az ország keleti felébe. (A sintiket éppen azért, mert részben német ajkúként gyanúsak

16. Kertész I. 2014. Interneten: http://nol.hu/kultura/a_teljes_kertesz-interju___holokauszt-bohoc_voltam_-1412999

17. V.ö. Heller Á. 2002.

voltak.) Történészként viszont meg kell tennünk a különbséget, külön kell vizsgálnunk a két folyamatot s azok következményeit.

Ahogy a zsidóság, úgy a roma társadalom más, saját nyelvén, azaz héber, illetve romani (cigány) kifejezést is használ a történelmi tragédiára, hasonló értelemben és különböző írásmódokkal (dialektusokban) a holokauszt globalizálódott kifejezése mellett, helyett. A zsidóság a *soa*-t, a romák a *pharrajimos*, illetve a *samudaripen* kifejezéseket. Ezek a jobbára etnikumokon belül használt fogalmak szinonimái a holokausztnak, leginkább annak szenvedéstörténeti jellegét domborítják ki, a történeti kutatásban ritkán használjuk őket.

E fejezet végén had essék arról szó, hogy a magyar hatalmi gépezet és magyar társadalom milyen viszonyban van a holokauszttal. Véleményem szerint különbséget kell tennünk a német birodalmi és a magyar gyakorlat és felfogás közt: a magyar társadalom nagy része és a magyar politikum jelentős hányada nem gondolt e népek kiirtására, de még teljes elűzésére sem, főleg, ha azok vállalják a teljes asszimilációt (kikeresztelkedést, névmagyarosítást, magyarrá válást). A magyar társadalom át volt hatva az antiszemitizmussal, a romákat pedig sokan nem tekintették magukkal egyenrangúnak, a magyarországi roma társadalom vándorló, szegénységben élő fele nem számított bele a társadalomba, a kicsit jobb módú, letelepedett zenész és iparos romákat pedig, – bár a magyarság nem tekintette politikai és társadalmi szempontból egyenrangúnak a teljes asszimilációig – nem számították bele a roma népbe a 20. század első felében. A második világháború közeledtével, majd beköszöntével ez a jogfosztott-

ság kiterjed minden romára és megjelent a személyes szabadság korlátozásában is. Viszont a magyar hatalom, a közigazgatás és a belügyi igazgatás számára sohasem vált fontos tényezővé az ország német megszállásáig, nem úgy, mint a náci Németországban. A közönyösség, lenézés mellett az is megállapítható, hogy a rendelkezések szerint szigorúnak kívánt eljárásokat nem indokolta a roma közösségek életmódja, nem kellett érvényt szerezni ezeknek egészen a vészkorszakig. A nyilas hatalomátvétel pillanatában a nácikkal kollaboráló nyilas hatalom által irányított ország nem tudott s nem akart ellenállni a német kéréseknek, s míg korábban eredményesen gyakorolta a leginkább emberhiányból és nem törődöttségből elkövetett „passzív ellenállást” (lassan hajtott végre, vagy egyáltalán nem hajtott végre utasításokat), most a nyilasok által átvett államigazgatás feltételek nélküli kiszolgálója lett a németbarát kormánynak. Dupcsik Csaba írja szemléletesen: „A kiirtásukra tett kísérlet sajátossága abban állt, hogy ez egy *félvállról kezelt tömeggyilkosság* volt, ideológiai előkészítést alig igényelt, s mindenütt voltak *sürgősebb* esetek is.”¹⁸ A vészkorszakban felgyorsultak az események, ekkor követték el a tömeggyilkosságokat¹⁹ az ország területén, még a frontharcok közepette is. Ekkor már sem az értelmiség, sem a nem németbarát, nem nyilas politikum részéről nem volt ellenállás. Sok kelet-magyarországi roma családnak vélhetően az volt a szerencséje, hogy az orosz benyomulás gyors volt, nem volt idő

18. Dupcsik Cs. 2009. 130. oldal

19. Melyek közül kiemelkedik a várpalotai Gráber-tónál meggyilkolt, később exhumált, de csak kis részben beazonosított 118 roma ember, férfi, asszony, gyermek kivégzése.

összegyűjteni, elvinni őket a birodalom területére. Ennek a következménye lehet az is, hogy a roma áldozatok nagy többsége a dunántúli megyékből került ki.

Ahogy Áder János köztársasági elnök úr 2014. augusztus 2-án megfogalmazta: „Az áldozatok emléke előtt fejet hajtva ki kell mondani, hogy az akkori magyar államnak súlyos felelőssége van abban, hogy ez megtörténhetett hazánkban. Ki kell mondani, hogy a hazánk német megszállását követő tragédia az akkori magyar államnak is szégyene. A népiértékekért viselt felelősség nem egyedül a hitleri Németországa. ... Fel kell tennünk a kérdést: hogyan juthattunk odáig,

hogy a magyar állam magyar honfitársaink százazreit fossza meg a nemzethez tartozás lehetőségétől? Hogyan juthattak az akkori magyar állam képviselői odáig, hogy egy idegen hatalom elvárásait kiszolgálva a pusztulás poklába küldjék jogfosztott honfitársainkat? Mi, magyarok hogyan üthettünk ilyen mély sebet saját nemzetünkön?”²⁰

20 Áder János köztársasági elnök úr beszéde. 2014. augusztus 2. Csepel. Cigány Történeti, Kulturális, Oktatási és Holokauszt Központ megnyitása http://csepeliek.blog.hu/2014/08/03/ader_janos_csepelen_minden_diktatura_legeloszor_a_szemelyes_szabadsagot_es_az_embert_meltozasagot_vesz

A roma holokauszt és a roma közösség viszonya Európában és Magyarországon

A roma holokauszt történései mind a szocialista, mind a nyugati világban ismert, de elhallgatott folyamat volt. A háborút követő években az érintett országokban nem szívesen beszéltek, különböző okokból, a holokausztról. A romák pedig nem tudták képviselni a múlt ismeretéhez való jogukat hathatósan, mert nem voltak képviselőik a nemzeti parlamentekben, a nagy pártokban, nem volt érdekeiket képviselő állam s nem volt világszervezetük sem 1971-ig²¹. Magyarországon nem is tekintették népnek, csupán egy speciális, szociálisan meghatározható társadalmi csoportnak, s az 1950-es években még élt a lágervilág is.

A világ szervezett roma társadalma először 1981-ben, a göttingeni III. Roma Világkongresszuson áll ki egységesen a roma ho-

lokauszt elismertetése és kutatása mellett. Itt vita alakult ki az áldozatok rehabilitálásáról, kártalanításuk módjáról.

Helmut Schmidt német kancellár 1982. március 17-én elismerte a roma holokauszt tényét²², ezt Helmut Kohl kancellár 1985-ben megerősítette, de a kutatás csak 1990 után indult meg nagyobb erővel jelentős amerikai, angol és francia polgárjogi támogatással. A késedelem oka részben az volt, hogy a táborok nagy része a szocialista Csehszlovákia, Lengyelország és NDK területén voltak, melyeket csak a rendszerváltásokat követően kutathattak szabadabban a nyugat-európai kutatók e táborok iratanyagában.

Kiemelkedik az európai kezdeményezések közül a Romani Oscar Rose által 1991 óta vezetett Német Sinti és Roma Dokumentációs

21. A londoni I. Roma Világkongresszuson alakult meg a Nemzetközi Roma Szövetség, melyet később az ENSZ elismert legitim szervezetnek.

22. Fings-Kenrick 1999. I. kötet 183. oldal

és Kulturális Központ²³ Heidelbergben, mely egy heidelbergi kiállítás mellett tevékeny részt vett az auschwitz-birkenai kiállítás létrehozásában. Az 1990-es évek elején létrehozott egy minden európai országból toborzott kutatócsoportot. E csoport munkájában 1995–1997 között Teleki László roma politikus mellett magam is részt vettem²⁴, s akkor több más országbeli kutatóval együtt azt javasoltuk, hogy mind a heidelbergi, mind az akkor már szervezés alatt álló auschwitz kiállításban legyen egy olyan fal, mely a névtelen áldozatokra emlékeztet, hiszen a legszegényebb elhurcoltakról, roma áldozatokról állt rendelkezésre mindegyik országban a legkevesebb fellelhető adat. E munka kapcsán került elő a belgrádi kolléga közvetítésével a jassenováci vérengzés és tömegsír néhány fotója, mely azóta bejárta a világot. Az intézet a kiállításokon túl jelentős kiadványokkal járult hozzá a roma holokauszt kutatásához, ezek közül is fontos az Auschwitz-Birkenau II/e jelű „cigány tábor” fennmarad táborkönyveinek közlése. Hatása jelentős volt a roma holokauszt kutatás két nagy intézményének, az auschwitz emlékhely múzeumának²⁵ és a brnoi Roma Kulturális Múzeum²⁶ tevékenységére.

A heidelbergi intézet és az európai munkacsoport vezetője olyan polgári életet élő sinti családból származik, melynek 13 tagja Auschwitz és Ravensbrück koncentrációs táborokban pusztult el, s saját családi múltját

kutatva jutott el a németországi romák (német kifejezéssel sintik és romák) holokausztjának kutatásához. Még 1980-ban egy sinti csoport éhségsztrájkba kezdett a dachau tábor tövében, mert a Bajor Belügyminisztérium nem engedélyezte a betekintést a titkosítás alól már 1970-ben felszabadított a Landfahrer kartotékjaiba, az 1899–1945 közt vezetett adatbázis a németországi sintik és romák személyi adatait is tartalmazza. Ezen a gyűlésen szólalt fel és vált ismert kisebbségi politikussá Romani Rose.

Elmondhatjuk tehát, hogy a roma holokauszt kutatása és a roma közösségek általi megismerése Európában összefonódott a roma politikai emancipációval és a romákkal kapcsolatos emberjogi kezdeményezésekkel. Fontos tudnunk, hogy a németországi romák kezdeményezéseit, és a heidelbergi kutatóközpontot a német állam jelentős összegekkel támogatta, hivatalosan is a roma közösségeknek nyújtott közösségi kárpótlásként, ebből készült többek közt 1997-ben megnyitott állandó roma holokauszt kiállításuk.

Magyarországon először 1958–59-ben nyílt mód az akkor NSZK számára előírt jövőtételi elvárások részeként a polgári lakosként háborús bűnök miatt az áldozattá vált emberek (zsidók, romák, mások) kárpótlására, de ez nem jelentette azt, hogy megindult volna a történeti kutatás. Csak azokat kártalanították ekkor, akik a Németország területén váltak áldozattá és akik 1959 április 1-ig bejelentették igényüket. Erről részletesen Karsai László monográfiájában olvasható²⁷, itt csak az annyit jegyzek meg, hogy a 263 roma igénylői dosszié átvizsgálása során 467 áldo-

23. Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma

24. A munkacsoportban országokként egy roma vezető és egy általuk hívott kutató vett részt a munkában.

25. Miejsche Pamieci i Museum Auschwitz-Birkenau = Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau <http://en.auschwitz.org/m/>

26. Muzeum Romské Kultury Brno- Tschechisch

27. Karsai L. 1992. 136–141. oldal

zatról tudott beszámolni a szerző s jelezte, hogy a dossziékban az adatok, főleg a vagyon tekintetében, nem mindig hitelt érdemlők. Ezt el kell fogadnunk. De azt a megállapítást is, melyet akkor Péntek Imre felvetett és melyre a legújabb kori holokauszt-kárpótlási ügyek figyelmeztetnek: nem biztos, hogy minden jogosult élni tudott az igénybejelentéssel, nem biztos, hogy voltak írástudó jóakarató segítői, bizonyító papírai. A kárpótlási ügyek történeti szempontból még később szóba kerülnek, itt most abból az aspektusból említem, hogy a kártalanítások során elismeri az állam, és elismeri a kárpótló német állam is a holokauszt megtörténtét a roma emberek esetében is egy olyan korszakban, amikor a romák nem nemzetként, etnikumként, hanem szociális embercsoportként definiálódtak.

A szocializmus éveiben roma értelmiségi körökben, elsősorban Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József és Bari Károly írók kezdeményezésére volt szó e történeti folyamatról, de a kutatásban, vagy emlékezésben nem történt előrelépés. A magyarországi értelmiség nagy része, és az ennek részeként értelmezendő magyarországi roma értelmiség azonban a rendszerváltást követően döbönt rá, hogy mennyire nincs benne a roma holokauszt a magyar közéletben a roma köztudatban.

1990-ben a Romano Nyevepe - Cigány Újság hasábjain találkozunk a már említett Romani Rose-al és a sintiket ért tragédia, az összegyűjtés, elhurcoltatás 50. évfordulója alkalmából egy képes beszámolóval²⁸, de magyar vonatkozásokat nem tartalmaz még ez a szám. 1990-ben Nagykanizsán a

Phralipe helyi szervezetének kezdeményezésére szobrot emeltek a roma holokauszt áldozatainak emlékére (Csávás Csaba faszobrász alkotását), melyet 1991. augusztus 3-án avattak fel két roma holokauszt túlélő jelenlétében, s melynek a „*II. Világháború Cigányáldozatainak Emlékére*” a feliratra, azaz minden olyan áldozatra utal, aki a II. világháború történései okán pusztult el.²⁹ A feliratnak némileg ellentmondva, azt már akkor is, később is szűkebb értelemben értette a gyászoló közösség: a roma holokauszt áldozataira emlékeznek a gyásznapon résztvevők, azon beszéddel emlékezők, gyertyát gyújtók, virrasztók. Azóta minden év augusztus 2-án (vagy ahhoz közel eső hétfőjén) ide gyűlik a zalai, somogyi és szomszédos Lendva környéki roma népesség, elsősorban az itt élő beások virrasztani, koszorúzni. 1992-ben Vas megyei roma szervezet látogatott el Dachaub és Ravensbrückbe, az auschwitz-birkenai 1944. augusztus 2-ai mészárlás 50. évfordulóján, 1994-ben mintegy kétszáz roma értelmiség, túlélő, áldozat családtagja zárándokolt el a birkenai cigány tábor emlékhelyére az ország minden tájáról. Ez a zárándoklat nagy hatással volt a roma művészekre, és közösség vezetőkre, érezhetően ekkor vált ügyükké a roma holokausztra való emlékezés, az ehhez szükséges tényfeltárás igénye, ekkortól keresték az adatokat, a szakembereket. Érezhetően része lett ez a folyamat a roma kulturális szuverenitás magyarországi elismertetésének, és a roma politikai emancipációnak, melyet az is mutat, hogy

28. Romano Nyevepe - Cigány Újság 1990. július 2., 12. oldal

29. Kanizsai enciklopédia 1994 78. oldal, *cigány holocaust* szócikk (Kardos Ferenc)

a roma holokauszt gyászünnepein minden kormányzati ciklusban magas szinten képviseltette magát a kormányzat és az állam.

A *Pharraimos* tanulmánykötet végén Bársony János válaszol néhány Karsai László által élesen megfogalmazott gondolatra, melyek közül az egyik az, hogy a magyarországi roma holokauszt emléknapja miért éppen augusztus 2-a? Témánk szempontjából sarkalatos kijelentés, hogy a roma holokauszt emléknapja nem véletlenül az auschwitz-birkenai tragédia éjszakájára emlékezik, s nem is a magyarországi roma értelmiség jelölte ki ezt az emlékűnnepet,

hanem európai roma konszenzus eredménye volt. Ez a mozzanat az ENSZ megemlékezéseket segítő zsidóság egyetértésével és támogatásával jött létre. Ma már tudjuk, Dachauban több magyarországi roma fogoly pusztult el, mint Auschwitzban, de a birkenai közel, vagy több, mint háromezer ember³⁰ egy együttes kivégzése méreteiben és totalitásában méltán tekinthető e szenvedéstörténet, e tragikus történelmi esemény sor betetőzésének.

30. Sokféle szám kering, de a tábor kimutatásai a születések, elhalálozások, haldoklások miatt sohasem voltak pontosak.

Ki számít a holokauszt áldozatának? Hány roma áldozatról emlékezünk?

A holokauszt történeti traumáját az áldozatokra való emlékezés és az áldozatok felkutatása, felmutatása segít feldolgozni, az érthetlent érhetővé tenni valamilyest. Az emlékezések is számot tartanak konkrét áldozatok megjelenítésére, de itt nem a számok, hanem a nevek, élet- és halálutak, túlélői szenvedéstörténetek jelentik a kapaszkodókat.

Ki tekinthető a holokauszt roma áldozatának? A válasz egyértelműnek tűnik: aki roma és aki a holokauszt történeti folyamata során vált áldozattá. A holokauszt folyamatába tartozik minden II. világháborús kényszerintézkedés: összegyűjtés, gettósítás, tömeges elszállítás, munkatáborokban és munkaszolgálatban kényszermunka végzése. Áldozatnak tekint a kutatás mindenkit, aki ezen események során hal meg, vagy károsul. A roma közösségek azonban hozzászámolják a magyar

hadsereg kötelékében vagy hadiszolgálatban elesetteket is, ezért több helyen a roma holokauszt emléknapján (augusztus 2-án) a II. világháború áldozatairól emlékeznek meg. A roma közösségek felfogásában ugyanis a besorozott roma származású katonák kényszersorozottak, s nem ütközteti össze a roma gondolkodás a teljesen vétlen deportáltat, a fronton szolgáló katonával, vagy a hátszágban munkaszolgálatot végzővel, nem tesz köztük különbséget, mindegyik harc a közösségen kívül áll, nem az ő háborújuk. Viszont nem tekinti sem a roma, sem a magyar társadalom a holokauszthoz tartozó jelenségnek a háború okozta egyéb veszteséget, legyen az éhség, bombázás, betegség, erőszakos halál, ha az nem kényszerlakóhelyen, hanem otthonában, munkahelyén, szolgálati helyén érte az áldozatot.

Az áldozatok száma inkább közmédia és közbeszéd egyik fő témaköre, úgy tapaszt-

talom, ez a kérdés szegeződik legtöbbször a történészeknek. Nehéz kitérni a válasz elől.

Az egyik oldalon állnak a történészek, kutatók, Szita Szabolcs, Karsai László, Bársony János, mások, akik az háború alatt 200 ezer főre (Pomogyi László szerint 120 ezer körülire) tehető roma lakosság 2,5-5%-át mutatják fel áldozatként (azaz olyan emberként, aki elpusztult, megnyomorodott az üldöztetésben s megjárta a táborokat, gettókat). Ezzel szemben a roma értelmiségiek mértékadóbb része és a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága 20-30 ezer áldozatról beszél. Erdős Kamill a roma közösségek közt élve, közel az események idejéhez 50 ezer áldozatot említett az 1960-as években s Lakatos Menyhért is hasonló számot becsült az 1980-as évek közepén. Karsai könyvének bevezetőjében Sipos Péter – 1992-ben – arról ír, hogy egyfajta számháború dúl. Nyilvánvaló, hogy a roma holokauszt ténye nem ettől függ. De akkor miért is olyan fontos az áldozatok száma és miért olyan nagy az eltérés a számok közt? Nem tudjuk pontosan, de annyi bizonyos, hogy a nagyobb számok mögött nem csak a történeti források adatai állnak, hanem egyfelől a családi hagyományból többekről van tudomásuk s ezeket az adatokat nem veszik kritikai vizsgálatok alá. Másfelől ha roma, azaz érintett értelmiségiek nyilatkoznak meg erről nyilvánosan, a kimondott számok többletjelentést kapnak a nyilvánosság erejéből: a roma holokausztról szólván a roma emancipációról és integrációról is szólnak. A hiteles, de kicsinynek tűnő számok közbeszédbe kerülése bizony sokaknak azt az előítéletét erősítik, hogy nem is volt roma holokauszt vagy, a nagyobb számok elismertebbé, hangsúlyosabbá, ismertebbé teszik a roma holokauszt tényét.

Az utóbbi évek történeti kutatásai során fellelt adatok nem növelték jelentősen az ismert áldozatok számát, s valószínűsíthető, hogy nem fog nagyságrendekkel növekedni a további kutatások során, de annak véleményem szerint tudatában kell lennünk, hogy nem tudhatunk minden áldozatról, vannak s mindig is lesznek, akik nyom nélkül, vagy csekély nyomot hagyva tűntek el. Nyomtalanok azok, akik családtagként bekerültek valamelyik gyűjtőtáborba vagy gettóba viszonylag rövid ideig, s nem kereste őket senki sem a holokauszt után.

Az biztos, hogy a munkaszolgálatos menetekben, együtt zsidókkal, politikai foglyokkal, többen haltak meg menet közben, tizedeléskor, szökési próbálkozás esetén olyan helyeket, melyet ma már senki sem ismer, jel és nyom nélkül. A Dráva mentéről és Mura mentéről – visszaemlékezésekből – tudunk likvidálásokról (sajnos a pontos helyet, ahol a holtestek egy részét fellelhetnénk, nem sikerült pontosítani). Országosan csak azokról a kivégzésekről rendelkezünk adatokkal, melyek a népbíróságok elé kerültek 1945 után, s még ezekben a perekben sem mindig közlik a pontos szám szerinti vagy személyi adatokat. De haltak meg a vagonokban is, betegségben, éhségben, verésben, szülésben. Róluk sok esetben csak vasúti és tábori létszámadatok, fejadag-adatok tudósítanak, a legtöbb esetben név nélkül. Ők is áldozatok és rájuk is kell emlékezni, annál is inkább, mert a holokauszt nem csak a haláltáborok világáról szól, hanem az egész emberpusztító rendszerről.

Az európai helyzet sem jobb. Szerencsére fennmaradt az Auschwitz-Birkenau II/e cigánytáborának táborkönyvei közül kettő, melyeket három lengyel politikai fogoly

Tadeusz Joachimowski, Ireneusz Pietrzyk, és Henryk Porębski vezetett s a tábor 1944. augusztus 2-i felszámolása előtt rejtettek el. Az 1949-ben kiásott tábornövények tartalmát a heidelbergi Német Szinti és Roma Dokumentációs és Kulturális Központ jelentette meg könyvként³¹ s adatai megtalálhatók az auschwitzi múzeum online személyi adattárában.³² Ebben az adattárban olvasható néhány a Birkenau II/e cigánytáborban sánylódó magyarországi roma (Bársony János 34 főt számolt³³, én 41-et³⁴). Ezen túl vélhetően magyar nyelvű burgenlandi vagy felvidéki (szlovákiai) roma adata is megtalálható szép számmal az adatbázisban. A roma holokauszt burgenlandi eseményeiről, áldozatairól kiváló feldolgozásokkal rendelkezünk, elsősorban Gerhard Baumgartner és Florian

Freund³⁵ kutatásaiból. A cigánytábor lakóinak adatbázisában a születési helyeket keresve Kislődről, Szakonyfaluról, Tapolcáról, Salomvárról, Szombathelyről, Körmendről, Budapestről találtam áldozatokat, illetve német nyelvű, főleg burgenlandi területekről olyan magyar vezetéknevekkel, mint a Sárközi, Baranyai, Kolompár. Tehát vannak magyar településről származó vagy vélhetően magyar ajkú áldozatok már a romák nagyarányú összegyűjtése, az 1944. augusztus 23-ai 15.740/1944. sz. BM rendelet előtt is.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a roma holokauszt sajátossága, hogy a nyelvi határok sem tiszták, hiszen sok magyar ajkú roma élt a Trianon utáni Szlovákia és Burgenland területén, ezer s ezer rokoni szállal kötődve a szomszédos felvidéki, kisalföldi vagy őrségi magyar területekhez. A magyar családrészek őket is teljes joggal számolják a magyar áldozatok közé, akárcsak az éppen a magyar határ túlsó felén kereskedő, vagy zenélő romákat. Csalog Zsolt 1976-ban megjelent Kilenc cigány című szociográfiájában egy 1944-es évek szlovákiai, ógyallai roma család történetébe pillantat be „A legnagyobbik bátyám tizenhét éves volt, felesége vót már, de levante gyerek vót. Így marad ü meg, mer ahogy elvitték a németek, rá egy hétre gyűtt a razzia. Háromnap élelmet kellett vinni, meg pokrócot, aszt behajtották az összes cigányokat, de rengeteget, magyar-cigányokat, teknőskéket, oláh-cigányokat, egybefogtak minket, aszt hajtottak Szerdahely felé. Én az écaika idejin megszöktem... Két napig vótunk a kukoricaszár közt a testvérem anyósával, közbe a többit elhajtották a Duna szélibe, aszt kirtották őket.”

A dachau, saarbrücheni, ravensbrüv-

31. Memorial book : The Gypsies at Auschwitz-Birkenau

32. http://en.auschwitz.org/m/index.php?option=com_wrapper&Itemid=31. Az adattárban a auschwitzi tábornyi nyilvántartásokból, - a többi kis gyűjteményből épülő digitális fogoly nyilvántartásból (The Digital Repository – Prisoners of and Deported to Auschwitz), halotti könyvekből, a tábor és környéke személyforgalmának nyilvántartásaiból (Memorial Books) és a birkenaui cigánytábor fennmarad tábornövényeiből tartalmaz mintegy 180000 személyről adatot. A különböző nyilvántartásokat, mint forrásokat különböző színű téglalapokkal jelölik a keresőlap. Az adattárban sajnos nem lehet országra keresni, csak a családnéveket és egyes településeket, mint születési helyeket tudtam azonosítani.

33. Pharrajmos 2004. 187. oldal

34. A két fennmarad tábornövényben sok esetben nincs jelölve a születési hely, sem, hogy honnan jött az illető, a nevek egy része németesen ártírt, de van olyan, amikor a keresztnév magyarosan szerepel (pl Terézia). A tábornövények nem közlik vissza a cigánytábor teljes, több mint 20 ezernyi lakóját.

35. Baumgartner - Freund 2007.

ki, theresienstadti táborkönyvek is töredékesek, hiányosan fennmaradtak. A német birodalom felé elhurcoltakról, Komáromból vannak adataink, de a délre, Csáktornya, Bor, Draskovec, Nis, Jasenovac és más jugoszláviai tábor felé irányuló menetek összetételéről semmit sem tudunk.

Egy-egy település közigazgatási adataiból sem indulhatunk ki bátran, mert, főleg vándorló, kereskedéssel, vándoriparral, kéregetéssel foglalkozó és alkalmi munkákból élő roma családok a razziák, összegyűjtések idején nem mindig voltak állandó lakóhelyeiken, az meg a legkritikább esetben

fordult elő, hogy a csendőrség vagy más szerv értesítette volna a fogva tartott lakóhelyét. De még a megyéjét sem. A magyar hatóságok ugyanis nem tekintették az összegyűjtést, kényszermunkát tartós állapotnak, csak ideiglenesnek, mely addig tart, amíg hadi, közrendi, népnevelési vagy más okból szükséges. A nyilas hatalomátvételt követő kivégzések esetében sem tördtek a kivégzettek lakóhelyének értesítéséről. A tömeggyilkosságok esetében még a meggyilkoltak létszáma sem volt biztos. Úgy vélem, megbecsülhetetlen az áldozatok száma, még nagy megközelítéssel is.

Milyenek a roma holokauszt forrásadottságai és milyen sajátos történeti módszereket igényel a kutatás – zalai példákkal?

Az első kérdés a források vizsgálatakor, hogy adott településen kit tekintenek romának és a forrás bevonható-e a roma holokauszt kutatásába. Vannak egyértelműen a romák üldöztetéséről tudósító források: például deportálással, munkaszolgálatokkal kapcsolatos utasítások, listák, de a források többsége a roma holokauszt viszonyában vizsgálándó, hogy ki tekinthető a 1944-45 között valamilyen atrocitást elszenvedő roma ember közül a holokauszt áldozatának, és ki nem. Nem könnyű értelmezni a helyzeteket, ugyanis a korszak érvelésében a kőborlás során elkövetett tulajdon elleni bűncselekményekre való utalás általános és általánosított. Így a bűnesetek, vélt bűnesetek – és az esetek ügyészi, bírói, közigazgatási vizsgálatainak dokumentumai bevonódhatnak a roma holokauszt kutatásába. Ezen túl a roma holokauszt iratainak sorába kerül néhány olyan dokumentum is, amely az 1943-előtti a ma-

gyar hadseregbe besorozott roma férfiakkal kapcsolatban keletkezett (sorozás, szökés, hadifogság, stb.).

A roma holokauszt levéltári forrásadottságra alapvetően a *szétterjedtség* jellemző, amit jól mutatnak az eddigi forrásokon alapuló összegzések is. Ez azt jelenti, hogy nagyon sokféle levéltárban és levéltári egységben kell kutakodnia a kutatónak. Az alapvetően intézményközpontú (az iratok keletkezési helye szerint feltáró) magyar levéltári gyakorlatban a cigányokra vonatkozó iratok többsége a közigazgatási, belügyi, rendészeti egységek alacsony szintjén őrződnek és jóval nagyobb tömegű, szórtaabb tematikájú iratban kerül elő, mint a magasabb igazgatási szinteken. Kevés olyan levéltári forráscsoport van, hol koncentráltabban fordulnak elő a roma üldöztetés iratai, s ezek esetében is vizsgálni kell az iratkibocsátó és a roma közösség viszo-

nyát. Ezért egyetlen kutató sem lehet biztos, hogy az általa átnézett levéltárakban minden kezébe akadt.

Van azonban néhány jól feltárt, és viszonylagosan sok roma forrást tartalmazó forráscsoport. A rendeleteket, utasításokat minden roma holokauszttal foglalkozó kötet, tanulmány hivatkozza vagy említi, többnyire a szükséges társadalomtörténeti magyarázattal. A Zala megyei 1943-as razzia elrendelésének utasítását közli például Pomogyi László az 1986-ban kiadott *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985.* című dokumentumgyűjteményben.³⁶ Karsai László könyvében ilyen sok információt adó, de erős forráskritikával hasznosítható forráscsoport kárpótlással kapcsolatos források (az 1958-59 ügyek aktái a kárpótlást lebonyolító Állami Értékforgalmi Bank irattárának anyaga), és a több megyéből, de különösen Vas, Zala, Somogy megyéből sokat idézett járási főszolgabírói iratok. A közigazgatási iratok közül kevésbé átnézett alszolgabírói, körjegyzőségi, városokban polgármesteri iratcsomók rejthetnek eddig nem ismert forrásokat (kettőt alább ismertetek), de ezek sem adják kezünkbe mindig az áldozatok felé vezető kapu kulcsát, mert nem mindig találjuk meg az ügyek további iratait.

Szita Szabolcs a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságának iratanyagára irányítja rá a figyelmet, idézve dachau, ravensbrücki, rochiltzi és birkenau-i foglyok visszaemlékezéseit, vallomásait. Bársony János az oral historykban is erőteljesen megjelenő 1944-45-ben elkövetett roma gyilkosságok bírósági anyagaira mutat hangsúlyt.

A roma holokauszt esetében hagyatkoznia kell a történésznek másodlagos forrásokra (például a korabeli sajtóra, irodalmi és népköltészeti említésekre), sok esetben szóbeli forrásokra (oral history-ra) is, melyekkel szemben ugyanazzal a kritikai érzékkel kell viseltetnie, mint az írásos források esetében. Mind Karsai László, mind Szita Szabolcs, mind Bársony János említ ilyeneket alapvetően történeti összegzéseikben, de nem egyenlő arányban. Karsai László felemlíti az irodalmi vonatkozásokat, de művében egy lábjegyzetben közli az ún. Hitler-ballada egyik változatát.³⁷ Szita Szabolcs könyvében Varga Ágota Porrajmos – Cigány Holocaust című 2000-ben készült dokumentumfilmjének interjúból („A túlélők hangja” címmel) és e film elemzése (Simon Tibor tollából) olvasható, de a történeti leíró részekben is olvashatók dokumentumirodalmi részletek. A Bársony János és Daróczi Ágnes szerkesztette Pharrajimos kötetben Bársony János, Szita Szabolcs, Purcsi Barna Gyula és Ury János történeti tanulmányaihoz szervesen kapcsolódik Bari Károly népköltészeti gyűjtése, tizenkét roma asszony és nyolc lajoskomáromi lakos emlékezése. Karsai műve tehát történelmi-társadalomtörténeti, míg a másik két kötet már a roma közösséggel kapcsolatot kereső, a szépirodalmi jellegű dokumentumokkal a száraz történeti tényeket emocionálisan is megjeleníteni akaró munka, nem csak a tudomány, a szakma hanem a szélesebben értett értelmiség, érdeklődő társadalom számára is írnak.

Bár az oral history ma már teljes jogú része a történeti kutatásnak, az alapvető-

36. Cigánykérdés 1986. 203. oldal

37. Karsai 1992. 174. oldal

en írott és ellenőrzött forrásokkal dolgozó történész bizalmatlan az innen származó adatokkal szemben. Érthető e bizalmatlanság, hiszen az emberek tévedhetnek (bár írott forrásokban is találunk elírásokat, hamisításokat és nem szándékolt tévedéseket). Elsősorban azokban az esetekben kell megfelelő forráskritikával élnünk az oral history feldolgozásán, amikor nagy értékű kártérítés indoklásaként fogalmazódnak meg e túlélői történetek, vagy olyan nagy időtávlatban, mely bizonytalanná teszi az adatokat. Vannak azonban olyan elbeszélések, emlékezősek, melyek teljesen hitelesnek tekinthetők. Ilyenek a zsidó foglyok visszaemlékezései a gettókban, táborokban velük élő roma honfitársaikról. Egy zalai példa:

Zala megye előkelő helyet foglal el a roma holokauszt eseményeinek felidézésében, nincs olyan nagyobb munka, melyben ne lenne korabeli zalai irat felidézve. Mondhatjuk, hogy az eseményeket viszonylag pontosan ismerjük (mikor voltak listázások, razziák, gettósítások), mikor és hova indultak munkaszázados menetek és deportálások. Viszont nem tudjuk azonosítani ezek elszenvedő áldozatainak nagy részét. A nagykanizsai gyűjtőtáborról, mely az egykori Frank Pótkávégyár épületében, a Csengery u 88. szám alatt létesült 1941-ben, a zsidóság, lengyel menekültek mellett romák is voltak az emlékezősek szerint. A tábor közvetlenül a vasút mellett helyezkedett el, így könnyebb volt megoldani a szállítást. A DEGOB jegyzőkönyvek közt pár említi a nagykanizsai körülményeket. Egy 1900-as születésű mezőtúri vállalkozó vallomásából, oral history-jából idézek: „1944. április 3.-án több közismert, jól szituált helybeli zsidóval együtt beidézték a rendőrségre. Azzal vá-

doltak, hogy külföldi leadásokat hallgatunk és ellenséges híreket terjesztünk, és elrendelték az internálásunkat. A nagykanizsai internálótáborba vittek, ahol április 30.-án 50-éves korhatárig mindenkit átadtak a németeknek (SS-nek) és még aznap deportáltak. 70-en kerültünk egy-egy lezárt vagonba és 3 napos utunk alatt sem élelmünkről, sem vízről nem gondoskodtak. WC-vödröt sem kaptunk. Auschwitzba megérkezve mindenünket a vagonban kellett hagynunk, ezeket többé nem láttuk.”³⁸

Nagykanizsán internálótáborként működött 1943-45 között az egykori Kvártélyház, a mai Bólyai János Általános Iskola is.

Sajnos a nagykanizsai gyűjtőtáborokból nem maradt fenn névsor, csak a több, mint háromezer kanizsai zsidó, több tucat roma és politikai fogolyból életben maradt és visszaérkezett 302 főről van egy gépelt gyors lista.

Zalaegerszegen átnéztem a gettó névsorát, és a nevekből vélhetően nem szerepelnek benne romák, viszont a téglagyári átmeneti gyűjtőtáborból már előkerülnek emlékek a transzportok kialakításáról, cigányok transzportba kerüléséről, de itt már nem keletkeztek listák. Néhány zalaegerszegi roma áldozatokról azonban van biztos tudásunk, s ezeket csak a német birodalmi tábori nyilvántartásokból visszafelé lehetett megtalálni. Két történetileg is igazolt áldozatról alább szó lesz.

A legbiztosabb adatbázisok a internáló, gyűjtő- és koncentrációs tábori nyilvántartások volnának. A német birodalom területén lévő koncentrációs táborok

38. A DEGOB internetes adatbázisából letöltve 2014.09.11. <http://www.degob.hu/index.php?showjk=2856>

fennmaradt személyi adatokat tartalmazó nyilvántartásai láthatóan nagy gonddal készültek, s alkalmasak voltak a tábor létszámának folyamatos ellenőrzésére. Mindenkiről felvették az azonosításhoz szükséges adatokat, de legtöbb esetben bemondás alapján. Viszont a táborok megszüntetésével, illetve elfoglalásával sok iratot megsemmisítettek a németek s vannak olyan táborok, ahol a tábor felszabadítása során égtek el, semmisültek meg iratok. Szita Szabolcs írja a dachauai forrásellátottsággal kapcsolatban: „A dachau SS-lágerrendszernek összesen 20075 magyar foglya volt, ebből 1126 magyar cigány.... A hiányos akták miatt sok magyar cigány sorsa homályba veszett.”³⁹ Az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum 1991 óta hozott létre adatbázist az eredeti SS forrásadatok alapján a tábor áldozatairól. Az adatbázisban csak mintegy tíz százaléka kereshető az Auschwitzban létrehozott dokumentációnak. A feljegyzések nagy többsége elpusztult annak idején az SS utasítására.⁴⁰

A magyarországi gyűjtőtáborok, munkatáborok már nem ilyen jól adatoltak. A magyar gyűjtőtáborokban a foglyok adminisztrálása nem volt olyan fokú, mint a német lágerekben. Szita Szabolcs a komáromi Csillagerődben létesített táborról megjegyzi, hogy

- „A Csillagerődben működtetett katonai letartóztatási intézet (gyakorlatilag internálótábor) 1944. évi felállításkor hivatalos iratot nem találunk.”⁴¹

- „A késő őszi hetekben (1944) a bevagonírozás előtt a foglyokat egyenként adminisztrálták, besorolták. Ez a kora nyári (1945) vidéki tömeges deportáláskor és az 1944 telén gyalogmenetben vagy vasúti szállítással Hegyeshalmon át, valamint másutt az SS kezére adott csoportok esetében nem történt meg.”⁴²

Szita Szabolcs tanulmányából is jól látható, hogy az elhurcolt roma személyekre vonatkozó, azonosításra alkalmas adat kevés született, esetlegesen az SS kiválogatása alkalmával, akik az adatokkal együtt elvitték a foglyot is, viszont a romák tábori életviszonyait az ott élő zsidó foglyok nagyon pontosan, tragikusan élethűen adják vissza. Észak Zalából Tapolcán át többen jutottak el Komáromba, mint fő gyűjtőhelyre, mint az éhezés és rabság helyére, nem véletlenül kerül, mint egy jelkép, be a Csillagerőd a roma folklórba balladaszöveggént, sokak számára a holokauszt Auschwitznál is erősebb szimbólumaként: „A komáromi gettó szoba”⁴³

A roma közösségnek a vészkorszak idején nem volt semmilyen iratokat létrehozó, kibocsátó, vagy akár csak feljegyzéseket készítő intézménye, nem úgy, mint a fejlett önálló írásbeliséggel és egyházi, egyesületi intézményi struktúrával rendelkező zsidóságnak. Így nem számíthatunk tőlük eredő információkra, csak esetleg közvetett módon, valamely eljárás következtében. Ekkor azonban ugyancsak felmerülhetnek azok a kétsé-

39. Szita Sz. 2002. 84. oldal

40. Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum honlapja http://en.auschwitz.org/m/index.php?option=com_wrapper&Itemid=31

41. Szita Sz. 2004. 70. oldal

42. u.o. 71. oldal

43. Karsai L. 1992. 174. oldal

gek az információk valóságtartalmát illetően, mint a visszaemlékezések esetében. Erre ugyancsak találunk zalai példát: Az 1946-os zalaegerszegi polgármesteri iratok közt, letelepedést kérelmezők sorában találtam rá két Zalaegerszegre visszatelepíteni akaró roma beszámolójára távollétükről, melyet a hivatalnok jegyzett fel az adatlagra. 1946-ban még nem kárpótlásért folyamodtak, hanem a cigánytelepre való visszaköltözésük érdekében, s egyszerűen csak arra kellett válaszolniuk, több más visszatelepedést kérő lakossal egyetemben, hogy miért és hogyan mentek el Zalaegerszegről és merre voltak. Dachau rabságukról szóló beszámolóik hiteles beszámolóknak tűntek pár évvel ezelőtti megtalálásukkor is. A két vallomás:

Kolompár Gyula 1944. november 13. és 1945. augusztus 14. között volt távol, melyről azt nyilatkozta 1945. szeptember 22-én a zalaegerszegi cigánytanyán: „*Internáltak 1944 XI. 13. éjjel, elhurcoltak saját lakásomból a rendőrök. Majd Komáromba kísérték, innét Dahauba, onnét Buckenvaldba és május elsején szabadítottak ki az amerikai csapatok.*”⁴⁴

Kolompár Ferenc, aki 1944. november 3. és 1945. augusztus 16 között volt távol 1945. szeptember 24-én nyilatkozott: „*Internáltak, lakásomról éjjel vittek a rendőrök Komáromba, onnan Dahauba, és ott fogtak el az amerikai csapatok május elsején.*”⁴⁵

Azóta a Blumenschein Vilma magyar-szedahelyi zsidó áldozat hagyatékában sze-

replő, a Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Bizottság által kiadott „Hírek az elhurcoltakról” című kiadványban is megtaláltam a két elhurcolt nevét, méghozzá a dachau lapon, mely igazolja beszámolójuk hitelességét.⁴⁶ E bizottság romákra vonatkozó feljegyzéseiből, adataiból Szita Szabolcs is közöl párat Dachau, Ravensbrück, Rochlitz, Lipcse, Auschwitz-Birkenau táboraiából.⁴⁷

A magyar közigazgatásban a rendeletek, utasítások ellenére cigányság ügyei sohasem voltak elsőrendűen, magas szinten

46. 1. szám 1945. július 5. 12. oldal Thúry György Múzeum. Nagykanizsa. Blumenschein-hagyaték. Fotómellékletben 3. sz. fotó

47. Szita Sz. 2002. 36-45. oldal, „a DEGOB dokumentációs tevékenysége több irányú volt. Egyrészt létrejött egy regisztrációs rendszer, melyben a túlélők és holtak adatait rögzítették. Ennek megfelelően minden hazatérő deportálttal és/vagy munkaszolgálatossal felsoroltatták azoknak az élőknek a nevét, akik még nem tértek vissza, valamint azok adatait, akik elhunytak. 1946. szeptemberéig megközelítőleg 30.000 „élő” kartotékot állítottak ki, és ekkor már kb. 120.000 halálozási kartonnal is rendelkeztek. Az OZSSB egy 1949 márciusában kelt beszámolójában a referens úgy fogalmazott, hogy a kartotékrendszer a Magyarországra visszatért összes deportált adatait tartalmazza. (Ez a kijelentés nyilvánvalóan nem állta meg a helyét, mivel sok hazatérő – okulva az 1944-es eseményekből – semmiféle listán vagy nyilvántartásban nem kívánt szerepelni.) A dokumentációs munka másik területe a túlélők visszaemlékezéseinek rögzítése volt, amelynek révén létrejött a DEGOB-jegyzőkönyvek egyeduralkodó irategyüttese.” Pásztor József jelentése a DEGOB munkájáról. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML) Az 1945 márciusában alakult DEGOB később szorosan együttműködött, majd 1946 után összeolvadt az 1945. augusztus 31-én létrejött az Országos Zsidó Segítő Bizottsággal (OZSSB) Lásd a DEGOB honlapját, ahol a „magyar holokauszt mintegy 5000 túlélőjének személyes” történetében lehet keresni. <http://www.degob.hu/index.php?showarticle=2>

44. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára V 607, Zalaegerszeg Város Polgármesterének iratai 1946. 1101-2566. 290. doboz 198/a Jelentkezési lapok. A tábort április 29-én foglalta el a szövetséges hadsereg. A városnévi elírások betűhívek! Fotómelléklet 1. sz. fotó

45. u.o. Fotómelléklet 2. sz. fotó

fontosak, így nem fordítottak túl nagy erőket az államigazgatás és a helyi közigazgatás intézményei arra, hogy tüzetes listákat, jelentéseket hozzanak létre, főleg így volt ez a front közeledtével, illetve a szakembergárda szűkülésével. Az elmaradó listázásokra, összegyűjtésekre rövid határidőt szabó, túrelmetlen belügyi utasítások irányítják rá a figyelmet. De ha készültek is listák, minden roma benne foglaltatott-e? A források létrehozói, azaz az összeírók, jelentők többnyire a településeken („*cigánysoron*”) vagy azok mellett külön szegregátumban („*cigánytelepen*”) élőket tartja romaként nyilván, s mindenkit romának tartanak, aki ott él. Beszédesebbek ebből például a zalaegerszegi cigány összeírások: mindig a telepiek számát adják meg, és, – ha van – a városban járó idegen romákét.

Zalaegerszegen, a polgármesteri iratok közt 1933-ban 50 főt jelentett a rendőrfőkapitány a polgármesternek, „*város területén állandó lakó cigányok száma*”-ként⁴⁸, 1937-ben azt jelentette a rendőrkapitány: „*Tisztelettel értesítem, hogy Zalaegerszeg város területén, a két cigánytanyán 79 letelepedett cigány van.*”⁴⁹ 1939-ben a jelentés

szerint: „*Felső cigánytanya 64 fő, alsó cigánytanya 27 fő*”⁵⁰, azaz 91 főt romát számoltak. 1933-ban nincs szó a jelentésben a kóbor cigányokról, 1937-ben és 1939-ben a jelentés szerint: „*a város területén jelenleg kóbor cigány nincsen.*”

A név szerinti összeírások a háború közeledtével gyarapodnak, és a sürgetések, határidők tartására vonatkozó utasítások is (fegyelmi eljárások kilátásba helyezésével). Ezek a listák lesznek alapjai a deportálásnak, „gettósításnak” sok helyütt. Ilyen összeírást közöl például Nagy Pál, három és fél évszázadot átölölő forrásgyűjteményében Zalából 1942-ből, ahol a zalaszabari beás közösség összeírásában 34 beás cigány ember szerepel.⁵¹

1945. február 21-én Csomai Miklós Zala vármegye főispánja utasított minden más járás főszolgabíráját is, hogy a város területén tartózkodó cigányokat gyűjtse össze és vegye névjegyzékbe, s a névjegyzék megjegyzési rovatában tüntesse fel a cigányok „*ezidőszerinti*” foglalkozását.⁵² Ennek kapcsán keletkezhetett az egeraracsai (Zala megye, pacsai járás, dióskáli körjegy-

48. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára V. 1607c. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok 11719 Cigányokról adatgyűjtés 353/2-1933. Tárgy: Kóbor és állandó lakhellyel bíró cigányok összeírása. Kelt: 1933. április 18.

49. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára V. 1607c. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok 11719 Cigányokról adatgyűjtés 290/3-1937. Tárgy: Kóbor cigányok hatékonyabb ellenőrzése Kelt: 1937. november 30.

50. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára V. 1607c. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok 11719 Cigányokról adatgyűjtés 525/8-1939. Tárgy: Kóbor cigányok hatékonyabb ellenőrzése. Kelt: 1939. november 28.

51. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára IV.419.a. A pacsai járás főszolgabírájának közigazgatási iratai. 1020/1942. Közli: Források a Magyarországi cigányság történetéből 2011. 294. oldal

52. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára V. 1607c. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai. 394/1945. Tárgy: Cigányok táborba szállítása.

zóság)⁵³ cigányösszeírás, 1945. február 26-án 34 romát írtak össze, 5 zenészcsaládot (Bicskei, Bognár, Horváth vezetéknévűeket) és 2 egyedül állót. Az összeírásban csak nevük, születésük éve és foglalkozásuk (a férfiak zenészek, az asszonyok, gyerekek háztartásbeliek, a két különálló napszámos) szerepel. Nem tudni mi lett velük, de azonosításuk esetleg lehetséges az anyakönyvi összevetésekkel.

Mindenképp említenem kell a roma holokauszttal, de általánosan a II. világháború időszakával kapcsolatosan is a szervezett iratmegsemmisítések és nem tervezett irat-megsemmisülések hatását. Nagykanizsa város levéltárának nagy része megsemmisült a bombázás miatt, így a Zala Megyei Levéltárban lévő szórványos adatokra hagyatkozhatunk csak ebben az időszakban. Pedig a nagykanizsai kávégyárban működő gyűjtőtáborról sokkal többet kellene tudnunk ahhoz, hogy az ott raboskodó, majd onnan német birodalmi területre elszállított emberek etnikai adatait, létszámát, korösszetételét megállapíthassuk. Ilyen esetekben felértékelődnek a periodikumok, főleg a napi- és hetilapok. Minden kutató említ olyan szaklapokat, melyek a témában speciális jelleggel bírnak, ilyenek a II. világháborús időszakban a Belügyi Közlöny, a Magyar Közigazgatás, a Csendőrségi Lapok, a Népegészségügy. E kiadványok a kor szintjén korrekt tájékoztatást adnak, de a Magyar Közigazgatás és

a Csendőrségi Lapok megjelentet egészen szélsőséges nézeteket is. Ezen túl érezhető bennük a szakmai előítélet, azaz olyan előítéletek, melyek a foglalkozás-specifikus nézőpontból erednek, például a bűnözők, betegek, eljárásokba vontak oldaláról csak.

A napilapok elsősorban az 1944-45-ös események dokumentálásához adnak információkat, illetve a mindenkori központi elvárásokat és hangulatokat közvetítik. Ha a romákról kutatunk, tudnunk kell, hogy a megyei napi- és hetilapokra ebben a korban, de előtte a 20. század első felében is jellemző, hogy a vezető budapesti hírek adják meg az alaphangulatot, kivéve, ha kiemelkedően fontos esemény volt a városban. Így a romákkal kapcsolatos országos elképzelések, ötletek, fejlemények is szerepelnek e lapokban, s irányítják a közhangulatot, illetve a megyei, városi lapokban cigányokról olvasható írások többnyire nem a helyi roma lakosságról szólnak. A helyi roma közösségeket nem érintette ez, mert a helyi lapokat, a központi lapok helyi variációit a romák alig olvasták, elsősorban a városok és nagyobb falvak polgárságának, parasztpolgárainak szánt kiadványok voltak.

Zalában a Zalai Közlöny volt ekkor a legjelentősebb lap, melyben 1944. szeptember 25-én jelent meg a romák összegyűjtéséről szóló híradás *„Munkátáborba szállították a nagykanizsai járásban összeszedett csavargó cigányokat”* címmel. A razzia leírását tartalmazza a forrás: *„A nagykanizsai járás községeiben is végigfésülték csendőreink a cigánytelepeket és mindenütt, ahol a munkátlan, csavargó cigányokat találtak, összeszedték őket, mint a gazdasági életre káros és a közbizságra nézve veszélyes elemeket, bekísér-*

53 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára V. 1607c. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok 11719 Cigányokról adatgyűjtés. Összeírási jegyzék a körjegyzőségben lévő cigány családokról és cigányokról. Fotómelléklet 5. sz. fotó

ték őket Nagykanizsára, majd átszállították őket egy munkatáborba.” A szöveg alapján ez a munkatábor bárhol lehet, Nagykanizsán és Zalaegerszegen is.

A Zalai Közlöny fennmaradt 1944-

45-ös számait áttekintve nagyon kevés, és elsősorban a nyilasok által íratott cikkek maradnak fenn a kanizsai gyűjtőtáborról, deportálásokról. Olvasva e kis híradásokat: mintha ez volna természetes...

Végül

A roma holokauszt 70. évfordulójának nyitó előadásában e gondolatok zöme elhangzott, s szándékom szerint is szemléletről és módszertanról szóló felvezetésként. Ahogy végigtekintettem az eddigi kutatásokat, újra elolvastam a szaktanulmányokat, dokumentumgyűjteményeket, megerősödött bennem az a hit, hogy egyszerre látunk sokat és keveset.

Sokat látunk, mert már a roma holokauszt történetének minden lényeges mozzanatára rálátunk, látjuk a társadalom- és politikátörténeti folyamatok lényegét, kapcsolódását az európai holokauszthoz, a magyarság történelméhez, látjuk az áldozattá válás differenciált formáit, s vannak már jól feldolgozott forráscsoportok.

De keveset látunk, mert még mindig mozaikszerű a forrásokból elővetülő kép, nincs meg minden társadalomtörténeti szál, és sokat kellene beszélnünk olyan történeti fogalmakról, jelenségekről, melyek speciá-

lisan a roma történetkutatásban fordulnak elő. De kevésnek vélem a roma társadalom és az azt befogadó magyar társadalom számára feldolgozott, népszerűsítő, de hiteles írást is, mely erről a korszakról, tragédiáról szól, mely alkalmassá válhatna az oktatás folyamatába illesztésre. Még Szita Szabolcs ilyen szándékkal készült összeállítása is sok ahhoz, hogy be lehessen vinni az iskolába, hogy a szűk időkeretekben ismertetni lehessen.

Sok munka áll még előttünk egy olyan korszakban, ahol mindent átsző a relativizmus, ahol jelen vannak és hatnak új típusú rasszizmusok, ahol létezik a holokauszttagadás és a cigánygyűlölet, s ahol egy ezen a témán eszével és szívével egyaránt dolgozó kutató ezeknek ellen kellene állnia, s a valós múltat megismerni akaró roma értelmiséggel szövetkeznie kell. Ahogy ezt tesszük itt, s tettük a pécsi Rácz Aladár Közösségi Házban.

Felhasznált Irodalom

- Bana J. 2005 = Bana József: Adalékok a roma holocaust jogi hátteréhez. In: Márfi Attila (szerk.): Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I. Pécs, 2005. 111-120.
- Bársony J. 2001 = Bársony János: Áttekintés a magyarországi roma holocaust folyamatáról 1939-1945.
- Baumgartner-Freund 2007 = Gerhard Baumgartner, Florian Freund: Der Holocaust an den österreichischen Roma und Sinti, In Michael Zimmermann (Hg.): Rassenutopie und Genozid, Berlin 2007.
- Cigánykérdés 1986 = A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422-1985. szerk. Mezey Barna, dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Mezey Barna, Pomogyi László, Tauber István. Budapest: Kossuth
- Deák I. 2000 = Deák István: Holokauszt és etnikai tisztogatás. Kisebbségkutatás 2000.3. 81-93.
- Dupcsik Cs. 2009 = Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Budapest: Osiris
- Fings-Heuss-Sparing 2001 = Fings, K. – Heuss, H. – Sparing, F. : Szintik és romák a náci rendszer idején. Budapest: Pont
- Fings-Kenrick 1999 = Karola Fings – Donald Kenrick, The Gypsies during the Second World War I-II., Paris, Gypsy Research Centre, 1997-1999. I. p
- Heller Á. 2002 = Heller Ágnes: Auschwitz és a Gulág. Múlt és jövő
- Hancock, Ian. 2004 = Hancock, Ian. „Romanies and the Holocaust: A Reevaluation and an Overview”, Stone, Dan. (ed.) The Historiography of the Holocaust. Palgrave-Macmillan, New York 2004.
- Karsai L. 1992 = Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz. Budapest: Cserépfalvi
- Karsai L. 2001 = Karsai László: Holokauszt. Budapest: Pannonica
- Katz K. 2005 = Katalin: Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt-történetéhez. Budapest: Pont
- Katz K = Katz Katalin Joguk van az emlékezethez. Romák a holokausztban. Shiri Zsuzsa jeruzsálemi interjúja. Múlt és jövő 2005. 2. 79-85.

- Kenrick-Puxon 2001 = Kenrick, Donald-Puxon, Grattan: Cigányok a horogkereszt alatt. Budapest: Pont
- Kertész I. 1993 = Kertész Imre: A holocaust mint kultúra. Budapest: Századvég
- Kertész I. 2014 = Holokauszt-bohóc voltam. http://nol.hu/kultura/a_teljes_kertesz-interju___holokauszt-bohoc_voltam_-1412999. Letöltés 2014. 09.02.
- Kisantal T. 2014 = Kisantal Tamás: A csenden innen és túl – a holokauszt kifejezésének Árkádia http://arkadia.ppte.hu/magyar/cikkek/csenden_innen_es_tul Letöltés 2014.09.06.
- Kovács M. 2004 = Holokauszt és holokausztoktatás. Hunyady András interjúja Dr. Kovács Mónikával, a Hannah Arendt Egyesület elnökével. Világosság, 2004/5. sz. 83-91. oldal
- Pharrajimos 2004 = Bársony János- Daróczy Ágnes (szerk.): Pharrajimos: Romák sorsa a náciizmus idején. Budapest: L'Harmattan, Könyvpont Ny.,
- Pomogyi L. 1995 = Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Budapest : Osiris-Századvég
- Randolph B. 1989 = Braham, L. Randolph: A magyar Holocaust. Budapest: Gondolat
- Szita Sz. 2002 = Szita Szabolcs (szerk.) A cigányság a második világháború idején (1939-1945) Az üldöztetés tanintézeti feldolgozásához. Budapest: Velcsov Bt.
- Szita Sz. 2004. = A romák egyik vesztőhelye, a komáromi Csillagerőd 1944. őszén, In Pharrajimos: Romák sorsa a náciizmus idején. Budapest: L'Harmattan, Könyvpont Ny., 68-77.
- Teleki E = Teleki Erika: A cigány holokauszt. Kézirat

WITHOUT A TRACE? THE HOLOCAUST OF NAMELESS ROMA THE PRESENT STATE OF RESEARCH ON THE ROMANI HOLOCAUST – WITH EXAMPLES FROM ZALA

The study examines how far historical research on the Romani holocaust has progressed and how Romani culture and Hungarian public opinion relate to this research. The study's title points to there being in the sense of historical science victims of the holocaust who are untraced, that is, who leave behind them insufficient written identification, but who, however, are remembered as martyrs in the collective memory of Hungary's Romani society. This is part of the reason why the estimated numbers of victims vary in public opinion, in Roma communities and among researchers.

The study has three sections. The first takes a look at the holocaust and as part of that the notion of the Gypsy holocaust as a historical concept, and also touches upon who can be considered its victims. A holocaust, by its very nature, exercises ethnic discrimination, targets the innocent who in no way can be considered an enemy, strips them of all freedoms without trial and places itself above any rights associated with state sovereignty. As a historical concept it is an all-embracing term referring to a series of tragic events in European history. It is an organic, "supra state" historic process, and so we cannot speak of national holocausts, although we may research elements of the holocaust associated with national history, in this case events in Hungary. In the course of Hungarian history there are developments which belong directly to the row of holocaust events: such are the compiling of lists, deportations, relocation

and every forced measure affecting Jews and Gypsies on an ethnic basis. Beyond these are such events which while not being created with a holocaust in mind are closely associated with the process. Among these are the roundups, laws pertaining to Gypsies and work service. We can speak of the special characteristics of Jewish and Romani holocausts, the latter concept being generally accepted in Romani historiography.

The second part of the study shows how research into and commemoration of the Gypsy holocaust appear in Gypsy culture, and how it has been connected with Romani emancipation and integration in Europe since the 1980s, the time of the changes in the Hungarian political system. It presents how the genocide that took place on August 2, 1944 at Auschwitz-Birkenau has turned into a European Day of Remembrance of the Romani Holocaust, partly due to the immensely important research and processing activities of the Heidelberg Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma led by Romani Rose.

The third section provides an overview of the peculiar characteristics of the sources in Romani Holocaust research, showing that at the time of the holocaust the Romani community left no written records that could be researched, while source material held by the administration and other institutions participating in Hungarian events at the time of the holocaust is sparse even when directly referring to victims. Information from the concentration and reception

camps is also very fragmentary, yet in many cases it is only from these that we can trace the occasional victim. In this chapter the author introduces hitherto unpublished sources from a collection of documents for the most part as yet untapped: the writings of the Mayor of Zalaegerszeg, in which feature the statements of Gyula Kolompár and Ferenc Kolompár, two Romani convicts sent to Dachau, borne out by another independent source, the 1945 publication "Hírek az elhurcoltakról" (News of the Deported) issued by the Hungarian National Committee for the Care of Deported Jews.

Once emancipatory deeds and commemoration of the Romani Holocaust

have been interconnected in Romani culture, the victims will have "contributed", whether they are known or anonymous, to the process of modern-day history. They will not know that they have been entrusted by posterity, posthumously, with this task, signalling history's unique interpretative quality: to use the past as a tool for constructing the future, to use history as a "schoolmaster" when we remember them. The sprinkling of faces and names that we know from this tragic series of historical events will outgrow themselves and gain a symbolism in history, just as have Auschwitz, Komárom, and Lake Grabler.

SPURLOS? HOLOCAUST AN NAMENLOSEN SINTI UND ROMA ÜBER DIE GEGENWART DER FORSCHUNG ZUM NAZI-VÖLKERMORD AN DEN SINTI UND ROMA – MIT BEISPIELEN AUS ZALA

Die Studie untersucht, wieweit die historische Forschung bezüglich des nationalsozialistischen Völkermordes an den Sinti und Roma fortgeschritten ist, bzw. in welcher Beziehung die Kultur der Sinti und Roma und die ungarische mündliche Tradition zu dieser Forschung stehen. Der Titel des Vortrags zeigt bereits: der Nazi-Völkermord an den Sinti und Roma hatte im geschichtswissenschaftlichen Sinne spurlos verschwundene Opfer, zu denen also keine ausreichende schriftliche Quellen für eine Identifizierung vorhanden sind, derer sich jedoch die Gemeinschaft der ungarischen Roma aufgrund der mündlichen Überlieferung als Märtyrern gedenkt. Das ist auch zum Teil der Grund dafür, dass sich die Meinungen über die An-

zahl der Opfer in der mündlichen Überlieferung, im Kreise der Gesellschaft der Sinti und Roma und dem der Historiker unterscheiden.

Der Artikel besteht aus drei Teilen. Der erste Teil setzt sich mit dem Holocaust als historischem Begriff, und innerhalb dessen mit dem Holocaust an den Sinti und Roma auseinander, und erläutert, wer als Opfer des Holocaust an den Sinti und Roma betrachtet werden kann. Der Holocaust beraubt seine ethnisch (von der Abstammung) bedingten, absolut zufällig gewählten, in keinsten Weise in einem feindlichen Kontext erscheinenden Opfer ohne jeglichem Rechtsurteil ihrer gesamten Menschenrechte, und setzt sich dadurch

außerhalb der Justiz einer Gesellschaft oder einer staatlichen Souveränität. Historisch gesehen ist der Holocaust ein Sammelbegriff für eine tragische Ereignisreihe der europäischen Geschichte. Da es sich um einen einheitlichen, Grenzen überschreitenden geschichtlichen Prozess handelt, spricht man nicht pro Land über einen „nationalen Holocaust“, die Ereignisse des Holocaust in der Geschichte der einzelnen Länder, in diesem Fall Ungarn, können jedoch getrennt untersucht werden. In der ungarischen Geschichte gibt es solche Ereignisse, die unmittelbar zum Ablauf des Holocaust gehören: zum Beispiel das Zusammentragen von Listen, Deportationen, Internierungen, und überhaupt alle Zwangsregelungen, die Juden, Sinti und Roma ethnisch bedingt betroffen haben. Darüber hinaus gab es Ereignisse, die zwar nicht in unmittelbarem Zusammenhang mit dem Holocaust standen, aber eng mit dessen Ablauf verbunden sind. Solche sind Razzien, Verordnungen bezüglich der Sinti und Roma, oder auch die Zwangsarbeit. Anhand spezieller Merkmale unterscheidet man den Holocaust an den Juden und an den Sinti und Roma. Letzterer Begriff ist in der Geschichtsschreibung der Sinti und Roma allgemein akzeptiert.

Der zweite Kapitel der Studie behandelt, in welcher Form sich die Forschung des Völkermordes an den Sinti und Roma, sowie das Gedenken dieser Tragödie in der Kultur der Sinti und Roma niederschlagen, und wie diese mit der Emanzipation und Integration der Sinti und Roma in Europa seit 1980, in Ungarn seit der Wende zusammenhängen. Es wird beschrieben, wie der 2. August 1944, der Tag der großen Massenvernichtung in Auschwitz-Birkenau, zum europä-

ischen Gedenktag des Völkermordes an den Sinti und Roma wurde, zum Teil durch die unverzichtbare Recherchetätigkeit des deutschen Sintos Romani Rose, und des von ihm geleiteten Dokumentations- und Kulturzentrums Deutscher Sinti und Roma in Heidelberg.

Der dritte Kapitel bietet einen Überblick über die Eigenheiten und Gegebenheiten der Forschungsquellen des Völkermordes an den Sinti und Roma, und macht darauf aufmerksam, dass die Gemeinschaft der Minderheit keine brauchbaren schriftlichen Forschungsquellen aus der Kriegszeit hinterlassen hat, und dass die Verwaltungen und andere, im Ablauf des Holocaust in Ungarn eine Rolle spielende Institutionen in ihren Archiven nur sehr selten unmittelbare Quellen zu den Opfern überlieferten. Die Archive der Konzentrations- und Sammellager sind auch sehr mangelhaft, aber in vielen Fällen sind die einzelnen Opfer nur daraus zu erfassen. In dem Kapitel stellt der Autor bereits bekannte, aber noch nicht veröffentlichte Quellen aus einem wenig bearbeiteten Dokumentkomplex, dem Archiv des Bürgermeisteramtes der Stadt Zalaegerszeg vor, in dem die Aussagen zweier Roma-Gefangenen aus Dachau, Gyula und Ferenc Kolompár, vorkommen, und die von einer unabhängigen zweiten Quelle bestätigt werden: der Ausgabe des Komitees der Ungarischen Juden für Deportiertenbetreuung aus 1945, den „Nachrichten über die Verschleppten“.

Sobald sich die Emanzipationsmaßnahmen in der Kultur der Sinti und Roma mit den Erinnerungen an den Völkermord an der Minderheit verknüpfen, kann man bereits über einen „Beitrag“ der bekannten oder

namenlosen Opfer zu den geschichtlichen Ereignissen der Gegenwart sprechen. Sie konnten es nicht ahnen, dass die nachfolgende Zeit sie mir dieser Aufgabe beauftragt, im Nachhinein, was auf eine eigene Interpretation der Geschichte hinweist: die Vergangenheit wird ein Mittel der Zukunfts-

planung, die Geschichte wird unser „Lehrer“, jedes mal, wenn wir ihrer gedenken. Einige Gesichter und Namen, die wir aus diesem tragischen Kapitel der Geschichte kennen, wachsen über sich hinaus, und werden zu Symbolen der Geschichte, wie auch Auschwitz, Komárom und der Gräbler See.

BIVURMAKO? LE BIANAVESKE ROMENGO PHARRAJIMOS LE PHARRAJIMOSKE RODIMATANGE AKANUTNI VRAMA – PELDANCA ANDAJ ZALA

Kadi hertija pe kodo kerel analiza, ke zhikaj resle le historijake rodimata andel romane holokaustoske rodimata, thaj sar kerelpe karing kadi e romani kultura thaj le Ungrikone Themeski publiko vorbisaripe. La hertijako cimo somnosarel: le pharrajimos si bivurmako xasarde aldozatura te analiza keras perdal historikano dikhipe, ke naj dosta iskirime serojimata pala lende, ke chi mukhle serojimata pala pende, thaj numa sar pal martirura, pal kethanutne aldozatura zhanel o romano societato te seronpe. Vi kadoj o grundo kodoles, ke le aldozatongo numero kaver si, kana o publiko vorbisaripe te shunas, thaj vi kaveri mashkar le romane komunitetura, sar mashkar le historijaren-go, rodarengo societato.

E hertija anda trin riga ashel kethane. O angluno kotor krujal phirel o holokausto, thaj kodoleski rig, le holokaustesko fogalmo sar historikani ekspresija, apoj vi kodi komentalil, kas shaj dikhas le pharrajimoske aldozatos. O holokausto pala rikitale lel le manushikane hakaja le aldozatostar, kade apoj etnikakoj thaj chi kerel kris, thaj chi na chi dikhel le bidoshale aldozaton dus-

hmanenge. Avri shuvelpe le statosko polgaresko thaj statosko suverenitetoske hakaja. Sar historikani ekspresija, la Europake historijake jekh tragikane pecimatonge serijake kethane xutyildo anav si. Jekhimasko, historikano proceso „opral pe statura“, kade chi vorbisaras pa nacionalni holokaustura, de shaj rodas le holokaustoske pecimata, save ande kopchimaste si la nacionalnona historijasa, andej amari butyi le Ungrikone Themeska historijasa. Le ungrikona historijako rindo si kasave pecimata, save direktno andel holokausteske pecimatongo rindo tar-tozin: phenas le listange kerimata, deportaciji, internaciji, sako silasa kerdi butyi, save etnicka reslas le bibolden thaj le romen. Pela kadal si kasave pecimata, save na anda holokausto kerdyle, de zurales pasha leste si thaj kopchisarenpe karing o proceso. Kasave shaj aven le raziji, le regulaciji pel rom, le butyaki sluzhba. Pala lenge specialni thaj kaverfelika parameterura shaj vorbisaras pa biboldo thaj romano holokausto, o paluno fogalmo primimej andel romenge historijako iskaripe. La hertijako dujto kotor kodi sikavel andre, ke le pharrajimoske rodipe, o

palpale serojipe po pharrajimos, sar sika-dyol andej romani kultura, sar kopchisajvel kethane la romana emancipacijasa thaj la integracijasa andej Europa kathar le 1980-eske bersha, thaj ando Ungriko Them kathar le sistemasko paruvi. Andre sikavel, le 1944. augustushi 2-tone dyesesko butzhenengo mudaripe ando Auschwitz Birkenau sar kerdylas la Europake romenge holokaustesko serojimasko dyes. Ande kadi las peski bari rig o nyamcicko Romani Rose thaj Le Nyamcickone Themenge Sintonge thaj Romenge Dokumentacijako thaj Kulturako Centro pala le Romani Roseske butya.

O trito kotor pale le romane pharrajimoske zvorura dikhel perdal, soske specialni parameteri sile, thaj sikavel kodi, ke andej phari vrama o romano komuniteto chi mukhlas pala peste chisoske iskirimatongo materialo, savo shaj zhanenas te roden le rodara. V'andel institucijango, v'andel administracijange iskirimata numa unyivar shaj rakhenpe kasave zvorura, so direktno pel aldozatura vonatkozinas, thaj but rig lenas andel holokaustosko proceso. Vel koncentracijake taboronge, vel kethane kide taboruronge data zurales cerraj thaj but hijanyzin ande lende, de butivar numa anda

kadi shaj rodelpa palpale jekh-jekh aldozato. Ande kado kotor pinzharde thaj bipinzharde zvorura sikavel andre o iskiritori jekh cerra birode iskirimatongi serija, anda Zalaegersegake polgarmeshtereske hertiji, ande soste si duj kasave romane raboslugaki konfesija, kon phirde ando Dachau, thaj chacharel kado zvoru vi jekh kodolendar biumblado kerdylu zvoru, jekh publikacija anda 1945-to bersh, so le Ungrikone Themeske Biboldengo Komiteto Pala Deportalinde Manushengo Grizhipe das avri „Nyevimata pal nashade“ anavesa.

Kana kethane kopchisaren le emancipacijake pecimata le romano holokaustosa andej romani kultura, le aldozatura „asistalin“, vi pinzharde te si, vi bipinzharde te si, kaj le akanutne historikane procesura. Von aba chi zhanen pa kodi, ke e nyevo generacija kadi butya das len, numa palunes, so somnosarel vi la historijako specialno interpretacija: e nachili vrama sar la avutna vramako instrumento, e historija sar sityari hasninas, kana pe lende seronas. Unyi mosuri thaj anava, save pinzharas ande kadi tragikano historijako rindo, kon maj opre baron pe amende, simbolumura kerdyon la pecipijake, sar o Auschwitz, e Komaroma thaj o Grabler jezero.

Bana József

A roma holocaust magyarországi története

Bevezetés

Jeruzsálemi perében Adolf Eichmann elmondhatta: „A cigányok javára semmilyen oldalról sem volt lehetséges a közbenjárás. Nyilvánvaló, hogy az előítélet ezzel az embercsoporttal szemben volt a legnagyobb.”¹ Önkéntelenül adódik a kérdés: Vajon hogyan jutottunk el idáig?

A *Romani Union* (Cigány Világszövetség) 1971-ben tartott párizsi kongresszusa határozatára világszerte augusztus másodika-harmadika a romák háborús üldöztetésének nemzetközi gyásznapja.² A náci Németország 12 éves uralma megpecsételte az európai cigányság sorsát és ahol ez az intoleráns észme gyökeret eresztett, pl. a bábálamok sokaságában, ott ugyanez a sors várt rájuk. A „végső megoldás”, vagyis megsemmisítésük eldöntött tény volt. Ugyanakkor kijelenthetjük, hogy a magyarországi cigányság II. világháború alatti kálváriája, súlyponttal az úgynevezett holocaust eseményeire, még nincs megírva. Az elmúlt két évtizedben számos kiadvány és tudományos igényű kötet is megjelent, amely jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy e korábban lenézett, lesajnált és egyben letagadott ügyben ma tisztábban láthassunk. A felemelkedő III. Birodalom faji törvényei a 30-as évek Európájában – sokaknak úgy tűnt – ez lesz az új „európai szabályozás”. Valóban néhány bábállam (pl. Szlo-

vákia) minimális változtatásokkal átvette a nürnbergi faji törvényeket. Trianont követően talán érdekesebb lenne a magyarországi cigányságról beszélni, amely magában foglalja az úgynevezett „Nagy-magyarország” cigányait, hiszen az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején általános érvényű volt az a politika, hogy cigányok kizárólag Magyarországon tartózkodhatnak, míg Ausztria és az örökös tartományok nem tűrték meg a maguk területén a romákat. Az I. világháborút lezáró béke következtében a magyarországi cigányságon is osztozkodtunk az utódállamokkal. Emiatt a II. világháború eseményei következtében az atrocitások és a holocaust is más-más időszakokban érintette e népcsoportot. Legelőször Ausztriában (Burgenlandban) az Anschluss után, majd Szlovákiában, később Romániában, a volt Jugoszlávia területén, és legvégül Magyarországon is elérte őket a „törvény”. Egyesek szerint a magyarországi cigányság többségét, akiknek nagy része magyarul beszélt és az utódállamok területéről hurcolták el a koncentrációs táborokba. Míg Magyarországon viszonylag későn és csak kisebb mértékben váltak áldozatokká. Természetesen a német megszállás és a nyilas uralom döntően kihatott a magyarországi zsidóság, majd a cigányság sorsára is.³

„A különböző helyekről és táborokból

1 Szita Szabolcs: Együttélés üldöztetés holokauszt. Korona Kiadó Bp. 2001. 107.

2 U.o. 109.

3 Bana József: Adalékok a Roma Holocaust jogi hátteréhez. Cigánysors I. Szerk.: Márfi Attila. Pécs, 2005. 111.

származó adatok alapján csak következtetni lehet arra, hogy 1944 júliusának vége és 1945 márciusa között mintegy 25-30 ezer⁴ magyarországi cigányt deportáltak. Ugyancsak becslések alapján tudjuk, hogy köztük mindössze 3-4 ezren tértek vissza. Közvetlenül Auschwitzba 2-3 transzportot irányítottak budapesti és főváros környéki cigányokkal. Nagyobb koncentráció volt még

Székesfehérvár környékén. Az ide összegyűjtött cigányok nagy részét Székesfehérvár mellett irtották ki. A Dunántúlról (főleg Torony, Szombathely, Bükk, Pocsaj, stb. térségből) és Budapest egyes területeiből a cigányokat a komáromi várba gyűjtötték össze, majd innen Dachaubá és annak különböző melléktáborába, valamint Rawensbrückbe és melléktáborába szállították...⁵

4 Az újabb kutatások már ezt számot túlzónak tartják! A szerző megjegyzése.

5 SZÖNYI JÁNOS: *A cigányok sorsa a fasizmus éveit alatt. Cigányok*. Szerk. SZEGŐ LÁSZLÓ. BP. 1983. 56.

Előzmények

A koncentrációs táborok találmányának dicsősége az angol világbirodalmat illeti, akik az angol-búr háború idején búr családok ideiglenes elhelyezésére találták ki. Magyarországon már ez időben felvetődött a cigánysággal kapcsolatban, hogy egy országosan kihirdetett nagy koncentrációs tábor kéne létrehozni, ahol a cigányokat elhelyeznék, kopaszra nyírnák, valamint daktiloszkópjai leleteket vennének fel róluk. A tábor rémisztő hírére a cigányok sietve elhagynák Magyarországot. A morbid ötletet *Danilovics Gyula* Moson megyei araki földbirtokos fogalmazta meg és publikálta. Természetesen miután ez a rendelkezési javaslat a magánjogba ütközött, a belügyminiszter érdemben nem is foglalkozott vele.⁶ Az I. világháború idején, 1916-ban készült rendelet maga is átmeneti szabályozásnak készült, és az ún. kőborcigányokra helyezte a hangsúlyt, ezek vagyonát kobozta el. Azonban

az ún. kőborcigány fogalma már ekkor is nehezen volt tisztázható. Emiatt később számtalan per keletkezett, aminek során a korábban kőborcigányoknak minősített cigányokat kártalanították és törölték őket a nyilvántartásból.⁷ A két világháború között számos rendeletet alkottak a cigányok ellenében, a legátfogóbb az 1928. évi X. törvény, amelyben szintén a kőborlók voltak a főszereplők. A 141.113/1931. Ker. M. számú rendeletben korlátozták a vándoripari engedélyek kiadását, amely – lévén ez a cigányság egyik főfoglalkozása – jelentősen megnehezítette megélhetésüket. Ugyanakkor korlátozták munkavállalási lehetőségeiket, csak a lakhelyükön és csak a községi előljáróság hozzájárulásával vállalhattak munkát. A 66045/1938. B. M. számú rendelet szerint minden cigányt gyanús egyéneknek kell tekinteni. Végül is ez a jogszabály öltöztette a törvényesség köntösébe a nyílt,

6 *Mosonvármegye Hivatalos Lapja*, 1909. december 2.

7 *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422-1985*. Szerk.: MEZEY BARNÁ. Bp., 1986. 183-190.

már-már gyakran intézményes, minden alapot nélkülöző üldözésüket. A 30-as évek szinte negyedévente ismétlődő, kiterjedt, ún. cigányrazziái, amelyek nemcsak a bűncsújáró helyeket érintették, a csendőrség bevonásával szintén azon korlátozó intézkedések közé tartoztak, melyek gátolták a cigányok vándorlását, egyben jelentősen lerontották megélhetésüket. Összességében kimondhatjuk, hogy Magyarországon, már a náci Németországot megelőzően is sikerült rendeleti úton alsóbbrendű helyzetbe kényszeríteni a cigányokat. Kevésbé ismert dolog, hogy időnként egy-egy megye főispánja, alispánja rendszeresen megkérdezte az alárendelt közigazgatási egységeket, járások főszolgabíráit, a városok polgármestereit, a faluk jegyzőit, hogy fejtsék ki álláspontjukat az úgynevezett cigánykérdéssel kapcsolatban. Ilyenkor ezek, engedelmeskedve a kérésnek, elküldték véleményüket, amelyeket aztán összesítettek, és nem túl humános állásfoglalások születtek, a kor szellemének megfelelően. Az unalomig ismert ötletek, dologházak felállítása, munkatáborok létrehozása, gyerekek elkobzása, stb.

Szentkirályi Zsigmond 1942-ben Kaszán kiadott *A cigány kérdés* című munkájában ez szerepel: „A kitelepítésre a háború végéig gondolni sem lehet, a cigányok internálása azonban lehetséges volna.” Orsós Ferenc „szakértő professzor”, felsőházi tag

1941-ben a magyar parlamentben a magyar faj védelme érdekében a vegyes-házasságok törvényi kiküszöbölését javasolta.

A német cigányvizsgálatokat példának állította, „tudományos tanulságaikra” hivatkozott: „megállapított, hogy amíg a cigányok egymás között házasodnak, elviselhetők egy társadalmon belül, mert csak apró kis bűncselekmények fordulnak elő, mint a csirketolvajlás, csalás stb. De mihamarabb keverednek az ivadékok, a legantiszociálisabb, a legsúlyosabb bűnözők ezek köréből kerülnek ki (...) A cigány fajnak más fajokkal való keveredése tehát nem nemesíti a cigányfajt, hanem ezt az alacsonyabbrendűnek számító fajt is tönkreteszi.”⁸

1944. március 19-e (a német megszállás) nem teremtett új rendet. A zsidóság megsemmisítése, vagyonának elkobzása néhányak számára gazdasági előnyöket is hozott, ugyanezt a cigányság esetében nem mondhatjuk el. A háborús rendelkezések, a közigazgatásban dülő átszervezés, az anarchia, a különböző katonai szervek közigazgatásban betöltött nyomulása ugyan esetenként érintette a cigányságot is, de ezek eredendően nem cigányellenes rendelkezések voltak.⁹

8 Szita Szabolcs: Együttélés üldöztetés holokauszt. Korona Kiadó Bp. 2001. 97-98.

9 Győr Megyei Jogú Város Levéltára (=GyMJVL) Győr város polgármesteri hivatalának iratai. 1938/202.

A német megszállás után

A Magyarországot megszálló németeknek a cigányok érdektelenek voltak. 1944 kora nyarán előfordult, hogy a gettókba zsúfolt zsidókhoz, vagy elszállításuk után helyük-

re, Kelet-Magyarország több településén (pl. Újfehértó) cigányokat is zártak. Csoportosan munkára vitték őket, napi bántalmazásuk általános volt. A cigányokat a katonai

kormányzat nem kezelte nemzetiségként, közülük az alkalmasakat behívta normál katonai szolgálatra.¹⁰

A vármegyék egyes tisztviselői viszont saját hatáskörükben intézkedtek, az 1939. évi II. tc.-re, a honvédelmi törvényre hivatkozva (központi intézkedés, rendelet, utasítás nélkül) honvédelmi munkajeggyel elhurcoltattak cigány családokat, elsősorban mezőgazdasági munkára, betakarításra. Ez megtörtént Kelet-Magyarország megyéiben éppúgy, mint nyugaton, például a körmendi járásban. Közben tárcaközi tárgyalások folytak „a munkakerülők munkásszázadokba való beszervezéséről”, Szentkirályszabadján honvéd építőtábor felállításáról. Ezt a tábor szeptemberben repülőtér építési munkákra 2000 fővel kívántak beindítani, majd 5000 főig felfejleszteni.

A honvédelmi minisztérium augusztus 24-én elrendelte a cigány munkásszázadok felállítását. A rendelet szerint „az összegyűjtésüket szeptember 20-ra kell befejezni; kb. 50-60 munkásszázadra (10.000-12.000 fő) lehet számítani”.

A belügyminisztériummal együttműködve az ország egész területén a kóbor cigányok és a letelepedett, de foglalkozás nélküli cigányok közül a 18-52 éves, tehát az 1892-től 1926-ig született „összes munkabíró cigány férfiakat” kívánták összegyűjteni. A cigány munkásszázadokat egyenként 213 főre tervezték. Ezen felül azt is, hogy egy zsidó orvost és egy zsidó mérnököt besoroztanak hozzájuk.

A rendelet szerint a munkásszáza-

dokba behívott cigányoknak saját polgári ruhájukban, a tervezett megkülönböztető jelvény viselésével kellett a napiparancs szerint dolgozniuk, addig is az előírások karszalaggal. Ami különös: a rendelet alkotói nem írták elő, ki tekinthető cigánynak, ki, miért esik a rendelet hatálya alá. Az alsófokú rendőri, csendőri közegekre bízta ennek eldöntését. Azt is, ki a kóbor, és ki a letelepedett, de nem dolgozó cigány.

1944 szeptemberében több lap közölte, hogy cigánygettókat állítanak fel a vármegyék és a városok. Örömmel üdvözölték, hogy a háborús idők „meghozzák a cigánykérdés rendezését”, és egyes megyékben már kitelepítették a cigányokat a városok és a falvak szélére, ahol állandó felügyelet mellett dolgoztatták őket. Fontos rendelkezésnek tartották, hogy „cigánygettókat csak a hét egyetlenegy napján hagyhatják el lakóik.”¹¹

A Hadtörténelmi Intézet könyvtára a veszteséglisták között cigány munkásszázadban meghaltak neveit is őrzi. A 1039/1. cigány munkásszázadról annyi ismert, hogy a 39. bevonulási központ állította fel. A század 1944. október 10-12-e között ötvennyolc halottat jelentett. Köztük 21 Kolompár nevű, Kistelekről, Horgosról és Kiskunmajsáról származó cigány férfi volt. Történetük (ahogy a századoké egészében) feltáratlan. A háborús cigány munkaszolgálat története hiányzik a hazai szakönyvekből, ahogy a köztudatból is.¹² Ezzel a kérdéssel foglalkozik részletesen a 2. számú függelék.

10 Szita Szabolcs: Együttélés üldöztetés holokauszt. Korona Kiadó Bp. 2001. 98.

11 Uo. 98-99.

12 Uo. 102.

A Csillagerőd

A komáromi Csillagerőd komoly katonai múlttal rendelkezik, a napóleoni háború idején és az 1848-49-es forradalom és szabadságharc alatt játszott kiemelkedő szerepet. Az erődben a fogolytartás embertelen körülmények között, lakhatásra teljesen alkalmatlan kazamatákban történt. Ezek többségében nyílászárók nem voltak, ahogy üllőalkalmatosságok, fekhelyek és illemhelyek sem. A vizet udvari kutakból húzták fel, mosdók vagy zuhanyozók nem léteztek. Helyenként kezdetleges latrinákat ástak, ezek bűze mindent átjárt. Latrina hiányában több helyütt a kazamata sarkában gyűlt az ürülék tengere.¹³

Az erődbe hurcolt cigányoknak a napi nyomorúságos ételt tányér és evőeszköz nélkül, a kondérból konzervdobozzal, kanállal meregetve kellett elfogyasztani. Már akinek sikerült a közelébe jutnia. Ha a tolongásban a kondér felborult, a sárból kaparták össze mindazt, ami ehetőnek látszott. Az összezártság, az éhség és a mosdatlanság miatt hamar megjelentek a fertőző betegségek. A tetvesedés egyre terjedt, rühesség is előfordult. A halottakat a zsidó foglyok gyűjtötték össze és szállították a temetéshez.

Raffael Ilona deportált cigány lány emlékezése szerint „nem volt ott egy orvos se. Meghaltak ott öt-tíz-tizenkét évesek az éhségbe. Volt ott egy bunker, oda bevágták a halottakat. Hogy mikor lettek elszállítva, azt nem tudom, mert nem láttam. De azt tudom, hogy a halott kisgyermekek sokáig ott voltak. Három-négy napig is, és nem mehettek oda a szülők. Ütöttek-verték minket, ha nem

álltunk úgy be a sorba. Egyszer engem is, mert elbújtam az anyám mellé a gyerekekhez. Nagyon megverték.

Sorba kellett állni. Akinek volt hat gyermeke, kitettek egy liter vizet – mert nem lehetett rá azt mondani, hogy étel – és hogyha a nő azt mondta, ez kevés, mert sokan vagyunk, akkor a korbáccsal még rájuk is húztak a katonák. A anyámnak így vágták be a fejét.

Egy-másfél hét után ránk került a sor, hogy vagonokba tegyenek. A mi családukból csak édesapámat és engem vittek tovább, mert a többi gyerekek mind fiatalabbak voltak. Azokat elengedték. Adtak egy kiló kenyeret, meg nagyon sós lecsőkolbászt. De vizet nem adtak. Úgy mehettünk fel a vagonba, hogy csak cipő volt a lábunkon, egy szoknya rajtunk, meg a kabát.”¹⁴

November 24-én a rendőrség székesfehérvári körzeti felügyelőjének újabb jelentés készült. Ebben a 20-án közölt helyzetkép kiegészítéséül a komáromi rendőrkapitány jelentette, hogy „f. hó 22-én a koraregge-li órákban a komáromi honvéd állomásparancsnokság 150 főnyi honvéd csapat közreműködésével a kérdéses vágdunai 3 szigeten és az ún. partosújtelepi részen bujdosó kommunista partizánok kézrekerítése végett a hajtó razziát megtartottam, de eredményre nem vezetett.

Az állítólagos fegyveres partizánoknak nyoma sem volt, csupán a cigánytelepről állítatott elő több csavargó cigány, akik közül tíz egyén a fennálló bizalmas rendeletek értelmében a komáromi Csillagerődbe szállítottatott védőőrizetbe vétel végett. „A „partizánrazzia”

13 Szita Szabolcs: A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939-1945. Corvina Kiadó Kft. Bp. 2014. 220.

14 Uo. 221-222.

tehat nem hozott eredményt. Sovány vigaszul tíz romát elfogtak és erődbeli „védőőrizetbe” hurcoltak.¹⁵

A Szálasi-kormány és az illegálisból előjött, felfegyverzett Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom tagjai a német igényre felújított deportálásban készségesen segítettek.

A vonaton Komáromba szállított cigányok tömegét a nagyrészt Baranya, Zala, Vas és Sopron vármegyék járásaiból, a csendőrség által razziákon összegyűjtött családok tették ki. Ilyen hatósági akciókra került sor Újpesten, Csepelen, Pesterzsébeten, Kispesten, Rákospalotán és Budafokon. A főváros környékiek egyik gyűjtőhelye az újlaki (Óbuda) téglagyár volt. A deportálásra szánt tömegbe kerültek volna a győri rendőrök által „politikai okokból” összeszedett, a polgári társaságokat szórakoztató, ismert cigányzenészek is. Nevezebbjeik báró Apor Vilmos győri püspökhöz fordultak, aki az elhurcolástól megmentette őket. Másokért nem szólt senki, menniük kellett. Egy szemtanú látta, mennyire nem gondoltak a következményekre, a végzetre. „Elhajtották a szegény zenészeket is, akik után futottak az asszonyok és a gyerekek. Azokat is vitték. Nevetnünk kellett, mikor hozták szegények a nagybögőt is, meg a klarinétot. Mintha csak zeneszóval vonult volna be a község a Csillagba.” A télelőben a tömeges

nyomorúság, a kazamaták előtti térségekben tanyázók drámája következett. Kisgyermekeket fagytak meg tucattjával, a tetemeiket a latrinába dobták.

A Csillagerődben kiválogatott foglyok szerelvényeit október végétől a közeli teherpályaudvarról indították a Birodalomba. Neményi emlékezése szerint szombatonként az erőd udvarán történt a bevagonírozás, Keszegh Zoltán „Komárom a háborúban” című visszaemlékezése alapján a komáromi híd és a személypályaudvar közötti rámpán, ahol többször a hozzátartozók is feltűntek. A kiszállított ezrekről hivatalos kimutatás nem maradt ránk. Komáromba kényszerített cigányok tömegét, politikai okból bebörtönöztek százait, magyar zsidó nők és gyermekek csoportjait deportálták Buchenwaldba és melléktáboriba, Ravensbrückbe, Spandauba és Sachsenhausenba, december derekán Bergen-Belsenbe. A németországi kiszállításkor egy komáromi mozdonyvezető csoportos menekvés tanúja volt. „Egy komplett cigányvonatot is indítottak Komáromból Hegyeshalom át Nyugatra. Csendőrök kísérték őket. Az ácsi erdőnél megálltunk. A cigányok addigra egy G kocsiban [15 tonnás tehervagon – a szerző megj.] kifaragták a kallantyút az ajtóból, kilökték, s felnyitották az ajtót. Egy vagon cigány megszökött. Ugyan lövöldöztek utánuk, de sötét volt, nem lehetett elfogni őket.”¹⁶

15 Uo. 222–223.

16 Uo. 223–224.

A koncentrációs táborokban

Az egykori lágerben Dachauban működő archívumban eddig feldolgozott adatok alapján összesen 20 075 magyar – köztük 16.564 zsidó, 1126 cigány – raboskodott. A magyar túlélők száma 8441 volt.

A Magyarországról elhurcolt cigányok az igen hiányos aktákon alkalmilag szerepelnek. Sokuk sorsa a homályba veszett. A névlistákon a Bogdán, Balogh, Kalányos, Kolompár, Lakatos, Rigó, Sztojka nevek ismétlődően feltűnnek, ők november 14. és 20. között érkeztek Dachaubá. Legtöbben a 128 500 és 129 500 közötti fogolyszámokat kapták. Kisebb-nagyobb csoportok érkeztek még később is, december derekáig. Dachauban meghalt 161 magyar cigány. Más lágerbe áthelyeztek 818-at, felszabadult 144.

Flossenbürgben november végén, december elején 3189 új, Magyarországról igen kimerült állapotban érkezett deportáltat regisztráltak. A buchenwaldi táborrendszerben összesen 11 593 magyar fogolyról maradt adat. Közülük 1944 novemberében cigányként regisztráltak 153-at. Tizennyolcan még decemberben meghaltak. Mauthausenban a nyári beszállításokhoz képest a magyarok számában jelentős csökkenés történt. Egyetlen nagyobb „transzportként” november 26-án 496 magyar fogoly érkezett. Regisztráláskor 110 707 és 111 202 közötti számokat kaptak.

A Komáromból történt tömeges deportálás lezárása (december 27.) után a

munkára alkalmatlan cigány nőket, gyermekeket a katonai hatóságok a következő napokban részben Dunaszerdahely, Galánta irányába útnak indították. Másokat – legtöbbször a sokgyerekeseket – bármilyen igazolás, ellátás nélkül a Csillagerődéből kivarták, elengedték. Szerencsájük szerint vergődtek vissza addigra lerombolt, szét-hordott korábbi lakhelyükre.¹⁷

Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy Magyarországon is voltak cigányellenes atrocitások, vérengzések. Ez történt 1944 decemberében és 1945 elején Lajoskomáromban. A legyilkolt cigánycsaládok sírja máig is jelöletlen. Szalontai és kötegyáni lakosokat, gyerekeket, terhes asszonyt, férfiakat, összesen húsz oláh cigányt agyonlőttek a csendőrök október 6-án a Békés és Gyula közt található Dobozon. Lengyelbe november 30-án ugyancsak cigányok estek áldozatul a gyűlöletnek. Emléküket kopjafa őrzi. 1945. január végén, február elején Székesfehérvárról, Várpalotáról hurcoltak el körülbelül száz cigányt. A nyilas fegyveresek legyilkolták őket a Grábler tónál. Ugyanebben az időben Szolgaegyháza községben ismeretlen katonai alakulat fegyvereseinek kezétől huszonnyolc cigány osztozott ebben a szomorú sorsban.¹⁸

17 Uo. 224.

18 Szita Szabolcs: Együttélés üldöztetés holokauszt. Korona Kiadó Bp. 2001. 108.

Összegzés

Sajnos a roma holocaustnak Magyarországon nincs gazdag irodalma és az összegyűjtött visszaemlékezések száma is meglehetősen szerény. Az idő előrehaladtával e visszaemlékezések lejegyzése értelemszerűen egyre reménytelenebb, és a levéltári források teljes körű összegyűjtése – éppen a források hiányában – meglehetősen kilátástalan. Mégis egy országos kutatási projekt a levéltárak vonatkozásában, a számba jöhető források szisztematikus feltárásával még hozhatna egy-két dokumentumot napvilágra. A kutatást akkor tartanánk valóban fontosnak, ha az nemcsak a mai Magyarországon zajlana, hanem kiterjedne a mai utódállamokra is. Ezzel lenne teljes körű a magyar cigányság lényegében még hiányzó története.

Kétségtől megállapíthatjuk, hogy a cigányság esetében hiányoznak az olyan típusú jogszabályok, törvények még 1944–45-ből is, amelyek megpecsételték a magyarországi zsidóság sorsát. A háború előtt keletkezett „javaslatok”, vagy megváltozott katonai helyzetben „alkotott” különböző rendeletek, kiűritési parancsok, internálási „ötletek! a most következő függelékben szerepelnek. Egyben a forrás magyarázatát is megkísérjük megadni. Szükséges azonban megjegyezni, hogy mind Németországban, mind Magyarországon az írott források többségét azok keletkeztetői megsemmisítették.

FÜGGELÉK

1. Gesztelyi Nagy László: *A magyarországi cigánykérdés rendezése (Részlet) 1940*

...A cigánykérdés végleges, radikális és köz-megnyugvást keltő elintézéséhez elsősorban szükséges a cigányság számbeli megállapítása, tehát statisztikai adatfelvételre van szükség, hogy az állandóan kóborló, letelepülés nélkül élő, helyüket napról-napra változtató és a társadalomra a legnagyobb veszélyt jelentő cigányság száma mennyit tesz ki. Külön kell számonvenni a cigányságnak azt a rétegét, amely bár letelepedve él falvak, városok mellett, de minden hasznos munka nélkül, kizárólag a dolgozó társadalom keresetére támaszkodva, koldul,

kéreget, szükség esetén kényszerűség esetén lop is, bár nagyobb és súlyosabb beszámítás alá eső cselekmények elkövetésétől tartózkodik.

A számbavételre azért van szükség, hogy gondoskodás történhessék a kérdés radikális megoldásával járó költségek fedezéséről az államháztartás keretében, amely költségek számottevő, tekintélyes összeget fognak képviselni, ha a kérdés végleges és megelégedésre szolgáló intézését akarjuk az ország személyi és vagyoni biztonsága érdekében elérni.

Az eddigi intézkedések főhibája az volt, hogy a kérdés megoldásánál az emberies gondolkodás, a kesztyűs kézzel való bánás, a humanitás vezette az intézkedésre hivatott tényezőket akkor, amikor a legkíméletlenebb intézkedésre lett volna szükség; nem lehet a kérdés végleges megoldását remélni, ha a szív hangjára, a szív érzelmeire hallgatunk. Így hitte és remélte a kérdést megoldani néhai József főherceg is s éppen ez oknál fogva érte csalódás, mert az olyan emberi érzést nélkülöző, állatiasságig lealacsonyodva élő, minden a legnagyobb és legelvetemültebb büntettek végrehajtására képes, tunya, dologtalan, buja, életkörülményeihez konokul ragaszkodó számottevő népréteg egyéni átalakításához, átformálásához kímélet nélkül olyan szigorú eszközökhöz kell fordulni, amely a szív szavára nem hallgatva, a legradikálisabb eszközöktől sem riad vissza.

A kőbor cigányokat koncentrációs munkatáborokba kell összegyűjteni, munkára kényszeríteni, további szaporodásukat feltétlen megakadályozni. Ha munkát végezni nem akarnak, ennek kikényszerítésére a legszigorúbb eszközöket kell alkalmazni, vagy hasznos és munkás egyede lesz a társadalomnak, vagy elpusztul. Hihetőleg ez utóbbi fog bekövetkezni, mert a szabad levegőhöz, szabad élethez szokott cigányság a tapasztalat szerint, amikor addigi korlátlanul mozgó és a szabad levegőhöz szokott életéről elvonják, rendszerint tudóvészbe esik és elpusztul.

Hasonló eszközökkel kell a cigány-nőket és leányokat táborokba összegyűjteni, munkára kényszeríteni, mint a férfiakat, legalább is egyelőre annyi munka végzésére szorítani, amely fenntartásukat biztosít-

ja, hogy létfenntartási költsége ne legyen a dolgozó társadalom terhe.

A cigánykérdés megoldásánál, a már letelepülve élő, de életük legnagyobb részét dologtalansággal töltő cigánysággal kapcsolatban feltétlenül szükségesnek mutatkozik az, hogy a kéregetéstől, a lótar-tástól, ezek eladásával foglalkozástól a legnagyobb szigorúsággal eltiltassanak, még pedig olyan intézkedések foganatosításával, amely egyszersmindenkorra elejét veszi annak, hogy a dolgozók keresetéből lopjanak, vagy mások megkárosításából tartsák fenn magukat, annak adományaiból részesüljenek. Ha másként nem megy, büntetés alá kell vonni azokat is, akik nekik alamizsnát adnak, mert be kell látni a társadalomnak is, hogy adományával az egyébként is tunya, rest, dologtalan életük folytatását mozditja elő; ha alamizsnát nem kap, vagy munkára kényszerül vagy elpusztul. Ha pedig a megélhetésnek a még rendelkezésre álló mód-ját, a lopást akarja igénybe venni, akkor az ilyenekkel szemben nem a törvények enyhe intézkedéseit kell alkalmazni, hanem internálásra kell ítélni s ezt rajta minden kímélet nélkül végrehajtani, úgyhogy többé gondolatban se legyen kedve dologtalanul, vagy lopásból élni.

A cigányság összeírásánál, számbavételénél ezeket külön kell összeszámolni, mert ezek esetleg kevésbé költséges és szigorú intézkedéssel – internálás nélkül is – munkára lesznek kényszeríthetők, de csak abban az esetben, ha a társadalom is megteszi a kötelességét és a cigánykérdés végleges rendezését célzó intézkedések legszigorúbb végrehajtásában a hivatalos tényezők segítségére lesz. A kiadott rendelkezéseket nemcsak magunknak kell meg-

tartani, hanem azon kell lennünk, hogy azt mással is megtartassuk.

Az intézkedésre hivatott tényezőknek a kérdés megoldását már halogatni, a kérdés rendezését késleltetni nem szabad. A magyar társadalom e kényes, de annál veszedelmesebb fekélyét feltétlenül ki kell vágni, még pedig olyan metszéssel, amely a társadalmat a további rettenetes személyi és vagyoni károsodástól egyszersmindenkorra megszabadítja és örökre mentesíti.

Kivételes esetekre mindig alkottak kivételes törvényeket. A cigányság is kivételes, zabolázhatatlan rétege az emberi társadalomnak s miután egyéb polgári társadalomra érvényes rendelkezések rájuk történő alkalmazásával, sem egyéb úton, hosszú évekig tartó kísérletek tanúbizonysága szerint nem sikerült más életmódra bírni, feltétlenül szükség van arra, hogy olyan kivételes intézkedések alkottassanak, amelyek hivatva lesznek végetvetni a minden emberi érzésből kivetkőzve élő, az egyéb polgári társadalomra veszélyes, csekélyszámú népréteg, hosszú éveken át elszenvedett garázdálkodásának. De azért is, mert sokszor ismétlődő bűneseteik külföldi viszonylatban kedvezőtlen színben tüntetik fel az ország állapotát a bűnügyi statisztikai kimutatással.

Az előbb vázolt intézkedések tekintetében el kell fogadnunk Samassa János... elgondolását, amely... határozottan állást foglal a csakis a cigányságra alkalmazandó és megrendszabályozásukat biztosító külön törvény alkotása mellett.

Senki sem kétkelhet abban, hogy az államhatalomnak, mint minden emberi jogok és kötelezettségek letéteményesének nemcsak joga, de kötelessége is, az emberi életet nem élő cigánysággal szemben, még

a személyes szabadságjog megsértésével is, olyan jogszabályokat alkotni, amelyeket a cigányságnak a jogrendben élő és az emberi jogoknak és kötelezettségeknek magát alávető békés, polgári társadalom személy- és vagyonbiztonságának rovására elkövetett embertelen garázdálkodását egyszer s mindenkorra megszünteti.

Hogy a cigányság problémájának a rendezésére nézve miért javasoljuk e radikális eljárást, annak oka az, hogy a cigányság bizonyos nagyszámú rétege 500 éven át sem tudta levetkőzni a keletről hozott vadságát, kegyetlen, buja, dologtalan természetét. Nagyrésztük ma is azt az életet akarja élni, a dolgos, a szorgalmas, a munkástársadalom terhére, amit őshazájában élt, amit a békés emberek magyar társadalma már 500 éven át megunt és tovább tűrni nem akar. Nem akarja, hogy egy haszontalan, munkakerülő társadalom az ő jövedelmének, fáradságos munkájának a terhére éljen.

Ha a cigányság 500 éven át nem tudott dolgos, hasznos és munkaszerető polgárrá lenni a magyar hazának, a legkevésbé sem remélhető, hogy dologtalan alaptermészetét a legradikálisabb eszközök alkalmazása nélkül levetkőzi. Az eddigi kísérletek mindezt élénken bizonyítják és tanúsítják. A magyar mezőgazdaság, a magyar dolgozók társadalma pedig tovább tűrni semmi esetre sem hajlandó, hogy ilyen, a személye és vagyona ellen minduntalan a legkíméletlenebb támadásokat intéző haszontalan népréteg tovább garázdálkodjék, hanem ragaszkodik, még áldozatok árán is, a cigánykérdés minél előbbi radikális, eredményes megoldásához. Itt további kísérletnek helye nem lehet, a humánus eljárások mindezideig csak eredménytelenségről tesznek élénk tanúbizonyságot.

Határozott meggyőződés az, hogy a cigányság megrendszabályozása tárgyában eddig megjelent rendeletek legteljesebb végrehajtása sem hozza meg a kérdés megoldását. Ennélfogva szükség van olyan törvényre, vagy rendelet kiadására, amely a fenti elgondolások szerint kérlelhetetlen szigorral fog intézkedni egyrészt a kéregetések, lopások megszüntetése, másrészt sok veszélyt jelentő kóborlásuk megakadályozása tekintetében.

Mintegy 10 éven át gyűjtöttem azokat az adatokat, amelyek az ország különböző lapjaiban jelentek meg a cigányok kegyetlenkedéseiről, embertelen, állatias viselkedéséről, ragályterjesztésükről, általában arról, hogy mennyire törvényen-kívülinek tekintik magukat és hogy eddig reájuk nézve semmiféle rendszabály nem volt hatással. Most, amikor a cigánykérdés megoldását akarjuk, kétségkívül meg kell állapítani, hogy csakis olyan eszközökkel lehet velük szemben eljárni, amilyen eszközöket ők szoktak használni a mindennapi életben. A legkeményebb, sokszor kegyetlenebb eszközökhöz kell fordulnunk, hogy azt a sok embertelen cselekedetet, rablást, gyilkolást, lopást, ragályterjesztést stb., amelyek a becsületes társadalmat állandóan veszélyben tartják, ki lehessen küszöbölni.

Csak azt említjük meg, hogy például Magyarországon tbc. statisztikáját mennyire, milyen nagymértékben rongja a cigányok tbc. statisztikája, továbbá, mennyi rengeteg pénzbe kerül az államnak a cigány gyermekeknek a menhelyben tartása, azonkívül milyen sok pénzt emészt fel az ingyen gyógyszer a cigányok számára s hogy milyen sok baj származik abból, hogy ők járványt

terjesztenek és megfertőznek egész környékeket és pusztulást hoznak a józan, rendes, adófizető polgároknak.

Mindezek alapján tehát megállapítható, hogy reájuk nézve azok a rendeletek, szabályok, törvények, amelyek az emberi társadalom egyéb bűnözőire vonatkoznak, nem alkalmazhatók; reájuk különleges törvényt, különleges szabályt kell hozni, amelyekben azok az eszközök és módok legyenek uralkodók, amelyeket ők vesznek igénybe az emberi társadalom nyugalma, egészsége, vagyonbiztonsága és élete ellen. Ezekből a szabályokból nem kell kimaradni a bot-büntetésnek, sőt esetleg a kasztrálásnak sem, hogyha e nélkül a kérdést megoldani nem lehet. Rendkívüli viszonyokhoz rendkívüli intézkedések kellenek, másképp a cigánykérdés sohasem fog megoldódni. Azok a kenetteljes szavak, amelyek jó szívvvel, megértéssel, humanizmussal, belátással kívánják a kérdést megoldani, már régen a múlté, mind csődöt mondtak, tehát új rendszabályokat kell életbe léptetni, hogy a magyar társadalomnak ezt a rákfenéjét egyszer már véglegesen kiirtsuk. Szégyenünk, hogy mintegy százezer ember van ebben az országban olyan, akinek nincs rendes lakása, nincsen rendes foglalkozása, akik magukat rablásból, gyilkolásból, mások becsapásából, megcsalásából tartják fenn, ragályt terjesztenek, pusztulást hoznak sokszor egész vidékekre és ezt évtizedek óta tűrjük.

Ezt a szégyenfoltot minél előbb ki kell törölni a magyar nemzeti társadalom életéből.¹⁹

2. A cigány munkásszázadokról

Szita Szabocs: Együttélés üldöztetés holokauszt (Részlet)

Szeptemberben a munkásszázadokban egyes zsidók és a cigány „muszosok” (munkaszolgálatosok) együtt szolgáltak. Sorsuk időlegesen összekapcsolódott. Erről tanúskodik a következő, a Deportáltakat Gondozó Bizottság budapesti munkatársa által 1945. szeptember 16-án felvett hivatalos jegyzőkönyv.

„Felvétetett 1945. szeptember 16-án a DEGOB, Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság Bethlen Gábor téri Otthonában. (Budapest VII., Bethlen Gábor tér 2.)

Megjelent: Fodor Pál

Született: Uszód, 1903. IX. 2.

Foglalkozás: mérnök

Lakóhely: Budapest VI., Lovag u. 16.

Tábor: Mauthausen 1945. III. 30. – IV. 7. Gunskirchen IV. 12. – V. 4.

Fent nevezett előadja a következőket:

1944. szeptember 14-én vonultam be Móra a 12/1 katonai cigány munkásszázadhoz, majd onnan október közepe táján áthelyeztek Dunaszerdahelyre a 14/1 cigány munkásszázadhoz, mint századmérnököt. Október végén a század Németkérré vonult sáncépítési munkálatokhoz. A Dunaföldvár–Paks-i betöréskor a századdal vonultunk Kálóz, Polgárdi, Inota, Zirczen keresztül Várpalotára, ahol ugyancsak erődítési munkálatokkal foglalkoztunk. Várpalotáról Veszprémen át Herendre vonultunk, innen a vas megyei Felsőpatyra. Az erődítési munkálatok kitűzésénél és ellenőrzésénél működtem 1945. február 21-ig, ahol zászlóaljparancsra a sárvári III. sz. kmsz pótke-rethez kísérték át, ahonnét Körmentre vit-

tek. 23-án a nyilasok teljesen levetkőztettek és kifosztottak, összeverték bennünket, engem és a századhoz beosztott dr. Milko Aurél orvost, miután csupán mi ketten voltunk mint zsidók a cigány munkásszázadhoz a törzsbe beosztva. Február 28-án a 6/1 zsidó munkásszázadhoz csatoltak és Szentgott-hárdnál átvittek a határon.

Ausztriában Inzenhofba kerültünk, elhelyezkedésünk, ellátásunk kielégítő volt, a munkateljesítményünk meghaladta az ottani magyar levante munkásszázadok teljesítményét. Március 29-én indult meg a visszavonulás és mi Birnbaumon át Grazba vonultunk. Ellátásunk az úton elég tűrhető volt. Grazban az állomás közelében levő lágertől a városon kívül fekvő lágerbe vonultunk, szerencsénkre, mivel elvonulásunk után pár órával bekövetkezett bombatámadás folytán az előző lágerben többen bombarobbanás áldozatául estek. Grazból gyalogosan ellátatlanul Mauthausenbe vonultunk, ahol kb. egy heti ott-tartózkodás után elindítottak bennünket az Alpeseiken át Gunskirchenbe. Ez az utunk volt a legborzalmasabb. Eisenerznél a bajtársak százait lőtték le az SS-ek és volksbundisták, nemcsak azokat, akik az éhségtől és fáradtságtól az úton összerogytak, ami már megszokott dolog volt, hanem az előttünk levő századra az SS-ek sortűzet adtak. Sűrűn egymás mellett fekvő hullák között rohantunk le a hegyről. 76 órán át egy falat ennivalót nem kaptunk, majd egyszeri étkezéssel kívül, mely 20 dk kenyérből és 5 dk margarinból állt, kb. 52 órán át semmi táplálékhoz nem jutottunk, repcét, csigát

és füvet ettünk. Több bajtársamat, akik az elhaladó teherautóról burgonyát akartak szedni, a kísérő SS-ek lelőtték.

Gunskirchenben ellátásunk nagyon gyenge volt, egész napi táplálékunk maximálisan 4 deci üres répalevesből állt. 1600-an voltunk egy szűk fabarakkba összehúszva, úgyannyira, hogy egy főre 1 m² sem jutott. Utólagosan lidércnyomásos álmaimban igen sokáig visszatértek az egymáson való heverés emlékei. Május elején élelmezésünkön némileg javítottak, mert kaptunk 5-en 1 kg kenyeret és 10-en 1 kg májkonzervet, sőt szeretetcsomagokat is osztottak ki a nők és gyermekek között, utólagosan mi is kaptunk 24-en egy csomagot. Víz a lágerben alig volt, naponta, esetleg kétnaponként fél kulacs víz (3-4 deci) jutott személyenként, tisztálkodás és ivásra. Természetesen a társaság megtetvesedett, és az élődiek irtása az esős időjárás miatt úgyszólván lehetetlenné vált. A bajtársak fokozatosan legyengültek, naponta 100-160 haláleset fordult elő, a hullákat nem hagyták kihordani és előfordult az, hogy napokig heverték a barakkokban. A barakk ajtaja előtt tömegesen voltak kidobálva a hullák a sárba. Igen sokan közülünk belázasodtak, de az orvosok a kiütéses tifusz jeleit nem tudták megállapítani.

Május 4-én szabadítottak fel bennünket az amerikai csapatok.”

1944 őszén a cigány munkásszázadokról kibocsátott rendelet végrehajtása akadozott. Az Alföld legtöbb területéről azt jelentették: „összegyűjthető” cigány nincs. Cegléden viszont nyolc cigányt „leadtak” a helyi katonai állomásparancsnokságnak. Kassán „73 cigányszármazású egyén” jutott erre a sorsra, Gyöngyösön 40. Több helyütt a fogdákból, börtönökből is átadtak

cigányokat a honvédségnek. Somogy és Baranya megyében összeszedték a cigányokat, később a Dráva menti erődítésekénél, de a Muraközben is dolgoztak. Zala megyében is karhatalmi fellépés volt, Nagykanizsáról – a csendőrségi járási razziák nyomán – munkatáborba szállították őket. Hódmezővásárhelyen száz munkaképes cigányt vettek jegyzékbe, és „átadták őket munkaszolgálatra”. Szeptember végén a celldömölki járásban 78 cigány jutott erre a sorsra. Zemplén megyében még a cigányzenészeket is begyűjtötték.

Katonai cigány munkásszázadot állítottak fel Véménden, Szekszárdon, és néhányat másutt. A hadisegélyt családjaik legtöbbször megkapták, de az ellenkezőjéről is van adat. Közben cigány családokat is elvittek „munkaszolgálat” címen, gyakorlatilag ingyenmunkásnak a nagybirtokokon a behívások, katonai veszteségek miatt hiányzó munkaerő pótlására. Dolgoztak erdei és erődítési munkákon (pl. körmendi járás), de legtöbbször a földeken, a lehető legteljesebb kiszolgáltatottságban.

A katonai munkaszolgálatból sikertelenül szökött, elfogott cigányok sorsa a kivégzés volt. 1944 végén, 1945 elején ilyen eset a 13. gyalogos törzspótszázadnál történt, de ez lett a sorsa nyolc cigány munkaszolgálatosnak is, akiket Piliscsaba környékén, egy téglagyárból történt szökésük után a csendőrök vettek őrizetbe.²⁰

3. Győr város helyettes-polgármesterének levele Magyarffy Gyula nyilas főispánhoz 1944

Győr szab. Kir. város Tárgy: Cigányok elleni rendszabályok.
polgármestere Hiv. szám.: 917/1944. főisp.
13002/1944.

Főispán Úrnak,

G y ő r

Főispán Úr rendeletére jelentem, hogy Győrött a cigányok száma a következő:

16 éven felüli férfi	20
16 " nő	20
16 " aluli férfi	19
16 " nő	9
összesen:	68

A cigányügy rendezése úgy lenne keresztülvihető, hogy a cigányok gyermekei körülbelül 2 éves kortól állami gyermekmenhelyeken lennének nevelhetők, vagy arra alkalmas családoknál nyerhetnének elhelyezést.

Győr, 1944. december 4.

Kitartás! Éljen Szálasi!
(olvashatatlan aláírás)
helyettes-polgármester²¹

A nyilasok által kinevezett új főispán, *Magyarffy Gyula* a nyilas Hűségsszék tagja kezdeményezte a cigányok összeírását, megrendszabályozásuk céljából. Mint látható, a dokumentum mindösszesen 68 főben állapította meg létszámukat. Ez a szám, ismervé a korabeli viszonyokat meg lehetőségen kevés. A magyarázat abban rejlik, hogy a hatóságok szemében kizárólag a 20. század elején letelepített oláh cigányokat tekintették klasszikus értelemben a rendelet tárgyának. Míg a jelentős úgynevezett muzsikuss cigányok, valamint a külön szövetkezetbe tömörült szegkovácsok rendezett életmódjuk miatt a hatóságok figyel-

mét nem vonták magukra. A rendeletek lényegében megpecsételték a helyi cigányság sorsát, de a szombathelyi rendőrfogalmazóból polgármesterré előlépett Karsay Árpád megakadályozta bántalmazásukat. A menekültek miatt túlterhelt rendőrség, karhatalom, a közelgő vörös hadsereg hírére már nem a cigánykérdés végleges megoldásával volt elsősorban elfoglalva. Azonban nincs kétségünk afelől, hogy a háború esetleges elhúzódása egyben a magyarországi cigányság pusztulását is eredményezte volna.²²

21 GyVL Győr város Polgármesteri hivatal iratai XII. 1944/671.

22 GyVL Győr város Polgármesteri hivatal iratai IX. 1945/67.

**4. M. kir. Belügyminisztérium X. osztály levele
a „Megbízhatatlan elemek ellenőrzése és hátratelepítése”
tárgyában Dr. László Lajos s.k. alispán átirata
az alárendeltek részére 1945**

M á s o l a t: - M. kir. Belügyminisztérium X. osztály. -
Tárgy: Megbízhatatlan elemek ellenőrzése és hátratelepítése. 166.578//1945. b. M. X. o. Főispán úrnak, Győr - Megbízható és szavahiható egyénektől származó vallomás szerint Érsekújvár körzetében egy orosz megszállás alól felszabadult községben az orosz katonaság és az ott maradt csöcselék magatartását a következőkben ismertetem. Az orosz élek bevonulásakor a lakosság félelmében a pincékbe menekült. A község cigányai és csöcseléke örömmel üdvözölte őket. Az oroszok azonnal étel és ital után érdeklődtek, melyek felkutatásában a cigányok és a csöcselék segítségére voltak abban a reményben, hogy ők is részesülnek a jóban. A cigányok és csöcselék a jobb módú gazdákhöz vezették az oroszokat, ahol enni és innivalót követeltek. Jóllakottan és megfelelő italmennyiség elfogyasztása után megkezdtek a lakásokban az ékszerek, - ruhaneműk és értékesebb vagyontárgyak brutális módszerekkel a kutatást. Fentiek alapján elrendelem, hogy minden olyan területről, amely esetleg kiürítésre kerül, valamint a legelső küzdővonal mögött három km mélységű területéről a cigányokat és megbízhatatlan egyéneket, - ha kell karhatalommal is - el kell távolítani. Őket a vm. Alispánja által meghatározott ideiglenes felvevőterületen közmunkákra kell felhasználni és szigorú ellenőrzés alatt tartani. Kapják: a meg nem szállt területek Főispánjai, és thj. Városok polgármesterével, BÜM. VI. és VII. osztály, Nagycenk, 1945. évi február 22. A miniszter rendeletéből: Jolcvai sk. V. ezds.

Győr, Moson és Pozsony k.e.e. vármegyék alispánjától. Győr, 2. Pósta. R.

1 8 5 2 / 1945.

VALAMENNYI JÁRÁS FŐSZOLGABÍRÁJÁNAK,
MOSONMAGYARÓVI M. VÁROS POLGÁRMESTERÉNEK,
VALAMENNYI KÖZSÉG ELŐLJÁRÓSÁGÁNAK,
Székhelyeiken

Tudomásulvétel és szükség esetén megfelelő intézkedés végett kiadom.
Győr, 1945. március 10.

Kitartás! Éljen Szálasi!

Dr. László Lajos s.k.

alispán.

A kiadmány hitelével:

Horváth vm. irodaigazgató²¹

A cigányok esetében munkaerejük igénybevétele volt a magyar hatóságok fő célja. Hiányzott a cigányellenes intézkedések ki-munkált ideológiai háttere is, vagyis az indok, amiért bántanunk kell cigány embertársainkat. Persze 1945 elejére már lesz indokunk, az úgynevezett érsekújvári eset, amelynek történetét március közepére az utolsó kis-községbe is eljuttatták. Azt megítélni, hogy ennek bármi valós alapja lett volna, adatok hiányában nem tudjuk kijelenteni, de annyi bizonyos, hogy Vajna Gábor belügyminiszter későbbi kiürítési rendeletének megalakítására ez már hatással volt. Az elrendelt polgári kiürítés 12 pontban taglalja ennek részletes menetét. Az 5. pont így hangzik: „A közbiztonsági szerveket hívja fel, hogy a kiürítendő területről a polgári lakosság közül mindazon megbízhatatlan egyéneket, kik a szovjet csapatok előnyomulása esetén azokhoz csatlakozhatnak, továbbá a cigá-

nyokat, családtagjaikkal együtt, végül a még feltalálható összes zsidó fajokat vegyék őrizetbe és a kitelepítési hely illetékes főispánja által biztosítandó átmeneti internáló táborokba kell elhelyezni. Ezen internáltak közmunkában állandóan foglalkoztatni kell, a felvevő főispánok internáló táborokról gondoskodjanak.

Az így őrizetbe vettek a befogadó internáló tábor szám szerint VM-nek azonnal jelentse be, VII. oszt. A jelentésben külön kell a munkaképes férfiakat és külön az ilyen nőket, a munkaképtelen férfiakat, külön az ilyen nőket és a gyermekeket feltüntetni. Az internáló tábor személyzetét a területileg illetékes rendőrkerületi parancsnokságtól kell kiigényelni.”²⁴

A fenti eset ismertetésével az volt a célunk, hogy rávilágítsunk milyen módszerekkel is dolgozott a nyilas államvezetés.

24 GyMIVL Győr város Polgármesteri hivatal iratai X. 1945/225.

THE HISTORY OF THE ROMANI HOLOCAUST IN HUNGARY

For many, it appeared that the race laws of the emerging Third Reich in Europe of the 1930s would be the new "European Order". Two or three transports leaving direct from Budapest to Auschwitz were laden with Gypsies from and around the capital. There was a greater concentration around Székesfehérvár. Most of the Gypsies gathered up here (several hundreds) were executed in the vicinity. Gypsies from Transdanubia (mainly from around Torony, Szombathely, Bükk, and Pocsaj) and certain parts of Budapest were sent first to Komárom Castle, and then to Dachau and various camps around Dachau, as well as to the camps at and around Rawensbrück ..."

We can establish that with regard to the Gypsies provisions of law are lacking even from 1944-1945 which stamped the fate of Hungary's Jews. Naturally, various regulations created in the course of the war, eviction orders, recommendations for internment and malicious newspaper articles, as well as unproven horror stories reached the Gypsies, too. Of these we provide a sample through providing information of what led to them. Already at the beginning of the twentieth century it had been suggested in Hungary that a nationally advertised large concentration camp be created for the placement of Gypsies, where they would be shaved bald and dactyloscopic identification made of them. At the nightmare reached the ears of the Gypsies they fled Hungary in a hurry. The morbid idea had been put forward and published by the Arak landowner Gyula Moson Danilovics. Naturally, as the recommendation conflicted with civil law

the Minister of the Interior paid no attention to it. The temporary order prepared at the time of the First World War in 1916 laid emphasis upon nomadic Gypsies, whose possessions were confiscated. Between the two world wars numerous orders were formed against Gypsies, the widest-reaching being Act X of 1928, in which the nomads again played the main role. In Order 1 of Act 141.113/1931. Ker. M. limits were placed on journeyman permits, making it significantly more difficult for Gypsies to make a living as this was one of their main occupations. At the same time the opportunities for acquiring employment were also limited to the area where they lived and with the permission of the magistrates. According to Order 66045/1938. B. M. every Gypsy should be regarded as a suspicious character. Finally, this regulation clothed in the robes of legality open, and sometimes institutionalized unfounded persecution. In the 1930s there were raids on Gypsies practically every three months, affecting not only the places of pilgrimage, but with the use of the constabulary also placed limits, obstructing the free movement of Gypsies and at the same time significantly reduced their standard of living. We can say that in Hungary the Gypsy was forced into a lower condition of life even before the rise of Nazi Germany. The authorities never tired of new ideas: the construction of workhouses, the creation of labour camps, the seizure of children and so on. German occupation on March 19, 1944 merely stamped the fate of Hungary's Gypsies.

At the news of the approaching Red Army, a police force overburdened with

refugees was not primarily concerned with the final solution to the Gypsy question. At the same time we have no doubt that any extension of the war would at the same time have resulted in the extermination of Hungary's Gypsies.

As far as the Gypsies were concerned, the main aim of the Hungarian authorities was to exploit them as a work force. For a long time there was no ideological background to anti-Gypsy activities. By 1945 the events at Érsekújvár had provided grounds which by mid-March had reached the last tiny community. Due to lack of evidence we are unable to state whether any of this was based in fact, but it is certain that it later influenced the making of the evacuation decrees by Minister of the Interior Gábor Vajna. Civilian evacuation was strictly ordered under twelve points. The fifth of these read: "Attention is brought to the public security organs that in the area destined for evacuation all unreliable individuals among the population, furthermore the Gypsies together with their families, who may in the event of the Soviet troops overrunning the area may ally themselves with them, and finally any of

the Jewish race still to be found, be arrested and placed in temporary internment camps guaranteed by the relevant Lord Lieutenant of the place of removal. These internees should be continuously put into labour service, and the receiving Lord Lieutenants take responsibility for the internment camps."

Written Gypsy history is lacking and fragmentary not only at the national but also at the local level. Sadly there is no wealth of literature on the Gypsy holocaust and such reminiscences as have been collected are rather modest. A full collection of archive sources – precisely because of the lack of sources – is a seemingly hopeless prospect. Nevertheless, a national archival research project that systematically explores potential sources may bring to light the occasional new document, even though it may not produce anything profoundly new.

We would consider the research to be important if it were not merely to take place in today's Hungary but also spread to the successor states. With this the Hungarian Gypsy population's hitherto essentially sketchy history would become complete.

DIE GESCHICHTE DES VÖLKERMORDES AN DEN SINTI UND ROMA IN UNGARN

Die Rassengesetze des aufsteigenden Dritten Reiches schienen für viele im Europa der 30er Jahre die neuen „europäischen Regelungen“ zu sein. Es wurden 2-3 Transporte mit Sinti und Roma aus Budapest und seiner Umgebung unmittelbar nach Auschwitz geschickt. Eine größere Konzentration gab

es noch in der Umgebung von Székesfehérvár. Die meisten der hier zusammengetriebenen Sinti und Roma (mehrere hunderte) wurden direkt neben Székesfehérvár ermordet. Aus Transdanubien (hauptsächlich aus den Kreisen Torony, Szombathely, Bükk, Pocsaj, usw.) und aus manchen Gebieten der

Hauptstadt wurden die Sinti und Roma zur Burg von Komárom getrieben, und von hier aus nach Dachau, Ravensbrück und ihren Nebenlagern deportiert...

Es lässt sich feststellen, dass solche Gesetze, die auch das Schicksal der ungarischen Juden bestimmten, bezüglich der Sinti und Roma sogar in den Jahren 1944-45 nicht erbracht wurden. Die verschiedenen Verordnungen, Evakuationsbefehle, Internierungsvorschläge, bössartige Zeitungsartikel und unbelegte Gerüchte, die während des Krieges entstanden, erreichten natürlich auch die Sinti und Roma. Nach der Vorstellung ihrer Vorgeschichte geben wir von diesen einige Proben. Bereits am Anfang des 20. Jahrhunderts tauchte in Ungarn bezüglich der Sinti und Roma der Vorschlag auf, landesweit ein großes Konzentrationslager zu verkünden, wo man die Sinti und Roma internieren, kahl scheren und nach ihren Fingerabdrücken erfassen würde. Auf die Nachricht über das Lager würden die Sinti und Roma verängstigt aus Ungarn fliehen. Diese morbide Idee formulierte und publizierte Gyula Danilovics, Grundbesitzer von Arak im Komitat Moson. Da aber die vorgeschlagene Verordnung gegen das Privatrecht verstoßen hätte, beschäftigte sich damit der Innenminister natürlich nicht eindringlich. Selbst die, im ersten Weltkrieg, 1916 erbrachte Verordnung war als Übergangsregelung gedacht, und bezog sich auf die „Wanderzigeuner“, indem sie diese enteignete. In der Zwischenkriegszeit wurden zahlreiche Verordnungen gegen die Sinti und Roma erbracht. Am umfangreichsten war das X. Gesetz aus dem Jahre 1928, in dem man sich ebenfalls auf die wandernden Angehörigen der Minderheit konzentrierte. Mit

dem Gesetz 141.113/1931. Ker. M. wurde die Ausstellung der Erlaubnisse für Wanderwirtschaft begrenzt, was das Leben der Sinti und Roma bedeutend erschwert hat, da sie eben hauptsächlich davon lebten. Gleichzeitig hat man ihre Arbeitsmöglichkeiten auch eingeschränkt, da sie nur an ihrem Wohnort und mit der Genehmigung der Ortsverwaltung arbeiten durften. Laut der Verordnung 66045/1938. B. M. mussten alle Sinti und Roma als verdächtige Individuen betrachtet werden. Dies steckte die offene, oft schon auf jegliche offizielle Grundlage verzichtende Verfolgung in die Hülle der Justiz. Die sogenannten Zigeunerrazzien der 30er Jahre mit der Mitwirkung der Gendarmerie wurden fast vierteljährlich wiederholt, und betrafen nicht nur die Kirmesstätten. Diese gehörten auch zu den einschränkenden Maßnahmen, die sowohl die Wanderung verhinderten, als auch die Lebensaussichten der Sinti und Roma unmöglich machten. Man kann behaupten, dass es in Ungarn schon vor Nazi-Deutschland gelungen ist, die Sinti und Roma auf einem gesetzlichen Weg in einen niedrigeren Status zu drängen. Die Landesregierung formulierte ständig dieselben durchgekauften Ideen, die Errichtung von Arbeitshäusern und -lagern, die Trennung der Kinder von der Familie, usw. Die Besetzung Ungarns durch die deutschen Truppen am 19. März 1944 hat dann das Schicksal der Sinti und Roma in Ungarn endgültig bestimmt.

Das Regime und die Polizei, die mit den vielen Flüchtlingen sowieso schon überfordert waren, waren nach der Nachricht über die Anrückung der Roten Armee in erster Linie nicht mehr mit der „Zigeunerfrage“ beschäftigt. Es ist aber zweifellos, dass

eine Auszögerung des Krieges gleichzeitig die komplette Vernichtung der ungarischen Sinti und Roma bedeutet hätte.

Im Falle der Zigeuner war das Ziel der Behörden vor allem die Verwendung ihrer Arbeitskräfte. Eine durchdachte ideologische Grundlage für die Maßnahmen gegen die Sinti und Roma hat eine lange Zeit lang gefehlt. Zum Anfang des Jahres 1945 gibt es schon einen Grund, nämlich den Fall von Érsekújvár, dessen Nachricht sich bis März bis zu jedem kleinsten Dorf im Lande verbreitet hat. Wegen mangelnder Quellen lässt sich der Wahrheitsgehalt dieser Geschichte nicht beurteilen, soviel ist aber sicher, dass sich Innenminister Gábor Vajna bei der Formulierung des Evakuierungsgesetzes von diesen Ereignissen beeinflussen ließ. Der Ablauf der verordneten Bürgerevakuierung wird in 12 Punkten zusammengefasst. Punkt Nr. 5. lautet: „Die Organe für öffentliche Sicherheit sind zu benachrichtigen, damit aus den Evakuierungsgebieten alle nicht vertrauenswürdige Individuen, die sich den voranrückenden sowjetischen Truppen anschließen könnten, des Weiteren alle Zigeuner samt ihrer Familien, sowie alle noch auffindbare jüdische Individuen festgenommen, und in ein Übergangslager für Internierte einquar-

tiert werden, das von dem verantwortlichen Gespan des Evakuierungsgebietes festgelegt wurde. Diese Internierte müssen durchgehend zur Arbeit eingeteilt werden. Die verantwortlichen Gespane haben für ein Internierungslager zu sorgen.“

Die Geschichtsschreibung der Sinti und Roma ist nicht nur landesweit, sondern auch regional gesehen mangelhaft und fragmentiert. Leider ist der Völkermord an den Sinti und Roma nicht reich an Sekundärliteratur, und die Zahl der aufgezeichneten Erinnerungen ist auch sehr bescheiden. Eine ganzheitliche Summierung der Archivquellen ist eben wegen deren Mangel ziemlich aussichtslos. Ein landesweites Rechercheprojekt für die systematische Aufdeckung der möglichen Archivquellen könnte noch einige Dokumente ans Tageslicht befördern, die allerdings keine neuen Informationen überliefern würden. So ein Rechercheunternehmen wäre erst dann richtig sinnvoll, wenn es nicht nur auf dem Gebiet des heutigen Ungarns, sondern auch in den abgetrennten Gebieten in den Nachbarstaaten ablaufen würde. Damit wäre im Grunde die lückenhafte Geschichte der ungarischen Sinti und Roma komplett.

LE PORRAJ MOSKI HISTORIJA ANDO UNGRO

Pel opre vazdyilo 3-to birodalnoske etnikane zakonura andej Europa andel 1930-engo bersha majbut zhene kodi dikhnas, ke kodi avla e nyevo „europaki regulacija“. Devorta andej Auschwitz 2-3 transportura bishade ku la Budapeshtake thaj le krujale

romenca. Maj baro koncentralipe sas krujal e Sekeshfehervara. Le kathe kethane kide romengo maj baro kotor (bute shelen) pasha Sekeshfehervara mudarde. Kathar e Trans-Danubija (maj feder andaj Toronya, Sombathelya, Bikka, Pochaja thaj kasave

thanendar) thaj kathar la Budapeshtako jekh-jekh krujalo le romen ande la Komaromaki dyiz kide kethane, thaj kathar ando Dachau thaj andel Dachau-eske pashune taborura, de v'andej Rawensbrücke, thaj kodolake pashune taborura ingerdele..."

Shaj phenas, ke le romenca kaver si e situacija, hijanyzin kasave felika zakonura, krisa v'andel 1944-45-ti bersha, save tele phandade le Ungrikone Themeske biboldengo trajo. Le regulaciji, avri shusharimaske vladura, internalimaske propoziciji thaj bengalkerde artikolura, nasul nyevimata thaj skandalura, save telal marimaski vrama kerdyle, resle karing vel rom.

Anda kodola shaj das angle jekh cerra, save majangle pecisajle. Ando Ungriko Them aba pel 20-tone shelbershengo anglunimo angle avilas kodo gindipe, ke trubulas te kerdyl jekh baro koncentracijako tabori, ande soste shuvnas le romen, kushle te shinenpe, thaj daktiloskopikano leleto lenas pa lende.

Pala le nasule nyevimata le rom avri nashile, mukle o Ungriko Them. E morbidno ideja o Danilovics Gyula, kas phuv sas ande la Moshonake kotorthemeski Araka, voj fogalmazindasla thaj voj publikalindasla. Kadi regulacija ando konflikto ando le privatnone zakononca, thaj o andrutne trabengo ministeri chaches chi na chi foglalkozindas lasa. Tela le anglune lumake marimaski vrama, numa jekh temporalnone regulacijake kerdeles ando 1916-to bersh, thaj mashkaral le rom le lingarenca foglalkozindas, thaj lenge dyelura kamlas te xasarel. Mashkar le duj lumake marimata zuraes but regulaciji kerde mamuj le rom, o maj globalnoj le 1928-tone bershengo X-to kris, ande soste sa le lingara sas ando mashkar. Ando 141.113/1931. Ker. M. numeroski regulacija limitalinde le iparoske

mukhimata, thaj kadi butyi zuraes phararde le romengi situacija, ke kado sas lengi tradicionalno profesija. Limitalinde vi lenge shajmata te keren butyi, feri pe kodo than shaj kernas butyi thaj numa atunchi, kana vej prefektura kamlas von butyi te keren. Pala le 66045/1938. B. M. Numeroski regulacija sakone romes napatyavutnoneske trubul te dikhelpe. Po agor kadi regulacija kerdylas e kris, v'atuchi te nas khanchi fundo lengo nashajipe. Andel 1930-enge bersha sako fertaj bersh avri buxlyarde „romengi razziji“ kerde, save na feri kodola thana resle, kajso buchuvo sas, de andre astarde vel xanralija thaj kodo phenelaspe, ke kamnas te limitisaren le rom te na phirkeren thaj te na zhanen love te roden. Avri shaj phenas, ke ando Ungriko Them maj angla nacivikano Nyamcicko Them zhangle sila kerdo ande'kh maj telutni situacija te drukin le romen. E administracijaj mishto pinzharde ideji phendas avri: „dologhâz“-ura te vazden (jekh feliko socialno temlica), butyake lagera te vazden, te len le shavoren le romendar thaj kade maj dur, thaj o 1944. marciushi 19-to dyes, le nyamcickona okupacijako dyes pale agore hatarozindas le Ungrikone Themeske romengi situacija. Andal nashade manusha e xanralija, sava but butya sas, o karhatalmo, chel romengo agorune oldimasa foglalkozindas; zhangle ke avel e lolyi armija. De vi kodi shaj zhanas mishto, te lungosajlasas maj dur o maripe, atunchi vel rom avnasas mudarde po agor.

Le ungrikone autoritetongo maj baro celo sas te hasnin le romenga butyaki zor. Zhi but vrama hijanyzilas le ideologijaki fundanya palal regulaciji thaj akciji mamuj le rom. Pel 1945-tone bershesko anglunipe aba avlaame grundo karing leste, la Ershekujvarako esheto, saveski percipija pel mar-

ciushesko mashkar reslas ab'ande sako cino gav. Kodi nashtig phenas avri, ke avlasasles akarsosko chacho fundo, ke najame dosta dati karing leste, de kodo chachoj, ke pala kadi butyi kerdas o Vajna Gábor andrutno-ne trabengo ministeri peski shusharimaski regulacija. O vladosardo civilno shusharimasko plano ando 12 punkto phenel ande resletonde e akcija. O 5-to punkto kade phenelpe: „Opre akharel le publikone ferimaske organizaciji, ke pa kodo than, so si te shusharelpe, mashkaral le civilno populacija kodole manushen, ande kaste nashtig bizinpe, ke shaj lenas rig ande sovjekticko armija, thaj pala kadal le rom kusa pengi familija, thaj sa le bibolden trubul te xutyilen ando phanglipe. Apoj le shusharimaske thanesko sherutno ishpano avri somnosarel lenge jekh temporalno internacijako tabori, thaj kothe trubul te shonpe. Kadala internalin-

den trubul te butyaraven sagda pala publiko butya, thaj le sherune ishpanura si te grizhin t'aven tabora.

Andal romengi historija na numa le themeske dati, de vel maj thanutne dati hijanyzinaz thaj so si, kodola phagerdej. Le porrajmos naj barvali literatura, thaj feri unyi kethane kide palpale serojimata si. Le arxivoske zvoronge kethane kidipe nashtig kerelpe – ke naj zvorura. De v'atunchi, t'avlas jekh themutno rodimasko projekto andel arxivura te roden opre le rodara sistematicka, kadi butyi opre shaj anel inke jekh-duj dokumentura, ande soste vi nyeve butya si andre. Atunchi inkreasas chachikanes vazhoneske o rodipe, te na kerdylino numa ando Ungriko Them, ba vi kal vechinura. Kadalesa avlas globalno le ungrikone romengi historija, savaki esencija inke hijanyzil.

Radnóti Ilona

„...úgy kell eljárni, mint a zsidókkal”

Cigánykérdés – cigánysors Baranyában

Augusztus 2-a a Roma Holokauszt Nemzetközi Emléknapja. A Cigány Világszövetség határozott így, emlékezve és emlékeztetve a „Cigányok éjszakájaként” ismert napra, 1944. augusztus 2-ára, amikor az Auschwitz-Birkenau-i cigánytábor egyetlen éjszaka likvidálták. A még életben lévő 2897 férfit, nőt, gyermeket gázkamrákban gyilkolták meg, majd tetemeiket a krematórium mellett ástott árokban elégették.

A szörnyűsége a Pécsről Auschwitz-ba deportált, s a náci haláltábor szerencsésen túlélő Wichterné Stellner Éva így emlékezett vissza: „Egy éjszaka borzasztó hangokra ébredtünk. Lövöldözés, ordítózás, sikoltózás, autók dudálása töltötte meg a levegőt. Remegve álltunk fel, és bámultunk ki az ablaknyíláson. Messziről fénycsorók villóztak. Egy lágert felszámoltak a németek. Nagy lehetett az ellenállás, mert szinte folyamatosan lövöldöztek, női és férfiordítás hallatszott. Másnap, a reggeli kávéval megjött a hír: a cigánylágert kiirtották.”¹

Az 1944. augusztus másodikán történekről egy életben maradt magyarországi zsidó fogoly, aki tagja volt a hullá-

kat eltakarító brigádnak, a következőket mondta jegyzőkönyvbe: „[...] A hullákat csillékbe raktuk és azon eltoltuk az égetőhöz, ott kifordítottuk őket és a Sonderkommando emberei bedobálták az égő kemencébe. Az égetés kb. 3 óra hosszat tartott. Első nap 20 órát dolgoztunk, és 2200 cigányt gázosítottunk és hamvasztottunk el [...] Harmadnap irodai munkára osztottak be. Az irodai munka abból állott, hogy a 2200 cigány kartotékjára ráütöttünk egy bélyegzőt „Gestorben am 7. August”. E munkával végezve az égetés után fennmaradt salakszerű terméket szórtuk széjjel az égető mellett, más részét, főként a hamut, kihordtuk a Feldarbeitskommando telephelyére földtrágyázás céljára. [...]”²

Az európai cigányság második világháborús sorsának bemutatására vállalkozó történeti irodalomban régóta tartó vita alakult ki az üldöztetések, deportálások cigány áldozatainak számáról. A heidelbergi Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma becslése több mint 500 ezerre teszi a nemzetiszocialista népiirtás áldozatainak számát. Más vélemények szerint az áldozatok száma jóval

1 Emlékezz! Emlékkönyv a pécs-baranyai zsidóság deportálásának 50. évfordulójára. Pécsi Izraelita Hitközség. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994. 184-185. o.

2 Holocaust Dokumentációs Központ, DEGOB 3633. sz. jegyzőkönyv. Közli Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon. Korona Kiadó, Budapest 2002. 113. o.

több – egy-, másfélmilliónyi is lehet –, de vannak kutatók, akik szerint 150 ezer roma esett áldozatul.³

A magyarországi cigányság második világháború alatti emberveszteségéről is különböző számadatok láttak napvilágot. Egyes szerzők 25-30 ezer magyar cigány deportálásáról írnak, s úgy vélik, hogy közülük mindössze 3-4 ezren tértek vissza.⁴ Bari Károly: A holocaust a cigány népköltészetben című írásában mintegy 50 ezer magyar cigány elhurcolásáról és csak igen kevés életben maradttról tesz említést.⁵

Karsai László 1992-ben publikált könyvében mindössze 5 ezerre becsüli azok számát, akiket megöltek, ál orvosi kísérletekkel kínoztak, deportáltak vagy munkaszolgálatra hurcoltak.⁶

A tudományos feltárás jelenlegi állása szerint senki nem tud hiteles számot mondani a cigány áldozatok nagyságáról. A veszteség egyes területeken, Európa egyes országaiban, Magyarország különböző vidékein lehet kisebb vagy nagyobb. Az

áldozatok pontos száma valószínűleg soha nem lesz feltárható. A népirtás ténye nem a számadatokon múlik.

1981-ben Simon Wiesenthal a III. Roma Konferencián Göttingenben arról szólt, hogy a nácik a romák és zsidók teljes megsemmisítését tervezték. „Wiesenthal szerint ez a szándék kizárólag a Harmadik Birodalom összeomlása miatt hiúsult meg, s elsősorban Kelet-Európára és a Balkánra koncentrálódott, ahol az akkori európai cigány lakosság háromnegyede élt.”⁷

A dolgozatban a Baranyában élő cigányság történetének egy fejezetét kíséreltem meg felvázolni. A hosszú, évszázadokra visszanyúló együttélésnek ez csak néhány évtizedet jelent, az első világháború derekán megszületett, a kóbor cigányok letelepítéséről szóló belügyminiszeri rendelet megjelenésétől (1916) a második világháború befejezéséig tartó évek. A bemutatott évtizedek jelentős változásokról tanúskodnak. Annak ellenére, hogy Magyarországon a zsidótörvényekhez hasonló cigánytörvények nem születtek, a baranyai köztisztviselői kar egyes tagjainak a cigánykérdés megoldására tett javaslatai szembetűnő változáson mentek keresztül. Az 1930-as évek derekán néhányan a cigányok tetoválással történő megjelölését hozzák javaslatba, s 1944 nyarán vannak, akik eljutnak a zsidókhoz hasonló elbánás megfogalmazásáig.

A dolgozatban elsősorban a Baranya Megyei Levéltárban őrzött források kerültek feldolgozásra. A témával foglalkozó, a cigányokra vonatkozó levéltári források esetében mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy azok a hivatalos ügyintézt,

3 Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökere és végleges megoldása”. Csokonai Kiadó, 2004. (továbbiakban: Purcsi, 2004) 236. o.

4 Szőnyi János: A cigányok sorsa a fasizmus éve alatt. Cigányok 56. o. Idézi: Mezey Barna-Pomogyi László-Tauber István: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422-1985. Kossuth Könyvkiadó, 1986. (továbbiakban: Mezey-Pomogyi-Tauber, 1986.) 31. o.

5 Bari Károly: A holocaust a cigány népköltészetben. In: Pharrajimos. Romák sorsa a nácizmus idején. Szerk.: Bársony János-Daróczi Ágnes. L'Harmattan, 2004. 82. o. Bari Kozák Istvánné dr. 1983-ban publikált adatait használja.

6 Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocauszthoz. Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992. 12. o.

7 Purcsi, 2004. 236-237. o.

annak eredményeit tükrözik. A közigazgatási, hatósági, intézményi iratanyag az eseményeket bizonyos fokig egyszerűsíti, az írásban történő rögzítés meghatározott célokat szolgál. Mindebből következik, hogy a teljes igazság, a valódi történeti kép feltárásához a hivatali ügymenet során fellelhető, megmaradt és sokszor igen hiányos írásos forrásokra támaszkodni nem elegendő.

A nyilas hatalomátvétel, a háborús évek utolsó hónapjai és napjai idején sem szűnt meg a hivatalok működése, az adminisztráció azonban már akadozott.

Az események, történések másik síkját, melyek a feldolgozást kiegészítik, a visszaemlékezések jelentik. A háború befe-

jezését követően a cigányság körében nem indult meg az eseményekkel kapcsolatos gyűjtőmunka, a cigány közösséget ért atrocitások tanúinak felkutatása, a veszteség, az áldozatok számbavétele. Ennek számos oka volt. Nem csak a roma közösségek érdekérvényesítő képessége hiányzott, de megfelelő szervezeteik sem voltak a munka elvégzéséhez. Kívülről, a társadalomtól sem kaptak erre ösztönzést, segítséget. A rendszeres adatgyűjtés, interjúkészítés a borzalmakat elszenvedő túlélők körében csak jóval a történések után, évtizedek elteltével kezdődött. Így részben bizonyos fokig már elkésett, a megpróbáltatásokat felnőttként túlélők közül sokan már meghaltak.

Összegzés

A dualizmus korában a cigánykérdés mind a központi, mind a helyi hatóságok számára egyet jelentett a kőborcigány-kérdéssel, melyet igazgatási és rendészeti úton megoldhatónak véltek. A korabeli intézkedések mindegyike azt a célt tűzte ki, hogy a vándorló életmódot folytató – vándor és félvándor („huzamosabban egy helyen tartózkodó”) cigányokat letelepítse. Ennek megfelelően a korszakban hozott intézkedések nem a cigányság egészére, csak a kőborlókra vonatkoztak.

Annak ellenére, hogy a megyei törvényhatóságok szakadatlanul sürgették a cigánykérdés törvényi szabályozását (javaslataik ugyan többnyire megmaradtak az adminisztratív formuláknál), a képviselőház nem alkotott törvényt. A rendezési elképzelésekben, a cigányügyi szabályozásban a belügyminisztériumé volt a meghatározó szerep.

Az alkalmazott eszközök és módsze-

rek, a kőborlás tiltása, a kényszerletelepítés, a lakóhely elhagyásának tilalma, a toloncolás azonban nem vezettek eredményre. Nem hozott megoldást az 1916. évi igen szigorú, a személyi szabadságjogokat jelentősen korlátozó belügyminiszteri rendelet sem.

A letelepedés, a rendszeres munka sem jelentett egyszersmind társadalmi integrálódást, de nem járt együtt a cigányság életmódjának, életvitelének gyökeres megváltozásával sem. A sajátos cigánykultúrából eredő szokásokat, az archaikus vonásokat mutató életvitelt, a „vadházasságot” a nem cigány társadalom elítélendőnek tartotta, nem fogadta el, elutasította.

A cigányokkal szembeni előítéletek nem a dualizmus korában alakultak ki, de a korszakban folyamatosan mélyültek. A cigányságról alkotott kedvezőtlen kép kialakulásához nagymértékben hozzájárult a cigánybűnözés. Ez kétségtelenül komoly

problémát jelentett, különösen a vagyon elleni bűncselekmények elkövetésében vettek részt nagyobb arányban, mint ahogy azt az össznépesességhez viszonyított arányuk indokolná. A cigányság bűnözése azonban közel sem volt annyira általános és veszélyes, mint amennyire a köztudatban elterjedt, és kriminalitásuk a hozzájuk hasonló szociális körülmények között élőkétől alig különbözött.⁸

Mindezeket a negatívumokat a környező lakosság rávetítette az összes cigányra, s közös antropológiai vonásaik azonos megítélést alakítottak ki valamennyiükkel kapcsolatban. A közvélekedés előbb-utóbb hatással volt a cigányokkal szemben eljáró hatóságok, közigazgatási tisztviselők és az intézkedő csendőrök tevékenységére.

Ha Baranyában nem is született a cigányságra vonatkozó szabályrendelet, s a megye törvényhatósága nem tartozott azok közé, melyek gyakorta ostromolták a kormányzati szerveket szigorú intézkedések és törvény meghozatalára, az nem jelentette azt, hogy nem léptek fel a cigányokkal szemben. Eljárásaik, nem ritkán zaklatásaik a beilleszkedett, vagy beilleszkedni vágyó közösség tagjait időnként éppúgy sújtották, mint a kóborlókat. Járási szinten, mint a már említett siklósi, illetve szentlőrinci példa mutatja, éppúgy találunk példát a letelepedés megakadályozására, mint a kényszerletelepítésre.

Napi gyakorlat volt a kóbor cigányok folyamatos üldözése, toloncolása.

Általában a közbiztonsági helyzettel indokolták a kóbor cigányok folyamatos üldözését és toloncolását. A cigányok kóbor-

lásának megakadályozásában különösen aktív volt a csendőrség és önálló akciókat is indított.⁹ Kóbor cigány pedig sok esetben az volt, akit a hatóság annak tartott.

A 20. század tízes éveitől egyre sürűbben olvasható a hivatalos iratokban is sommás általánosítás: a kóbor cigány munkakerülő, dologtalan, veszélyes. 1916-ban – néhány kortársánál és kartársánál jóval később – Baranya vármegye alispánja is eljutott az állami munkatáborok felállításának javaslatáig. Igaz, csak a kóbor cigányok számára.

A korszak minden intézkedése kudarcot vallott. A cigánykérdés megoldatlan maradt. A sikertelenség oka a cigánykérdés egyoldalú, leszűkített megközelítése volt. Nem ismerték fel, hogy a súlyos gondokat okozó cigánykérdés mögött a cigányság perifériális helyzete, alacsony műveltsége és az egyre nehezebbé váló megélhetése, létbizonytalansága húzódik. Az iparosodással bármennyire is szűkült a vándoripar és –szolgáltatások piaca, de nem szűnt meg. Az e tevékenységből megélni próbálók a tevékenység szűk volumene miatt kénytelenek voltak egyik faluról a másikra vándorolni. A letelepedéssel egyidejűleg nem járt munkaalkalom. A cigánykérdés megoldására tett javaslatok között fel-felbukkant a foglalkoztatás, az iskoláztatás szükségességének felismerése, erre nézve intézkedések nem történtek.

9 BML Alispáni iratok 18255/947 (22 806/914); „az összes Baranya megyei őrsőknek elrendeltem, hogy minden czigányt, a kit kóborolva találnak, tartóztatassanak le és illetőségi helyére való tolonczoltatás végett az illetékes szolgabírói hivatalnak adjanak át.” – tájékoztatta a megye alispánját a VI. csendőrpáncsnokság 3. szárnnyának parancsnoka. U.o. (8629/899)

Cigánykérdés a Horthy-korszakban

A két világháború között a magyarországi cigány népeességről az 1893. évi országos cigányösszeíráshoz hasonló átfogó felmérést nem készítettek. A tízévenként megejtett népszámlálások alkalmával ugyan tudakozódtak a lakosság anyanyelvéről – köztük a cigány is szerepelt –, az így nyert adatok azonban korántsem pontosak a cigányság számát illetően.

Az első világháborút követő népszámlálás idején, 1920-ban Baranyában (a szerb-antant megszállást követően végezték) 1710 személy vallotta magát cigány anyanyelvűnek,¹⁰ 1930-ra ez a létszám 2183-ra emelkedett.¹¹

Az 1914-ben végrehajtott népszámláláskor (az ország ún. megnagyobbodott területén végezték) az adatfelvétel módszereiben változás következett be. A hivatalos statisztika az anyanyelvi hovatartozás mellé felvette a nemzetiségit is.¹² Az előírások szerint az adatlapon mindkét rovatot kizárólag a megkérdezett bemonddása alapján kellett kitölteni. Anyanyelvként azt a nyelvet kellett megjelölni, amelyet az illető saját nyelvének vallott és a legjobban és legszívesebben beszélt. Nemzetiségként minden befolyástól mentesen és az anyanyelvtől függetlenül azt a nemzetiséget lehetett bejegyezni, amelyhez tartozónak a megszámált érezte és vallotta magát.

10 Az 1920. évi népszámlálás. A népesség főbb demográfiai adatai. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923. Új sorozat 69. kötet. 12. o.

11 Az 1930. évi népszámlálás IV. rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 96. kötet. Budapest, 1936. 237. o.

12 Az adatfelvétel során a következő nemzetiségeket kérdezték: magyar, német, szlovák (tót), román, rutén, horvát, szerb, bunyevác, sokác, zsidó, cigány, vagy egyéb.

A cigány anyanyelvű és cigány nemzetiségű népesség száma Baranyában, 1941.¹³

Járás	Cigány anyanyelvű szám	Cigány nemzetiségű szám
Dárdai	392	761
Hegyháti	683	288
Mohácsi	148	137
Pécsi	521	112
Pécsváradi	232	200
Siklósi	1091	353
Szentlőrinci	501	334
Villányi	255	161
Járások összesen	3823	2346
Mohács	165	6
Pécs	149	64
Baranya összesen	4129	2416

13 Forrás: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok közösségek szerint. Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1947. 488-489. o.

A hivatalos adatok szerint Baranya megye cigány anyanyelvű népessége igen jelentősnek tekinthető, nagyobb lélekszámú cigány anyanyelvű lakosa csak Maros-Torda, Beszterce-Naszád és Bács-Bodrog megyékben élt.¹⁴ A megye lakosságának 1,1%-át kitevő cigány populáció 103 községben lakott, 70 településen regisztráltak 10 fős vagy annál népesebb létszámú cigányságot.

Az 1941-es népszámlálás hivatalos adatai szerint cigány anyanyelvűnek 57 776 fő vallotta magát, illetve családtagjait; cigány nemzetiségűnek pedig 74 374-en.¹⁵ Baranyában éppen fordított volt a helyzet. Többen vallották magukat cigány anyanyelvűnek (4129 fő), mint cigány nemzetiségűnek (2416 fő).

Ma már nagyon nehéz eldönteni, hogy a népszámlálás adatai mennyire feleltek meg a valóságnak. A korszak szakstatistikusa, Fogarasi Zoltán a népszámlálás országos nemzetiségi adatait elemezve utalt arra, hogy: „Fajilag, származásilag a cigányok száma ugyanis teljes pontossággal nem ismeretes, mert részint nem is beszélnek a cigány nyelvet, részint pedig ahhoz az anyanyelvhez és nemzetiséghez tartozóknak vallják magukat, amilyen a közvetlen környezetük.”¹⁶

A cigánysággal foglalkozó szakemberek a hivatalos adatoknál nagyobbra becsülték a cigányok számát. A hatósági orvosok 1943-ban készített országos felmérésének becsült adatai szerint 208 240 cigánynak tekintett ember élt Magyarországon.¹⁷

A cigány anyanyelvűek viszonylag

alacsony számára magyarázatul szolgálhat, hogy már egy fél évszázaddal korábban is úgy vélték a szakemberek, hogy a magyarországi cigányság nyelvi asszimilációja jelentősen előrehaladt, s ez a folyamat az évtizedek multával tovább erősödött. Míg a nemzetiiségi hovatartozás esetében azon túl, hogy ki milyen nemzetiségűnek érzi és vallja magát meglehetősen szubjektív, azt is figyelembe kell vennünk, hogy akkoriban a cigányság nemzetiségi, etnikai tudata igen fejletlen volt. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az előítélettől sanyargatott cigányszármazású nem vállalta fel, menekülni akart cigány voltától.

Mint láttuk, a népszámlálási adatok kapcsán is számos bizonytalanság fogalmazódott meg a cigányság valóságos létszámát illetően, még inkább nehéz valóságos adatokhoz jutni a kóbor cigányok számára vonatkozóan.

A rendelkezésre álló források azt sugallják, hogy a korábbi időszakhoz képest a baranyai cigányság körében is felerősödött a letelepülés folyamata. Több irat „letelepedett kóbor cigányokat” említ. A jelzős szerkezet (egyébként képzavar) vélelmezhetően arra utal, hogy a valamikori vándorcigányság állandó lakóhelyhez jutott. Ezt a feltevést erősíti meg a pécsvárad-i járás főszelektőrjének 1930-ban kelt jelentése, melyben letelepedett kóbor cigányok telepeinek (Berkesd, Palotabozsok, Pécsvárad, Püspöknádasd, Püspökszenterzsébet, Feked) ellenőrzéséről szól.¹⁸

A folyamatos letelepedés gyakoribb válása sem jelentette, hogy Baranyából eltűntek a kóbor cigányok. Számukat 1932-ben a vármegye alispánja hozzávetőlegesen 202

14 V.ö.: Az 1941. évi népszámlálás (1947) 18'-19.' o.

15 Magyar Statisztikai Évkönyv, 1942. 16-23. o.

16 Idézi: Karsai, 1992. 22. o.

17 U.o. 23. o.

18 BML Alispáni iratok 18 255/1947

főre becsülte. A főszolgabíráktól kapott adatok szerint csak a hegyháti járásban és Mohácson nem volt vándor cigány. A szentlőrinci járás főszolgabírája viszont 101 kóborlóról adott számot.¹⁹

Ami a Horthy-korszak megyei cigányságának életviszonyait illeti, egzakt adatokkal nem rendelkezünk. A valamilyen összefüggésben cigányokkal foglalkozó iratokból arra lehet következtetni, többségük a társadalom periferiáján, igen rossz körülmények között, a falvak szélén, sok esetben teljesen elkülönülve a falu többi lakójától élt. Az 1944-es magyarországi helységnévtár 29 községet sorol fel a megyében, ahol a településnek azt a részét, ahol cigányok laktak, már önálló névvel – cigánytelep – is megkülönböztették.²⁰

A cigánytelepeken, cigánytanyákon élők higiénés helyzete rosszabb volt az átlagosnál. Ez a tény különösen aggasztotta a hatóságokat, elsősorban a kiütéses tifuszjárványtól rettegtek. A belügyminiszter 1933-ban rendeletben utasította a közigazgatás helyi vezetőit: „törvényhatóságuk területén állandó lakással nem bíró (kóbor) cigányokat, vándorlókat – tekintet nélkül arra, hogy betegségre gyanúsak, avagy tetvesek-e vagy sem – kivétel nélkül fertőtlenítsesse és hajzátukat tövig nyírassa le.”²¹ A tetvesség elleni védekezést szolgálta a hatósági orvosok számára adott utasítás, amely szerint a cigányok lakóhelyének (egyébként a szegényházaknak is) rendszeres ellenőrzését és szükség esetén fertőtlenítését írta elő.

A korszakban rendszeresített cigányrazziák alkalmával előállított cigányokat is fertőtlenítték. 1935-ben a pécsi vásáron előállított 170 személyből az orvosi vizsgálat 86 személyt talált fertőzöttnek, akiket fertőtleníttettek.²²

Az iratokból a cigányság foglalkozási szerkezetében bekövetkező lassú átalakulásra is fény derül. A letelepedett, falvakhoz kötődő cigányok között egyre kevesebben folytatták a korábbi hagyományos cigánymesterségeket, többségük megpróbálta megélhetését mezőgazdasághoz kötődő napszámos munkával biztosítani. Sok cigány vállalt tavasztól őszi napszámos munkát – kapáláskor, aratáskor, csépléskor – különböző nagybirtokokon, a falu nagygazdáinál, vagy erdőgazdaságokban dolgoztak.²³

Ez világlik ki a megye legnépesebb cigány közösségének, az alsószentmártoninak alispánhoz küldött panaszos leveléből. Az „öregek állítása szerint” – írták – közel 150 éve élnek a faluban, legtöbben házat szereztek és két kezük munkájával 1-2 hold földet is vettek. Mezőgazdasági napszámosoknak – amit a községi bíró és plébános is igazol – van munkát igazoló könyvük, télen pedig az állami erdőben vágnak fát.²⁴

Ritka kivételnek számított a cigányok munkához juttatását szorgalmazó intézkedés. „A cigányok részére kereseti

19 U.o. Az alispán John Ball Osborne amerikai főkonzul levelére válaszolt, aki néprajzi témájú munkájához kért adatokat.

20 Magyarország helységnévtára 1944. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 144–149. o.

21 Idézi: Pomogyi, 1995. 195.

22 BML Alispáni iratok 18255/1947. A Magyar Kir. Rendőrség pécsi kapitányának átirata (110/2-1936) Fischer Béla alispánnak.

23 A munkavállalásra valamennyi főszolgabíró-ság iratanyagában található adat. A szentlőrinci járás cigányságának munkavállalásáról készült felmérés BML szentlőrinci járás főszolgabírájának iratai 1095/1944.

24 BML A siklósi járás főszolgabírájának iratai 9154/1944.

lehetőség biztosítása érdekében elrendeltem, hogy a cigánybírók felügyelete alatt 4-8-as osztagokban a munkabíró cigányok a tavaszi munkaidő megnyíltával mezőgazdasági munkára szorítandók és ez irányban az érdekelt községi előjáróságokat is utasítottam, hogy a cigányok részére nekik megfelelő munkakörben a helyi szokásos díjazás ellenében munkaalkalmakat biztosítsanak. A cigányok munkára szoktatását további ellenőrzéseim során személyesen fogom szorgalmazni.”²⁵ – írta egy jelentésében a szentlőrinci járás főszolgabírája. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a főszolgabíró egy indulatokat felkavaró esemény – egy cigánygyermek baleset során bekövetkezett halála – indíttatta a fenti eljárásra.²⁶

A községek a munkavállaló cigányokat sem fogadták szívesen. Az idegenkedésnek a cigányokkal szembeni előítéletek mellett más, anyagi természetű oka is volt. A képviselő-testületek féltek attól, hogy a több-

nyire nincstelen cigányok eltartásáról, vagy legalábbis elemi támogatásáról nekik kell gondoskodniuk azt követően, hogy a munkaalkalom megszűnik. Ez a félelem nem volt alaptalan. Az erdőbirtokosok alkalmazottai saját hatáskörükben gyakran alkalmaztak és telepítettek cigányokat a hozzájuk tartozó erdőkbe. A munka végeztével kitelepítették őket az erdőkből, s további elhelyezésük nem ritkán a községekre hárult.²⁷

A gilvānfai előjáróság tiltakozását a település elcigányosodásától való félelem váltotta ki, amikor Draskovich Iván gróf erdőgondnoksága 58 cigányt telepített a község határába, akikkel erdőkitermelést végeztettek. A járás főszolgabírájához fordultak, közbenjárását kérve a cigányok eltávolításához. Kérésüket egyetlen indokkal támasztották alá: az új betelepülőkkel a községben lakó cigányok száma úgy megemelkedik, hogy a falu cigánytöbbségű lesz.²⁸

25 BML Alispáni iratok 18255/947 (1620/934)

26 U.o. (5006/933)

27 BML Alispáni iratok 18 255/1947 A sásdi főszolgabíró jelentése.

28 BML A szentlőrinci járás főszolgabírájának iratai 5579/1942.

A cigányrazzia rendelet

Az első világháború derekán kiadott belügyminiszteri rendelet után a központi szervek hosszú ideig kivonultak a cigánykérdés szabályozásából. Törvény a cigányprobléma megoldására a korszakban sem született, a cigánykérdés tartalma azonban módosult: egyre inkább a cigánylakosság marginális helyzetét és deviáns magatartását takarta. A módszerek is változtak. Ha Hermann

Antal a század elején az alkalmazott eljárások miatt „cigányvadító közigazgatás”-ról beszélt,²⁹ ez a minősítés sokszorosan illett a két háború közötti évek gyakorlatára.

Újabb központi rendeletek nem lévén, a helyi szervek maguk igyekeztek megoldani a felmerülő problémákat. A végrehajtó szervek közül a csendőrség példamutató szorgalommal járt el a kóborlás megakadályozásában.

lyozásában. Nemcsak a végrehajtásban volt agilis, hanem öntevékenységet mutatott a szabályozásban is.

E tevékenységben aktív volt a pécsi IV. Csendőrkerületi Parancsnokság is. 1925-ben a csendőrörsöknek kiadott parancs azonban nemcsak a kóbor cigányokkal szembeni eljárást szabályozta, hanem általában vonatkozott a cigányokra.³⁰ A rendelkezés szerint a csendőrörs körletében található „cigányok összeírandók, megállapítandó lakó-, illetve illetőségi helyük és letelepülés végett odatoloncolandók.” A csendőrörsök kötelességévé tette a cigányok lovainak, járműveinek számbavételét, a lovak tulajdonjogának megállapítását. A parancsnok „saját cigányát” köteles volt személyazonossági igazolvánnyal ellátni, ami csak a megye területére volt érvényes. Másodpéldányát az őrsön kellett őrizni. „Cigánynak községét engedély nélkül, illetve jelentkezés nélkül elhagynia tilos” – áll az utasításban. Kivételt a csendőrörsparancsnok csak a teljesen megbízható, állandó foglalkozással bíró cigány személlyel tehetett. A parancs maradéktalan végrehajtása érdekében az alispán utasította a járási vezetőket a csendőrség támogatására,³¹ noha az több szempontból is sértette az akkor hatályos jogrendszert.

A cigányügy kezelésében a változást az 1928-ban napvilágot látott belügyminiszeri körrendelet idézte elő. „A kóbor cigányok hatékonyabb megrendszabályozásáról és újabb adatgyűjtés elrendeléséről” szóló 257 000/1928. BM sz. körrendelet³² intézmé-

nyesítette Magyarországon az évenkénti, rendszeres, több vármegyére kiterjedő cigányrazzia intézményét.

A körrendelet az addig „részben hiányos, részben teljesen végre nem hajtott” kóborcigány-rendeleteket volt hivatva fölváltani.

A júliusban kihirdetett „razzia-rendeletet több hónapig tartó munka előzte meg. Az előkészítés részét képezte az érdekelt rendőrhatalóságok és vármegyei alispánok értekezlete, melynek napirendjén a szabályozás főbb irányelveit tárgyalták meg. A miniszter eredeti elgondolása a megbeszélés során változott. A kiadott rendelet több ponton enyhébb hangvételű, mint vitára bocsátott változata.³³

Scitovszky Béla belügyminiszter napvilágot látott rendeletében annak célját az alábbi szerint fogalmazta meg: „A kóbor cigányok és más hasonló elbírálás alá eső elemek közrendet, közbiztonságot, közegészségügyet veszélyeztető kóborlásának és üzelmeinek meggátlása, és ezzel kapcsolatban a cigánykérdésnek gyökeres megoldása nem odázható állami feladat”, ezért az újból szabályozza, illetve véglegesen rendezi. Ennek érdekében a rendőrhatalóságok kötelességévé tette az országban tartózkodó kóbor cigányok felkutatását, előállítását. Intézkedéseiket szükség esetén több megye területén egyszerre végrehajtott razziákkal, időnként megismételve kellett végezniük. A miniszter azt is meghatározta, hogy kikre vonatkozik rendelete: „A kóborló cigányokat, akár munkakerülésből úzik a vándorlást, akár munkakeresés, vagy valamely foglalkozás címe alatt teszik azt, kötelesek

30 BML Alispáni iratok 18 255/1947 (2723/925)

31 U.o.

32 Mezey-Pomogyi-Tauber, 1986. 200-201. o.

33 V.ö. Purcsi, 2004. 24-27.

a közbiztonsági szervek, bárhol találják is őket, azonnal feltartóztatni, és fegyveres kísérettel a legközelebbi rendőrhatalósághoz előállítani...” A rendelet előírta az elfogott kóbor cigányok bíróság elé állítását, ha ellenük bűncselekmény gyanúja merült fel.

Annak ellenére, hogy az új körrendelet deklarálta a korábbi kóborcigány-rendeleteket kívánta fölvaltani, érvényben hagyta az 1916. évi belügyminiszteri rendelkezést. Az új belügyi norma 5. pontja ugyanis kimondta, hogy „A rendőrhatalóságok elé állított kóbor cigányokkal szemben egyébként a 15 000/1916. BM sz. rendelet rendelkezéseit kell a változott viszonyoknak megfelelően alkalmazni.” De hogy mit kell érteni a „változott viszonyokon”, arra a miniszter nem tért ki, tág teret adva ezzel a végrehajtásban résztvevők eljárásainak.

A belügyi kormányzat intézkedése a kóbor cigány fogalmát is újraértelmez-

te. Míg a dualizmus korában kóbor cigány az volt, aki kóborolt, az 1928-as rendelet szerint kóborlónak nemcsak az állandó lakóhellyel nem rendelkezők számítottak, hanem azok is, akik „valamely foglalkozás címe alatt” vándoroltak. Így azok a vándoripart űző cigányok (teknővájó, köszörűs, favágó stb.) is a rendelet hatálya alá kerültek, akikre korábban a rendelet nem vonatkozott. Ez a korlátozás ellehetetlenítette a cigány vándoriparból, szolgáltatásból még megélni próbálkozókat.

Baranya alispánja már a körrendelet megjelenésében kiadta első razziarendeletét,³⁴ s azt 1944-ig, azonos instrukciókkal évente két alkalommal, nyáron és ősszel, megismételte. Megyei cigányrazzia elrendelésére 1944. május 6-án került sor utoljára.³⁵

34 BML Alispáni iratok 18 255/1947 (17 112/ alisp. 1928)

35 U.o. (7748/alisp. 1944)

Közrendészeti és cigányrazziákon előállított kóbor cigányok Baranyában 1928-1944 között

Év	Előállítottak, fő	Év	Előállítottak, fő
1928	őrizetbe vétel nem volt	1936	10
1929	őrizetbe vétel nem volt	1937	23
1930	őrizetbe vétel nem volt	1938	2
1931	őrizetbe vétel nem volt	1939	26
1932	22	1940	őrizetbe vétel nem volt
1933	3	1941	nincs adat
1934	őrizetbe vétel nem volt	1942	őrizetbe vétel nem volt
1935	18	1943	4
		1944	5

A razziák hatásosságát a táblázat mutatja. A számokból messzemenő következtetéseket levonni nem lehet, de a szerény eredmények alapján aligha a várt eredményt hozta.

A razziákat a csendőrség hajtotta végre, az őrsökről kivezényelhető 5-7 fősségénységgel. Ez a létszám többnyire elégtelen volt, ezért a főszolgabírák a községi

előljáróságok hathatós támogatását kérték az akciókhoz.³⁶ A háború éveiben pedig arra is volt példa, hogy a razziához a csendőrség segítésére a leventéket is igénybe vették.³⁷

A közigazgatás járási vezetőire terhes kötelezettséget jelentett a cigányraziák alkalmával előállított, közigazgatási eljárás alá vont személyekkel való foglalkozás. Ezért a csendőrőrsparancsnokoknak küldött átirataikban külön felhívták a figyelmet, hogy a razzia „csupán a ténylegesen és kizárólagosan kóbor cigányokra vonatkozik.”³⁸ 1933-ban a mecsekszabolcsi csendőrőrs területén 3 személyt állított elő: Kolompár Gyula 24 éves, Kolompár Anna 18 éves és Kolompár Ágnes 60 éves osztrói lakosokat. A főszolgabíró közbiztonság elleni kihágás miatt 1 napi elzárással büntette őket, mivel állandó lakásukat igazolták, a büntetés letöltése után szabadon bocsátotta mindhármat.³⁹

Két évvel később a vasasi csendőrök állítottak 3 kóborláson kapott cigányt a főszolgabíró elé. A járási közigazgatás vezetője büntetés nélkül, rövid úton elbocsátotta a befogottakat, mert azok igazolni tudták, hogy állandó lakással rendelkeznek Szentlőrinc, Botykapeterd, illetve Szigetvár területén.⁴⁰

A pécsi járás főszolgabírája nem volt mindig ilyen elnéző a cigányokkal szemben. 1941 januárjában a szalántai körjegyző a község határában letelepedett cigányok

eltávolítását kérte a főszolgabírótól. A körjegyző levelét azért is érdemes idézni, mert jól tükrözi azt a szemléletet, ami a községek többségében a cigányokkal kapcsolatban élt, s jelentős túlzásokat tartalmazott. „Köztudomású, hogy 3-4 év alatt Szalánta községet 10-15 cigánycsalád lepte el, mintegy 70-80 létszámmal, igaz, hogy itt az első bejövők telket vettek s azt később eladogatták cigánytársaiknak; Szalánta községtől egy család sem kért, de ha kért volna is, nem kapott letelepedési engedélyt; valóban élődíje ez a társaság a községnek s a hátnak; közegészség, állategészség, köz- és vagyonbiztonság szempontjából valóságos melegágyai a fertőző miazmáknak; időközben már többször próbálkoztunk tőlük szabadulni, de nem lehet; mind többen lesznek, ellenőrizhetetlenek, a cigányság átvonuló és pihenő vendégfogadó helye lett Szalánta, lopnak, rabolnak, lovakkal mindenkit becsapnak, a falu nem mer ellenszegülni(!), mert félnek a bosszútól, a bírósági tárgyalásokra való idézésektől! Tehetetlenül állunk velük szemben! Igaz, hogy emberiességi szempontból más megoldást kellene találni, de minthogy ez idő szerint más megoldás nincs: kérem intézkedését, hogy a lőtartás, kereskedés tőlük elvonassék, talán ez majd elriasztja őket más járásba, ha ez sem segít, úgy kérem őket eredeti lakhelyükre visszatoloncoltatni, mert minden ok megvan (!) arra, hogy őket a község be ne fogadja, s nekik letelepedési engedélyt ne adjon.”⁴¹

A körjegyző levelét hamarosan két másik követte. Az egyik a megye alispánjától érkezett. A szalántai cigányok ellen

36 BML pécsváradai járás főszolgabírájának iratai 1627/1931.

37 U.o. 2514/1944. A pécsváradai főszolgabíró 1944. július 1-jei jelentése az alispánnak.

38 BML A pécsi járás főszolgabírájának iratai 3157/1944.

39 U.o.

40 U.o.

41 BML pécsi járás főszolgabírájának iratai 7950/1944.

ugyanis a pécsi székesegyházi uradalom kormányzója, dr. Hanuy Ferenc feljelentést tett a megye alispánjához: a cigánykérdés megoldása érdekében sürgős beavatkozást kért, panaszolva, hogy többszöri panaszuk ellenére sem történt intézkedés, „... méltóztassék a csendőrséget megkeresni az iránt, hogy az alárendelt közigazgatási hatóságokkal együtt a cigányokkal szemben a leg-erélyesebben járjanak el.”⁴²

Hogy a panaszok erősen túlzóak voltak, s a cigányok által elkövetett cselekmények nagy valószínűséggel csak kisebb lopások lehettek, azt a főszolgabíró első időben tett intézkedése támasztja alá. Minden bizonnyal megfegyveltek a község cigányait, de törvényes alap szigorúbb eljárásra aligha volt. A Szalánta és Németi község között letelepedett cigányok áttelepítése ügyében azonban eljárta a pécsi törvényszéknél, kérve, hogy a tagosítás során a „mintegy 10 cigánycsalád birtokrészét a szalántai temető mögött jelöljék ki.” „A cigányok ugyanis jelenleg – áll a főszolgabíró átiratában – a két község között elhúzódó törvényhatósági közút mentén, a községek belsőségének közvetlen közelében laknak, ami úgy közlekedésrendészeti, mint a köz- és állategészségügy szempontjából megengedhetetlen, már csak azért is, mert az iskolába és templomba járó gyermekeket és közönséget állandóan molesztálják, gúnyolják, ...”.

A főszolgabíró eljárásával aligha elégedtek meg a szalántaiak, és a székesegyházi uradalom intézői. 1942-ben feljelentést tett az Eszterág pusztai gazdaság intézője a

cigányok ellen. A lopások tényét a körjegyző és a községi bíró jegyzőkönyvileg megerősítette.

A főszolgabíró ekkor már erélyesebben lépett fel, és az alispánhoz küldött jelentésében maga is elismerte „... hogy mezőrendőri kihágásuk miatt, a szokásostól eltérően igen szigorúan büntettem, 3 személy ellen internálásuk ügyében véghatározatot hoztam. Azóta panasz nem érkezett, ha újabb feljelentés érkezik, még szigorúbban járok el, és remélem így magatartásuk panaszra okot nem ad.”⁴³

A történetben szereplő cigányok közül Kolompár András sorsát tudjuk felvillantani. Hiába fellebbezte meg a főszolgabírói döntést, mellékelve munkásigazolványát, hogy napszámosként, vályogvetőként több gazdának dolgozott, még csekély adót is fizetett, kérelmét elutasították. Miután a főszolgabíró munkakerülés és csavargás címen rendőrhatósági őrizetét és eltávolítását szükségesnek mondta ki, Kistarcsára került. Internálása már 11 hónapja tartott, amikor a toloncház vezetője büntetése megszüntetése érdekében a belügyminiszterhez fordult. A kérelemben igen kedvezően nyilatkozott Kolompár szorgalmas munkájáról és a kereső nélkül Szalántán hagyott család (4 gyermek, feleség, anyós) rendkívül rossz anyagi helyzetére is támogatta szabadon bocsátását. A belügyminiszter kedvező döntése rövid időn belül megérkezett, de Kolompár András akkorra már megszökött. Visszatért családjához Szalántára. Hamarosan elfogták és visszavitték Kistarcsára. Elfogásakor kijelentette, hogy ismét meg

42 U.o.

43 U.o. A pécsi járás főszolgabírájának iratai 2211/1944.

fog szökni, mert arra jó oka van, családjáról kell gondoskodnia. 1944 februárjában újbóli szökése után ugyancsak Szalánta környékén fogták el. 1944 augusztusában a hatóságok még szükségesnek tartották internálását.

Kolompár András sorsában természetesen nem az általános cigánysors tükröződik, de itt egyetlen cigány sorsának alakulásában sűrítve megjelent mindaz a probléma, ami a korabeli cigányügyet és annak kezelését jellemezte.

Vélemények, javaslatok a cigánykérdés megoldására

A kőborcigány-kérdés megoldására született belügyminiszteri rendelet nem oldotta meg a cigánykérdést, s a kőborlást sem gátolta meg, a közigazgatás helyi vezetőitől további intézkedések megtételére nem érkeztek javaslatok. A cigányrazziák végrehajtásáról szóló főszolgabírói jelentések szűkszavúak, csupán arra a tényre szorítkoznak, hogy járásuk területén előállításra sor került-e, s ha igen, milyen intézkedést tettek.

A pécsi csendőrkerület illetékesei azonban nagyon szívükön viselték a csavargás betiltását, a cigányok regulázását, ismételten kezdeményezően léptek fel.

A pécsi csendőrszárny parancsnoka 1932-ben felkérte a hegyháti járás főszolgabíráját, „szíveskedne oda hatni, hogy a községi előjáróságok az összes cigányoknak, kik a község felvett lakói, illetőségi bizonyítvánnyal láttassanak el, ez év végéig, hogy azokkal szemben, kiknek ez majd nem lesz meg, a M. kir. Belügyminiszter Úrnak 1916. évben kelt 15 000 BM eln. rendelete értelmében járassunk el.” Mert tervei szerint – írta a parancsnok – az év végéig azzal el nem látott cigányokat kőbor cigányoknak fogja nyilvánítani. A parancsnok szerint ez az intézkedés még elégtelen, a főszolgabírók utasítsák a községi előjáróságokat, jelöljenek ki a falvakban cigánytelepeket, ahol a cigányoknak lakóházat kell építeni-

ük. „Mert amennyiben a községek ezt nem tennék meg, úgy az alárendelt őrsök a mai és közegészség legelemibb szabályait kirívó módon sértő cigány putrikok (!) lebontására” kapnak parancsot.⁴⁴

A pécsi csendőrkerület parancsnokának akciója természetesen nem maradt titok a megye alispánja előtt. A sásdi főszolgabíró értesítette hivatali felettesét. Az alispán rövid úton lezárta a kérdést. A szárnyparancsnokság indítványát nem tartotta sem keresztülvihetőnek, sem célravezetőnek, mivel a községek „nem kényszeríthetők arra, hogy a cigányok részére lakóházak építésére területeket bocsássanak rendelkezésre, annyival inkább nem, mert a legtöbb községnek ily célra alkalmas semminemű ingatlana nincs”, a cigányok pedig anyagiak hiányában nem tudnak építkezni. Nem járul hozzá – írta válaszlevelében –, hogy a főszolgabírák ilyen intézkedéseket tegyenek.⁴⁵

A testület buzgósága nem hagyott alább. Négy évvel később, 1936 nyarán a M. kir. pécsi IV. csendőrkerület pécsi osztályparancsnoksága újabb indítványt tett. A vármegye alispánjához küldött átiratában az osztályparancsnok a „vármegye területén nagy számban letelepedett, letele-

44 BML Alispáni iratok 18 255/1947 (2763/932)
45 U.o. (21249/1932)

pített, valóban azonban még mindig kóborló cigányok” bűnözési adataira hivatkozva, az alispán intézkedését kéri, hogy a „vármegye közbiztonságára oly súlyosan nehezedő cigánykérdés végre gyökeres megoldást nyerjen”.

A parancsnok szerint az egyik legfontosabb tennivaló a cigányok lőtartástól való eltiltása, mert – szól az indoklás „A cigányok lőtartása gyorsan mozgóvá teszi őket”, s megkönnyíti a bűncselekmények elkövetését, a menekülést, „viszont szerfölött megnehezíti a nyomozó csendőr munkáját”. A kóbor cigányok ellenőrzéséhez, személyazonosságuk megállapításához cigányigazolványok rendszeresítését tartaná szükségesnek, amit fényképpel és ujjlenyomattal is el kellene látni. De még így sem látta teljesen biztosítottak az osztályparancsnok, hogy a cigány személyazonosságát biztonságosan meg lehet állapítani, további biztosítékként „a cigány testen alkalmazott s az igazolvány számával egyező” tetoválást is szükségesnek tartott.⁴⁶

A csendőrségtől érkezett javaslatot az alispán véleményezésre a járások főszolgabíráinak kiadta. A beérkezett vélemények igen tanulságosak.

A szentlőrinci járás vezetője, miután leszögezte, hogy járása területén a cigányok által elkövetett kihágások és bűncselekmények száma nem emelkedett, „a közbiztonság fenntartásának fokozottabbá tételére minden tekintetben üdvösnek”, hasznosnak és gyakorlatilag is megoldhatónak tartotta a csendőrség elképzelését.⁴⁷

A pécsváradi főszolgabíróságról érkezett jelentésben is támogatást kapott a csendőrparancsnok javaslata. A legfontosabbnak „a cigány személyi adatainak térté történő tetoválását” ítélte a főszolgabíró. A cigányok személyazonosságának megállapítására az arcképes igazolvány rendszeresítését kevésbé vélte célravezetőnek, mert: „a cigányok nagyon sok esetben elcserélnék vagy eldobnák...”⁴⁸

Nemcsak a lőtartást, de minden igazvonó tartását megtiltotta volna a cigányoknak a villányi főszolgabíró, mert az állatokat így lehetne megkímélni a rossz tartástól, éhezéstől és megvédeni a többi gazda állatát a fertőzésektől. Pártolta a fényképes, ujjlenyomatos cigányigazolványok bevezetését, és hogy a személyazonosságot kétséget kizáróan meg lehessen állapítani, a „magam részéről ugyancsak kíváncsian tartanám”, de „véleményem szerint ez szociális szempontok miatt keresztül nem vihető, mert ezen számozással az illető egyén csupán azért, mert kóbor cigány, egész életére meg lenne bélyegezve.” Megvalósíthatónak tartotta viszont a bűnözésen tetten ért kóbor cigányok tetoválását.⁴⁹

A pécsi járás közigazgatásának vezetője a fentebb ismertetett véleményeknél részletesebben fejtette ki álláspontját. Mint jelentésében írta, járása területén nem adott ki cigányigazolványokat, s a jövőben sem tartja indokoltnak, hogy a „letelepedett, letelepített, valójában még mindig kóborló cigányok” részére igazolványokat adjanak ki, mert a kóborlók a legkritikább esetben hagy-

46 BML Alispáni iratok 18 255/1947 (10912/alisp. 1936)

47 U.o. A szentlőrinci főszolgabíró jelentése a 10912/alisp. 1936. számra (4226/1936)

48 U.o. A pécsváradi járás főszolgabírájának jelentése a 10912/alisp. 1936. számra (3501/1936)

49 U.o. A villányi főszolgabíró jelentése a 10 912/alisp. 1936. számra (2543/1936)

ják el a megye területét, tapasztalata szerint főleg a járás területén kóborolnak, és egyébként sem tartanák maguknál az igazolványt.

A cigányok személyazonosságának megállapítására a fényképes, ujjlenyomatos igazolványt sem tartotta alkalmasnak, de komolyan foglalkoztatta a tetoválás lehetősége. A csendőrségi javaslatot továbbfejlesztve „egyszerűbb és eredményt biztosító gyakorlati” megoldást javasolt: „– a cigány születési helye és ideje, vagy pedig a vármegye kezdőbetűje, a járások római számmal megjelölt és a községek arab számmal megjelölt számjegye lenne a karjukra, vagy a mellükre tetováltatva.” A körorvosok a himlőoltásokkal egy időben a tetoválásokat is elvégezhetnék. A főszolgabíró még arra is szakított időt – mint jelentéséből kiderült –, hogy a tetoválás költségei iránt érdeklődjön. „... a tetoválás kérdésével foglalkozó Beöthy Konrád dr. egyetemi tanársegéd” tájékoztatása alapján – közölte hivatali felettesével – a tetoválás költsége minimális és egy betű tetoválása csupán 10 percet vesz igénybe.⁵⁰

A mohácsi járás főszolgabírájának véleménye szerint a cigányok kivétel nélkül (tehát a nem kóborok is) csakis a községi előljáróságok írásos engedélyével tarthassanak lovat. Akinél engedély nélkül lovat találnak, azt kobozzák el. A cigányok személyazonosságának megállapítására javaslatba hozott fényképes, ujjlenyomatos igazolványok bevezetését, mint alkalmatlant elvetette. Helyette az országos cigánynévjegyzék elkészítését indítványozta és „ámbár kissé drasztikus és középkori jellegű eljárás”, de minden cigány testére a névjegyzék

sorszámát tetováltatta volna.⁵¹ Mindezeknek azonban csak országosan történő rendezés esetén látta értelmét.

A sásdi járás vezetőjének a vármegye alispánjához küldött jelentésében jóval több kérdést érintett, mint kartársai, s mint a csendőrség pécsi osztályparancsnokának javaslatai között szerepelt. Javaslatai „a mind gyakrabban elszaporodó cigányok megrendszabályozására” vonatkoznak. A jelenleg érvényben lévő jogszabályokat nem tartja alkalmasnak „a most már veszélyessé váló cigánykérdés radikális megoldására”.

A sásdi előterjesztő elsősorban preventív intézkedések bevezetésével vélte elérhetőnek a cigányok által elkövetett bűnözések – lopások – megszüntését. Ehhez a „kóbor cigányok szaporodását” kellene meggátolni, amit véleménye szerint egyszerűen megoldhat, ha az erdőbirtokos uradalmaknak és magánszemélyeknek megtiltánák a munkára felfogadott cigányok erdőbe történő letelepítését, akiket az irtás, gyökéreltávolítás, ritkítás stb. elvégzése után elküldenek az erdőkből.

Másodsorban – szól a javaslat – az év egy meghatározott napján az ország egész területén valamennyi cigányt össze kellene írni. Az elkészült, minden személyi adatot tartalmazó nyilvántartásokat a továbbiakban törvényhatóságokként kellene vezetni. Minden 10 éven felüli cigány részére cigányigazolványt kellene kiállítani, s az igazolvány számát a megye kezdőbetűjével „erre gyakorlott egyének a cigányok bal felső karjába” tetoválnák.

50 U.o. A pécsi járás főszolgabírájának jelentése a 10 912/alisp. 1936. számra (4117/1936)

51 U.o. A mohácsi járás főszolgabírájának jelentése a 10 912/alisp. 1936. számra (3994/1936)

Törvényhatóságokként munkatáborokat állítana fel a sásdi járás vezetője, ahová minden cigányt, akinek nincs munkája, vagy nem akar dolgozni, elhelyezne, ahol teljes ellátás mellett köteles lenne dolgozni. A nőket természetesen elkülönítené a férfiaktól.

A cigányoktól megvonna minden jármű- és jószágtartási jogot. Mindezek mellett a preventív intézkedések zárásaként kötelezné a cigányokat a törvényes házasságkötésre, havonta kötelező orvosi vizsgálatra és „közbiztonsági szempontból a csendőrsök által alapos ellenőrzés alá vetetnének”. Ezekkel az intézkedésekkel „hasznos polgáraivá válnának az államnak” – zárja le a megteendő megelőző intézkedések sorát a főszolgabíró.

Véleménye szerint a cigányokra kiróható büntetések is elégtelenek, a cigányok elzárása és toloncolása költséges, ezért a kihágásokat botbüntetéssel, a súlyosabb delictumokat dologházba utalással és hosszabb ideig tartó szabadságvesztéssel sújtandók. Ha „ezen radikális intézkedések megvalósíthatóak lennének, a cigányok egy része az ország területéről nyomban kivándorolna és a külföldi cigányok beszivárgása is megszűnne. Ez pedig a magyar faj szempontjából kívánatos lenne...”⁵²

A siklői járás vezetője véleményes jelentésében a javaslatba hozott intézkedések közül egyedül az arcképes, ujjlenyomatos igazolvány bevezetését támogatta. A lótarástól való eltiltást és a tetoválást határozottan elvetette, mert azok „egész jogrendszerünkkel való szembehelyezkedést és a magánjog súlyos korlátozását jelentenék”.⁵³

A beérkezett javaslatok és vélemények aligha nyerték el a megye első választott tisztségviselőjének tetszését, mert a csendőrkörület osztályparancsnokának elküldött válasza meglehetősen rövid és általános: „... a cigányügy gyökeres és végleges rendezését a közrend szempontjából magam is kívánatosnak és szükségesnek tartom – írta az alispán –, de javasolt intézkedéseinek foganatosítására azonban törvényes alap híján jogköröm nincs”, azokat csak törvényhozással, vagy kormányintézkedésekkel lehetne életbe léptetni, ezért „szíveskedjék javaslatát magasabb parancsnoksága útján a M. kir. Belügyminiszter Úr elé terjeszteni.”⁵⁴

A baranyai járási főszolgabírók javasolataikkal nem álltak egyedül az országban. 1934-ben Endre László „A kóborcigány-kérdés rendezése ügyében” címmel a „Magyar Közigazgatás” hasábjain már közzétette cigányellenes javaslatait: a kóbor cigányok koncentrációs táborokba (mint kényszermunka-táborba) gyűjtését és a megsemmisítés egyik konkrét eszközét, a sterilizálást e táborokon belül. Később, mint közismert, zsidó- és cigányellenes elgondolásai „kiérleltébbek” lettek és sajnos gyakorlati megvalósítást is nyertek.

A Magyar Közigazgatás 1936-ban újabb megoldási javaslatokat közölt, Varsányi István szolgabíró tollából „Cigánykódex” címmel. Varsányi javaslatai között szerepelnek – a lovak, járművek elkobzása, a botütés bevezetése, a munkakényszer, az eltávolíthatatlan vegyszerrel történő testi megjelölés – azok, melyeket a baranyai főszolgabírák is szóba hoztak. De Varsányi írásai 1936

52 U.o. A sásdi főszolgabíró jelentése a 10 912/ alisp. 1936. számra (3994/1936)

53 U.o. A siklői főszolgabíró jelentése a 10 912/ alisp. 1936. számra (4016/1936)

54 U.o.

őszén jelentek meg,⁵⁵ a Baranyában készült jelentések azonban 1936 július-augusztusban készültek.

Hogy a nyilvánosságot kapott Varsányi-féle ötletek nem voltak a magyar közigazgatási apparátusban elfogadottak, arra bizonyíték, hogy akik a lap hasábjain választak, nem értettek egyet vele.⁵⁶

A cigányokat állandóan megregulázni óhajtó csendőrség lapjában, a „Csendőrségi Lapok”-ban szintén jelentek meg különböző cikkek a cigányokkal szembeni eljárások szigorításának szükségességéről, de azok is elsősorban az ujjnyomatos nyilvántartást sürgették. A csendőrség központi parancsnokságán ezt csak 1940. augusztus 1-jével vezették be, de 1941 májusáig mindössze 2475 cigányt vettek nyilvántartásba. A törekvés persze az volt, hogy „a Magyarországon élő összes cigányok ujjnyomat alapján nyilvántartásba kerüljenek, akár követtek el bűncselekményt, akár nem (mert bármikor követhetnek el)”.⁵⁷

Baranya vármegye közigazgatásának vezetője és törvényhatósági bizottsága a cigánykérdés megoldására hozott központi normákat elégségesnek vélték a probléma megoldására, legfeljebb azok szigorúbb végrehajtását látták szükségesnek.

A korszakban Baranya vármegye közgyűlése először 1938-ban vette napirendjére a cigánykérdést.⁵⁸

Zala vármegye törvényhatósági bizottsága a cigánykérdés megoldására ugyanis felterjesztéssel élt a miniszterelnökhöz, javasolta többek között, „hogya a telepítési törvény keretében e célra megveendő nagyobb ingatlanokon” gyűjtsék össze a cigányokat, „kellő államrendőri felügyelet alatt” tanítsák meg őket földművelésre és „gyermekük kellő iskoláztatásával polgárisításuk eredményesen keresztülvihető”. Baranya vármegye törvényhatósági bizottsága rendes közgyűlésén támogatásáról biztosította a zalaiakat, de saját részről is tett felterjesztést: a polgári társadalomba való beilleszkedésre alkalmassá vált cigányok részére a szabad település biztosítását tartotta szükségesnek, és az örökölhető, s utódokra is kiható fertőző betegségekben szenvedő cigányok továbbszaporodásának meggátolására intézkedés kiadását tartja szükségesnek, magyarul az e kategóriába eső cigányok sterilizálását javasolta.⁵⁹

Baranya vármegye közgyűlése még két alkalommal foglalkozott a cigánykérdéssel. Mindkét esetben a belügyminiszterhez küldött feliratot, sürgetve a rendezést. 1941-ben a korábbi javaslatait erősítette meg, csupán azzal egészítette ki, hogy a Délvidék felszabadulásával a megye cigánynépessége növekedett, ezért különösen fontos lenne a cigányügy mielőbbi országos rendezése.⁶⁰

Hasonló tartalmú közgyűlési határozat született egy évvel később is. A belügyminiszter mielőbbi szíves intézkedését kérve a korábban felterjesztett indítványt, egy talányos mondatral egészítették ki: „... esetleg a most folyó háborús viszonyokkal

55 Endre és Varsányi javaslatait lásd: Purcsi Barna Gyula: Cigányellenes javaslatok és razziák Pest megyében Endre László alispánsága idején (1928, 1939–1944.) In: Pharrajimos, 2004, 44–47. o.

56 V.ö. Karsai, 1992. 44–45.

57 Idézi: Karsai, 1992. 42–43. o.

58 BML Baranya vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve 169 kgy/1938.

59 U.o.

60 BML Baranya vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve 89 kgy/1941

kapcsolatban kínálkozó lehetőségek kihasználásával" véglegesen rendezni lehetne a cigánykérdést.⁶¹

Semmi utalás nem lelhető fel arra nézve, hogy a fentebb idézett mondat mit takar.

A megye alispánja 1944. május 30-án szokásos évnegyedes jelentésében tett említést cigányokról, de egészen más összefüggésben. Baranyában nyolc hónap alatt két alkalommal ütötte fel a fejét a kiütéses tifusz: Marócsa és Okorág községekben, illetve a Kísszentmártonhoz tartozó cigánytelepeken. Valamennyi beteg cigány volt. „Tekintettel a cigányok kóborlási hajlamára, a vármegye egész területén elrendeltem a cigánytelepek 3 hétre való lezárását, a cigányokat 3 hónapra a vásárokról is kitiltottam.” – jelentette intézkedését az alispán.

A harmincas évek közepétől ismételten felélénkülő, országos rendezést sürgető megyei feliratok, s a különböző szaklapok hasábjain napvilágot látó, egyre radikálisabb megoldási ötleteket tartalmazó cikkek ellenére a magyar politikában alig-alig játszott szerepet a cigánykérdés. Csak kevesen tartották fontos, el nem odázható belpolitikai kérdésnek. A Parlamentben néhány interpelláció ugyan elhangzott „... a magyar falu fáját pusztító fagyöngyöknek” nevezett cigányok rendszabályozásának sürgetéséről, de azok a képviselők körében sem arattak sikert.⁶²

A zsidótörvény Felsőházi vitájában Orsós Ferenc professzor a Magyar Orvosi Kamara elnöke a németországi cigányvizsgálatok adataira hivatkozva hiába érvelt,

hogy a magyar-zsidó vegyes házasságok mellett a magyar-cigány vérkeveredést is tiltsák meg, javaslatát nem fogadták el.

A megyei közigazgatás alsó és középszintű vezetői és alkalmazottai 1944 tavaszán elsősorban a zsidókérdés lebonyolításával foglalkoztak, de a cigányrazziákat sem mellőzték. Az évi első szokásos razziát május elején megtartották a megyében.

A pécsváradi járás főszolgabírája az akcióhoz kapcsolódva megkérdezte járása jegyzőit és a csendőrök parancsnokait, hogyan képzelik a cigánykérdés megoldását. Hat jegyzőnek 1 csendőrőrsnek javaslata, ötlete nem volt. A püspöklaki körjegyző megoldásra tett javaslata „... ezen közveszélyt jelentő faj gyűjtőtáborba vitessék”, valamivel bővebben fejtette ki véleményét a véendő helyettes körjegyző, aki az „olyféle intézkedést, mint a zsidóságnak gettóba való összpontosítása, ahol az ellenőrzésük úgy közrendészeti szempontból, mint munkára való kényszerítéssel megoldható lenne”. Hasonló álláspontot fejtett ki a pécsváradi jegyző is: „a cigányokat is, mint a zsidókat zárt helyre kellene összegyűjteni, hogy a betegségek tovahurcolását, ... a bűnesetek elkövetését...meg lehessen akadályozni. A Palotabozsokról beérkezett vélemény nem minden cigányt „...csak a magyarságba beolvadni nem tudó „oláh” cigányokat kellene koncentrációs táborba összegyűjteni, ahol a háborús termelés, illetve munkaszolgálat javára lehetne őket kényszerszolgáként foglalkoztatni.” A hosszúhetényi körjegyző megoldási javaslata: állandó lakóhelyet kell kijelölni a cigányok számára, amit csak igazolt munkavállalás esetén hagyhatna el. De voltak akik pusztán gyakoribb razziák tartásával megoldhatónak vélték a problémát. A főszolgabíró maga is a kemény eljárás, a radikális

61 U.o. 149 kgy/1942

62 V.ö. Purcsi, 2004. 70-72.o., Karsai, 1992. 36-41.o.

megoldás híve; „Addig is míg a cigányok koncentrációtáborokba gyűjtése meg nem törtenhetik, meg kellene tiltani teljesen a cigányok közlekedését a háború tartama alatt.”⁶³ – javasolja alispánjának a megoldást.

A válaszokból nem nehéz észreven-

63 BML A pécsváradi járás főszolgabírójának iratai 2514/1944

ni, hogy a köztisztviselői réteg egy részétől egyáltalán nem állt távol a cigánykérdés radikális megoldásának támogatása. S 1944. június elején – amikor a jelentések zöme íródott, – már ott volt a példa és a szervezési tapasztalat is. Nem véletlen, hogy a zsidóságot kirekesztő, gettóba záró eljárások szerepelnek a cigányságtól megszabadulni vágyók indítványjaiban.

Cigány katonai munkaszázadok

A cigányokat a honvédelmi tárca nem kezelte nemzetiségként, a katonai szolgálatra alkalmasokat a hadseregbe sorozta. Ellátatlan hozzátartozóinak éppúgy járt a hadisegély, mint a magyar honvédek családjának. Egy-két esetben előfordult, hogy a községi elöljáróságok elutasították a cigány jogosultat, leggyakrabban előhozott indokuk: nem voltak törvényes házasságok, a bevonult nem az eltartójuk.

Így járt el az erdősmecskei elöljáróság is, amikor Orsós Annának és két gyermekének járó hadisegély kifizetését annak többszöri kérelme ellenére megtagadta, mert a katonai szolgálatot teljesítő Orsós Jánossal „vadházasságban” élt. Orsós Anna panaszával a főszolgabíróhoz fordult. A pécsváradi főszolgabíró a község jegyzőjét utasította a törvényes eljárásra, emlékeztetve idézve a rendelkezést: „... a törvénytelen gyermek és házastárs után is megjár a hadisegély, ha a család éves jövedelme nem éri el a 960 pengőt”. A főszolgabíró a kérelmezők helyzete alapján ezt nem valószínűsítette, ezért „minden egyéb vagyoni és kereseti viszony, körülmény vizsgálata nélkül a kért segélyt már a magam részéről is igen megjárónak

tartom. Az új véghatározatot mutassa be és a hadisegély kifizetését jelentse!” – utasította az erdősmecskei jegyzőt.⁶⁴

A cigány munkaszázadok felállítását a Honvédelmi Minisztérium 1944. augusztus 23-án rendelte le. Országosan 50-60 század felállítását tervezték, 10-12 ezer fővel. A Belügyminisztériummal közösen kiadott rendelet szerint az ország egész területén a kóbor cigányok és a letelepedett, foglalkozás nélküli cigányok közül a 18-52 éves „összes munkabíró cigány férfiakat” akarták összegyűjteni. Egy-egy század létszámát 213 főben határozták meg. A századokhoz minden egészségügyi tiszthelyettesi helyre zsidó orvost és egy zsidó mérnököt is beosztottak.

A századok felszerelésének részletes szabályozására is gondoltak: a cigány munkaszolgálatosok saját polgári ruhájukban és nemzeti színű szalaggal karjukon (csak addig, amíg a megkülönböztető jelvény el nem készül) kell dolgozniuk. A precíz rendelkezések figyelme arra is kiterjedt, hogy az előírásoknak megfelelően a saját ruhájukat viselők jogosultak ruhakoptatási díjra.

64 BML A pécsváradi járás főszolgabírójának iratai 4236/1942

A munkaszázadok cigányságának összegyűjtését szeptember 20-ig kívánták befejezni.⁶⁵

A két miniszter által kiadott rendelet az 1944. évi magyarországi cigánylakosság egy részét érinthette. Mivel megalkotói nem határozták meg, hogy ki tekinthető cigánynak. A cigányok összegyűjtését ténylegesen végző rendőri és csendőri erőkre bízta annak eldöntését, kit minősítenek kóbor, kit letelepedett, de állandó munkával nem rendelkezőnek.

A cigány katonai munkaszázadok felállításáról szóló BM-HM rendelet az ország katonai helyzetét figyelembe véve későn született, az ország egyes területeire történő eljutása is kétséges. Baranya alispánja szeptember 7-én megkapta. Mivel az alispáni elnöki iratok megsemmisültek, csak a tény tudjuk regisztrálni az iktatókönyv alapján.⁶⁶

Baranya területén minden bizonnyal összeszedték azokat a cigányokat, akikre a rendelet vonatkozott, vagy akikre az akciót végző csendőrök vonatkoztatták.

Bükkösd községből elvitték a kóbornak minősítetteket. A község körorvosa ugyanis a következőt jelentette 1944. október 31-én a szentlőrinci főszolgabírónak: „Jelentem, hogy az elmúlt hó folyamán a cigánytelepeket több ízben megnézve, azokat tűrhető rendben találtam. A cigányok közül többen munkaszolgálaton vannak, az itthon lévőek közt tetvest nem találtam. A rendtelenségek miatt a helyszínen intézkedtem.”⁶⁷

Alsószentmártonból ugyancsak kerültek munkásszázadokba az ott élő cigányok közül. Az otthon maradottak félelmükben az alispánhoz fordultak segítségért. „Közülünk többeket elvittek. Hogy miért és hová azt nem tudjuk. Attól félünk, hogy minket is kóbor cigányoknak néznek és elvisznek...”. Hazafias tisztelettel. Jovánovics Mihály bíró.⁶⁸

A siklósi főszolgabíró vizsgálta ki az ügyet. Jelentésében – október 4-én – a következőkre tért ki: „Tisztelettel jelentem, hogy a cigányokat a 276 eln./1944 alisp. rendelettel közölt BM r. alapján vitték el. A rendelet b. pontja szerint a letelepedett foglalkozás nélküli cigányokat össze kellett szedni. A végrehajtó csendőrörsök foglalkozás nélkülinek minősítették azokat, akiknek szerződésük nem volt. Az elvitt cigányok egy része mezőgazdasági napszámos, így szerződése nincs. Azonban nap-nap után járnak napszámba. Elvitelük az őszi munkálatokat késleltetik. Miután nevezetteket erődítési munkálatokra veszik igénybe interveniálni nem óhajtok. Kérem azonban Méltóságod közbenjárását, hogy őket itt a járásban a Dráva part erődítéseknél alkalmazzák...”

Teljesen érthető, hogy a főszolgabíró a rendelettel össze nem egyeztethetőnek tartja a csendőrség eljárását. Azt szeretné, hogy ne távoli erődítési munkálatoknál dolgoztassák az ő cigányait, hanem a közelinél, s így váltsák fel körzetének ott dolgozó lakosait.⁶⁹

De szedtek össze a csendőrök október 10-e előtt cigányokat a helesfai körjegy-

65 V.ö. Karsai László: Cigány katonai munkaszázadok Magyarországon 1944–1945. Hadtörténelmi Közlemények. 1991. jún. 104. évf. 2. sz. 157–166.

66 BML Alispáni eln. iktató 276. sz. 15740/VII.res számú BM-HM rendelet a cigány katonai munkásszázadok felállításáról. 1944.IX.7.

67 BML A bükkösi körorvos 4/944. sz. jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak

68 BML Alispáni iratok 16 300/1944. Az alispán 1944. augusztus 24-én kapta a levelet.

69 BML A siklósi járás főszolgabírójának iratai 9154/1944

zőség területéről is,⁷⁰ és a Pécsi Erdőhivatalnál fakitermelésen dolgozó cigány embert is elvittek, róla pontosan tudjuk, hogy Véméndre került.⁷¹

A ténylegesen felállított katonai munkásszázadok számát nem ismerjük. Egészen bizonyosan lehet azonban tudni, hogy Véménden felállították a 32/I-II. cigány katonai munkásszázadot. Az ide bevonultatottak családjának fizették a hadisegélyt. Nagybicsédről Kolompár Jánost és Kolompár Lajost vitték el. Mindkettőjük szeptember 23-án vonult be. Bánfáról Kolompár Mihály került Véméndre, a formanyomtatványon érkezett értesítés szerint október 18-tól járt családjának a hadisegélyt.⁷²

A honvédelmi törvény értelmében honvédelmi munkára volt kötelezhető minden 14-70 életéve közötti személy. A „totális és korszerű háború sikerét” előmozdítani szándékozó kerettörvény (1939:II.tc.) tette lehetővé, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárok „közérdekű munkát” végezzenek. A törvény rögzítette a „honvédelmi munkakötelezettség” és a „közérdekű munkaszolgálat” fogalmát.⁷³ A közérdekű munkaszolgálat azokra terjedt ki, akik fegyveres katonai szolgálatra alkalmatlanok voltak. Az ide behívottak honvédegyéneknek számítottak.

A katonai behívások és a veszteségek

egyre inkább éreztették hatásukat a gazdasági életben. A szabad munkaerő létszáma egyre kisebb lett. Bár a mezőgazdaságot nem militarizálták olyan mértékben, mint az ipart, egyre több nagy mezőgazdasági üzem, erdőgazdaság küszködött munkaerőhiánnyal. Baranyában is ez volt a helyzet. A létfontosságú mezőgazdasági munkák elvégzéséhez a járási főszolgabírók számos esetben rendelték ki, minden felsőbb utasítás nélkül honvédelmi munkajeggyel cigányokat betakarításra, és egyéb mezőgazdasági munkákra. Valamennyi járási főszolgabírói anyagban található 8-10 fős kirendelések. A főszolgabírók előszeretettel vették ilyenkor igénybe a helybeli cigányokat.⁷⁴

Pécs sz. kir. város Erdőhivatala 1942-től a m. kir. 642. munkavezető törzs parancsnoksága alá került, mint „előkészületi intézkedésre kötelezett” gazdaság.⁷⁵ Az erdőszet vezetőjének komoly gondot jelentett az előírt mennyiségű fa kitermelése, de a fenti intézkedéssel a gazdaságban honvédelmi munkaszolgálatot teljesítők dolgoztak. Az erdőszeti nyilvántartás csak a nevet, születési évet és ritkán a lakóhelyet rögzíti, nem jelöli valakinek a cigány voltát. Az oda kirendelt cigány személyek számát megbecsülni nem lehet. A cigányság körében kedvelt nevek alapján vélelmezhetően cigány személyeket vettek igénybe honvédelmi munkaszolgálatra Bános, Abaliget, Nagy-bicsérd, Cserdi, Mánfa, Bakóca, Mecsekszabolcs községekből.⁷⁶

70 BML Pécs sz. kir. város Erdőhivatalának iratai (a továbbiakban: Pécsi Erdőhivatal) 739/1. erd. 1944

71 BML Pécsi Erdőhivatal iratai 746/1944

72 BML Nagybicsérdi körjegyzőség iratai 5301/I., %302/I., Szentdienesi körjegyzőség iratai 3617/1944

73 Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények, Bp. 1940. 6-128. o.

74 BML A pécsváradi járás főszolgabírójának iratai 3789/1944; A szentlőrinci járás főszolgabírójának iratai 5015/1944, 3348/1944

75 BML Pécsi Erdőhivatal iratai 344/1944

76 U.o. 502/1944 erd., 362/erd. 1944, 334/erd. 1944, 417/1944 erd., 111/1944 erd.

Komárom

A nyilas hatalom átvételét követően felerősödött a cigányok üldözése és a teljes megsemmisítésük kísérletéig jutott el. A magyar cigányok megtapasztalták az üldöztetés borzalmának minden állomását, kezdve az összegyűjtéstől, koncentrációs és haláltáborokba történő deportálásukig a Harmadik birodalom területére.

A Szálasi-puccsot követő napon jelent meg az a rendelkezés, amely kivétel nélkül minden cigányra vonatkozott, a déli hadműveleti terület kormánybiztosa adta ki. Az intézkedést a pécsi IV. Csendőrpáncsnokság kezdeményezte.

A kormánybiztos az alábbiakkal indokolta rendeletét: "A munkaszolgálatba behívott, valamint egyes királyi ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül többen megszöktek, s ezek, valamint visszamaradt családtagjaik a közbiztonságra fokozottabb mérvben veszélyessé váltak, ...sőt egyesek fegyverrel bandákba is verődtek és magatartásukkal olyan látszatot kelthetnek, hogy partizánokhoz tartoznak".⁷⁷ Ezért a cigányok állandó tartózkodási helyüket nem hagyhatják el, csak rendkívül indokolt esetben a községi előljárók engedélyével. Aki engedély nélkül elhagyja tartózkodási helyét büntetendő és internálandó.

Az intézkedést kezdeményező csendőrpáncsnokság vélelmezhetően névjegyzéket is kért a közigazgatási hatóságoktól a területükön élő cigányokról.⁷⁸

Az 1944. november első napjaiban Baranyában, vagy egyes térségeiben csendőrségi akciókról jóformán írásos dokumentum nem

maradt fenn. Ritka kivételnek számít a nagybicsérdi helyettes körjegyző jelentése, melyet 1944. november 4-én küldött a szentlőrinci főszolgabírónak: „Jelentem, hogy folyó hó 2-án a szabadszentkirályi csendőrpáncsnokság távbeszélőn közölt 216/1944. sz. felhívása alapján a mai napon reggel 5 órára 5 kocsis előfogatot volt előállítandó és a fogatok igénybe vételével a nagybicsérdi és a kisbicsérdi cigánytanyán lévő összes cigányokat, nemre, korra való tekintet nélkül az 5 előfogatot igénybe vételével és csendőrkarhatalmi kísérettel Pécsre szállították.

Semmiféle tekintetben, semmi nemű felvilágosítással ezzel kapcsolatban a csendőrs nem szolgált."

A jegyző egyébként mindkét községben összeíratta a cigányok ingóságait, a kisbicsérdiek állatait. Hivatali előljárójától kért intézkedést „mert az állatok tartás és gondozás nélkül nem maradhatnak, mert pusztulásnak lennének kitéve, s a kunyhókba zárt ingóságok is biztos elhelyezést igényelnének, mert a rozoga kunyhók lezárt ajtaja kellő biztosítékot nem nyújt.”⁷⁹

Pécsváradon 1944. november 9-én hirdette ki a körjegyző a déli hadműveleti terület páncsnokának rendeletét.⁸⁰ Onnan tehát november elején nem vitték el a cigányokat.

A razziákon összegyűjtött cigányokat Pécssett rakták vonatra és a komáromi Csillag-erődbe szállították. Ide szállítottak százával politikai foglyokat, elfogott zsidókat, internált magyarokat és szerbeket, s rendőrileg

77 BML Alispáni iratok 18 255/947
78 V. ö. Karsai, 1992. 119.

79 BML A szentlőrinci főszolgabíróság iratai 8944/1944
80 BML A pécsvárad körjegyzőség iratai 4879/1944

összegyűjtött az állam rendjére veszélyesnek tartott „nemkívánatos elemeket”.

A november-decemberi komáromi deportálás sajátossága, hogy a foglyokat még indulás előtt adminisztrálták, kategorizálták. A cigányok a „társadalomellenes” kategóriába kerültek.

A Csillag-erődbe hurcolt romák sorsa különösen sanyarú volt. Sokan családotól, apró gyerekekkel, kiéhezetten érkeztek. Sokan azt sem tudták hol vannak. A napi nyomorúságos ételt legtöbbször marokból, vagy rozsdás konzervdobozzal meregetve kellett elfogyasztaniuk.

Az összezártság, az éhség és a mosdatlanság miatt hamar megjelentek a fertőző betegségek. Orvosi segítséget nem kaptak.

A munkaképes férfiakat és nőket kivá-

logatták és a Harmadik Birodalom különböző táboraiba szállították. A munkára alkalmatlan nőket, gyerekeket valamikor december végén elengedték. Ellátás és papírok nélkül.

Bársony János 2004-ben közreadott „Települések-események” című listájában 28 baranyai települést sorol fel, ahonnan cigányokat vittek el kényszermunkára, Komáromba, különböző koncentrációs táborokba.⁸¹

81 Alsószentmárton, Baksa, Berkesd, Kisbicsérd, Nagyibicsérd, Bogádmindszent, Búkkösd, Cserdi, Dunaszekcső, Egerág, Hosszúhetény, Kiskassa, Komló, Mágocs, Megyefa, Mohács, Nagypeterd, Pécs, Málom, Mecsekszabolcs, Püspökszenterzsébet, Rózsafa, Siklósnagyfalu, Sumony, Szalánta, Szászvár, Vásárosdomb, Versend, Véménd, Táborok: Dachau, Berlin, Mauthausen, Buchenwald, Ravensbruck, Linz, Sering, ...Pharrajimos, 2004. 135-183. o.

Összegezés

A két világháború közötti időszakot Pomogyi László jogtörténész az intézményes diszkrimináció korának nevezi. A diszkrimináció, mely a cigány populációt sújtotta több jellegzetességet mutat. Ezek legfontosabbika, hogy a megkülönböztetés faji jellegű volt: az etnikai jegyeket is mutató társadalmi réteget, a cigányságot „mint fajt” zárták ki egyes jogok gyakorlásából. A normák ugyan többnyire a kóbor cigányokra vonatkoztak, de alkalmazásuk során a végrehajtó hatóságok tetszésétől függött kire alkalmazzák. A gyakorlat mindig kiterjesztő volt. A megkülönböztetés intézményes jelleget mutatott.

Nem lehet bizonyítani, mint ahogy az ellenkezőjét sem, hogy azokról a területekről, ahonnan a cigányokat elhurcolták valamilyen központi utasítással tettek eleget. Baranyá-

ban is volt olyan község, ahonnan elvitték a cigányokat, volt ahonnan nem.

Azok az erőszakos eljárások, melyek a háború utolsó szakaszában a cigányokkal szembeni hatósági, csendőri magatartásban megjelentek, szerencsére Baranyában nem tartott sokáig. A nyilas kormány hatalomra jutását követően Baranyában rövid idő múlva véget ért a háború. A cigányok összegyűjtésére és megsemmisítésére indított lokális akciókat, már sokkal rosszabb feltételek között kezdték meg a német megszállók és hazai segítőik, mint a zsidók esetében.

De nem lehet kétségünk, ha hosszabb idő áll rendelkezésükre „a gyökeres és végleges” megoldás híveit semmi sem tartotta volna vissza, hogy e népcsoport teljes megsemmisítésére vonatkozó terveiket véghezvigyék.

VISSZAEMLEKEZÉSEK

N.N. – Bicsérd, idős parasztember

1927-ben születtem Bicsérden. Kisbicsérden a falu végén laktak a cigányok, ahogy az lenni szokott. Nem tudom megmondani, hány cigány család lakott akkoriban Kisbicsérden, tíz körül lehettek. Putrikban laktak szegények. A tsz megalakulása előtt napszámba jártak a cigányok a parasztemberekhez, cséplőgép mellett dolgoztak, megkeresték a kenyérrevalót. Iskolába is jártak, nekem is voltak cigány osztálytársaim. Kisbicsérden nem volt akkoriban iskola, csak Nagybecsérd.

Volt bizony olyan, hogy eltűnt ez-az a faluban, kisebb lopások voltak ezek. Persze mindenki a cigányokra mondta a lopásokat, de nem tudnám biztosan állítani, hogy mindegyiket ők követték el. 1944 őszén vitték el a cigányokat Kisbicsérdről és Nagybecsérdről. Előtte, 1944 tavaszán egy zsidó családot, Krauszékat deportálták innen. Az biztos, hogy a németek bevonulása után történt. Ez egy téglaegető zsidó család volt, nekik is dolgoztak a cigányok, nemcsak nekünk. Később hallottam egy szomszéd községbeli fiútól, hogy levették elvitték a Krausz családot Németországba, és egy olyan lágerben kötöttek ki, ahol sok magyar volt. Ha jól emlékszem, Bergen Belsen volt a neve. Ez a fiú azt mondta nekem, hogy ebben a táborban látta Krauszék lányát, Mártát, súlyos beteg volt szegény és meg is halt. Krauszéknak két gyermeke volt, egy fiú és egy lány. Hogy mi lett a fiúval, nem tudom.

A cigányokat 1944. október 15-e után vitték el, Szálasi hatalomátvétele után. A meglepetés erejével ért bennünket,

hogy elvitték őket. Senki nem tudott róla semmit. Nem tudom, hogy a nemzetőrök vitték-e el őket vagy sem. A csendőrök biztosan ott voltak, gondolom, parancsra tettek. Lehet, hogy falusi emberek, segédrendőrök is ott voltak velük, nem tudom.

Nem volt örömteli a falusiak számára, mikor megtudták, hogy elvitték a cigányokat, az embereknek amúgy is elege volt már a háborúból. Sokan elvesztették a családtagjaikat a fronton. Nem volt kellemes érzés. Biztos, hogy lajstromba vették a cigányokat, úgy adta át őket valaki a nemzetőröknek meg a csendőröknek. Fiatal legény voltam akkoriban, Isten látja lelkem, hogy nem tudok róla semmit sem. Azt tudom, hogy volt a környéken olyan település, ahonnan nem vitték el a cigányokat. Hogy innét miért vitték el őket, nem tudom. Sokukat vitték el munkaszolgálatra. A családoktól hallottam, mikor hazatértek, hogy hetet közülük munkaszolgálatra vittek Berlinbe, és ezek mind ott haltak meg. Állítólag meg akartak szökni, elfogták őket az SS-ek és megölték őket. Olyan ember mondta ezt nekem, aki ott volt velük és hazakerült. Nem tudom, hogy ki volt ez az ember, annyi biztos, hogy ő híresztelte ezt a faluban. Pár név, akik ott halhattak meg a munkaszolgálatban: Lajos bácsi és a két fia, Kálmán, János, Józsi, Feri.

Pár hónap után hazajöttek a cigányok Komáromból, és a Krausz család házában, egy nagy téglaeépületben helyezte el őket a falu. Kisbicsérden, a Krausz-féle téglaegetőnél volt ez a ház. Addig laktak ott a cigányok,

ameddig a házhelyeket ki nem osztották. Az ötvenes évek után szűnt meg a cigánytelep Kisbicsérden. A templomnál emléktáblát állított fel a kilencvenes években az akkori ta-

nács, a háborúban elesett katonák, a Krausz család tagjainak a neve, és a cigányok neve van rajta, akik meghaltak munkaszolgálatban.

N. N – túlélő

Nem ismertem apámat. Annyit tudok róla, hogy Licsinó volt a cigány neve. Tudja a rosseb, hogy mi volt a keresztnéve. Vándorló cigányok voltak anyámék, aztán letelepedtek Bicsérden. Az öregapámat, anyám apját Kolompár Istvánnak hívták, ő volt a cigánybíró Nagybecsérden. Nem tudom én, hányan voltak testvérek, honnan is tudnám! Annyi biztos, hogy Németországba vitték, a lágerbe, ott halt meg valahol. Tegnap is beszélt egy ember a tévében, azt mondja, elvitték őket a németek, gázkamrába tették őket, ráengedték a gázt, úgy égették el őket. Biztos, hogy az öregapám is így halt meg.

Hazajöttünk Komáromból Kisbecsérde, de ahogy mondtam már, semmi nem maradt a putrinkból. Mindent elvittek belőle a parasztok. Hazajöttem Komáromból, eltelt pár év, menni kellett az iskolába. Hol mentünk iskolába, hol nem, szegények voltunk nagyon. Volt, mikor jártunk egy hétig, aztán egy hónapig nem mentünk, mert nem volt cipőnk. Ezért nem tudtam én megtanulni írni meg olvasni.

1950-ben alakult meg a tsz, de akkor már a kisbecsérdi cigánytelepet lebontották. A vasútállomás mellett van egy kereszt,

ott laktak a kisbecsérdi cigányok, mi pedig a hídnál, a Rózsa Ferenc utca végibe magyarárn. Lapnak hívták ezt akkoriban. Az az igazság, hogy a kisbecsérdi cigányokat nem engedte vissza a bíró a faluba, mikor hazajöttek Komáromból, így jöttek át Nagybecsérde lakni. Megmondja ezt a Lajos is! Ki volt akkor a bíró? Zsiga bá, a későbbi tsz-elnök?

A feleségemet Kovács Erzsébetnek hívják, őt is elvitték a Csillag Erődbe, mint engem. Csányoszról került oda, Mozolnak hívják cigányul. Nem vagyunk megesküdve. Ő is akkor volt a Csillag Erődben, amikor én, de nem találkoztunk akkor még, vagy legalábbis nem emlékszem rá. Negyvenöt, negyvenhat éve, hogy együtt vagyunk.

Bükkösdről és Csányoszról nem vitték el a cigányokat lágerbe, nem tudom elképzelni, miért. Valaki csak haragudhatott ránk valamiért, hogy innét mindenkit elvittek, öreget, fiatal, gyereket. Nem bírták a cigányokat, tudja a rosseb, miért volt ez!

Az az igazság, hogy nem kaptam én kárpótlást, Becsérdről csak egy asszony kapott pénzt, úgy hallottam. Olyan is volt, aki nem is volt sehol, mégis kapott pénzt. Mi meg, hiába szenvedtünk, semmit sem kaptunk.

N. N. – túlélő

Nagybecsérden születtem 1932. június 24-én, a cigánytelepen. A mostani házunktól nem messze volt egy gödör, ott

laktunk. A falu szélén volt ez. Később édesapám vett egy darab földet, és odaépítettünk egy szobát, konyhát. Kisbecsérden a

keresztnél volt a cigánytelep, az állomástól jobb kéz felé.

Kolompár cigányoknak mondjuk magunkat, beszélünk cigányul. Ugyanúgy megy nálunk a temetés, a lakodalom, a keresztelés, mint a magyaroknál. Sárkunyhókban laktunk a telepen, mi csináltuk. Nád volt a teteje, csuta, vagy szalma, ki hogy tudta megcsinálni. Öregapámat Kolompár István-nak hívták, öreganyámat Kolompár Máriá-nak, itt születtek Bicsérden. Hatan voltunk testvérek, kettő meghalt már. Heten voltunk, mert Komáromban volt egy kislány, az volt a legkisebb, ott halt meg szegény. Volt a bátyám, akit kivittek Németországba, Bogdán Kálmánnak hívták.

Bizony-bizony mezítláb jártunk az iskolába, mert nem volt cipőnk. Szegények voltunk, na. Volt egy igazgató, egyedül tanított hat osztályt. Mikor hazajöttünk Komáromból, már fönt volt a hét, nyolc osztály. A templom mellett volt az iskola, egybetettek bennünket a magyarokkal, nem volt kivételezés. Ebédet is kaptunk, tízórait is, kiharcolta nekünk az igazgató. Volt egy ház az iskola mellett, ott főzték nekünk az ebédet.

Mi laktunk a telepen, a papa, apukám öccse, a lánya meg a másik lánya. Öt család lakott itt valamikor, mind rokona a másiknak.

Hatodikos voltam, mikor elvittek bennünket. 1944-ben történt, ősszel valamikor. Hideg volt, ahogy visszaemlékszem. Jöttek a lovas kocsival a segédcsendőrök, falusiak voltak ezek. Kijöttek hozzánk, hajnalban valamikor. Össze kellett pakolni a holminkat, felszálltunk a kocsira, és kísérték is bennünket a másik faluba. Nem mondták, hogy hová visznek bennünket. Összesen három kocsival vittek el bennünket. A bátyám, a Kálmán akkor már nős volt, itt lakott a te-

lepen. Fölpakolták őt is, végül Komáromból Németországba vitték munkaszolgálatra.

Pécsre vittek bennünket a gettóba. Ahogy megyünk a kisállomásra, szemben volt a gettó. Istállófélék voltak ezek. Lőháton ültek a csendőrök, úgy kísérték bennünket a kisállomásra gyalog. Egy éjszakát voltunk ebben a gettóban, csak cigányok voltak ott. Nem tudom én, hová valók lehettek. Segédcsendőrök vigyáztak ránk. Reggel aztán vissza kellett gyalogolnunk a kisállomásra, lőháton kísérték bennünket a segédcsendőrök, és onnan vagonoztak be bennünket Komáromba. Tehervonattal vittek bennünket, nem kaptunk ennivalót, se vizet. Nem tudom, hogy hol állt meg a vonat, szalámit meg kenyeret dobáltak be az emberek a vagonba. Elkaptam egy szalámit és egy kis kenyeret.

Komárom felé értünk, halljuk a nagy zúgást, ott a Duna. Azt mondja az édesanyám, na most meghalunk lányaim, bedobálnak bennünket ide! Ott voltak már a csendőrök, a katonák. Vártak már bennünket. Hová vittek bennünket!? Ilyen háromajtós, bolthajtásos bunkerba, egyben hagytak bennünket a családdunkkal. Hátrébb is volt bunker, abban voltak a zsidók. Másnap odajött két katonatiszt, kérdezik, hogy melyiknek van gyereke, melyiknek nincs. Különrakták őket. Aki családost volt, elvitték Németországba, így vitték el a papámat és a bátyámat. A bátyám később hazajött, de a papám ott halt meg szegény. A süldő gyerekeket is elvitték, este szedték ki őket. Az édesapámat is kiszedték. Elvitték a Mecsekbe fát vágni, onnan Mohácsra vitték bunkert ásni. A bátyámat Németországba vitték munkaszolgálatra, gondoltuk, hogy meghalt már. Jöttek haza a pécsi cigányok, mondták, hogy életben van. Rá egy évre jött haza, ő kapott is pénzt Németországból.

Komáromban németek, zsidók, magyarok, cigányok, mindenféle nemzet volt. Beraktak bennünket a bunkerba, az egész családot. Októberben vittek el minket és két-három hónapra rá engedtek bennünket haza. Hazafelé jöttünk, a német katonák már itt voltak a faluban. Jöttünk a mezőn keresztül, lóháton jöttek utánunk a német katonák. Azt mondja édesanyám, na most agyonlőnek bennünket.

Komáromból úgy engedték el a gyerekes anyákat, hogy kijött egy nő meg egy férfi. Volt náluk egy papír. Azt mondta a Szálasi, hogy fölmenti a gyerekes anyákat, elmehetnek haza, azt mondja. De akkor már délután volt. Na, most hová menjünk?! Sietett mindenki, ugye hazafelé. Két nap is kellett, míg kitért az a sok nép a bunkerból. Akkor elmentünk a vasútállomásra, jöttek a katonák, hogy menjünk be a vagonba. Bementünk a vagonba, onnan is kizavartak bennünket. Bementünk a váróterembe, jött az állomásfőnök, kérdezte, hogy hová megyünk, mondtuk neki. Azt mondja, legyenek nyugodtak, ha jön a vonat, nyugodtan elmehetnek. Azért zavartak el bennünket mindenhol, mert sokan voltunk. Piszkosak, tetvesek, rongyosok voltunk, na.

Na, akkor onnan elindultunk gyalog, harminchét kilométert gyalogoltunk egy nap alatt. Este volt, mire Székesfehérvárra értünk, elvoltunk a váróteremben. Na, akkor az édesanyámmal elmentem a piacra venni kis kaját. Volt egy kis pénzünk, napszámpénz, eldugta az édesanyám. Elmentünk, visszajöttünk, de még mindig nem volt vonat. Jött egy vonat, aki fiatal volt, három-négy vagonot át tudott mászni, fölszállt rá. Ezek hamarabb értek haza, mint mi. Gyalogoltunk sokat, este értünk haza. És ez bánt, lássa!

Egynek sokat, másnak meg semmit se. Én bizony nem kaptam kárpótlást, egy árva fillért sem.

A táborban rántott levest, köménymagosat ettünk. Földobtak a katonák egy kis gömbölyű kenyeret, aki kapta, marta. Ügyes voltam, mindig elkaptam egyet. Víz meg úgy ittunk, hogy a fiatal gyerekek levették a derékszíjukat, rátekerték a vödörre, vagy a fazék fölére, és úgy húztuk fel a vizet a kútról. Fürödni bizony nem tudtunk, ahogy elmentünk, úgy jöttünk haza. Vécézni se tudtunk, ki hová tudott menni, ott végezte el a dolgát. Minden tele volt az emberi piszokkal, halomszámra voltak a halottak. Éhen haltak szegények, vagy betegek lettek, úgy haltak meg. Nem a verésbe haltak bele. Mikor mi ott voltunk, senkit sem bántottak már. Csak ugye voltak ott kisgyerekek, szopósok, két-három évesek, mind meghaltak szegények. Volt egy asszony, nem tudom, hová valósi volt. Idős volt már szegény, haldoklott. Vele volt a menyé is. Mit tudott csinálni? Haldoklott az asszony, ott maradt elevenen. Ez akkor volt, mikor elindult hazafelé. Otthagytuk az asszonyt, mit tudtunk volna tenni! Nekem is meghalt ott a húgom, másfél éves volt. Vánkosban volt még, szopós volt. Ott kellett hagyni a kis testét. A szabadba, a bunkerok előtt gyűjtögettek össze a hullákat, egy kis hodály volt ott.

Mohácson volt az apám kényszer-munkán, több cigány is volt ott. Nem tudom, hogy milyen munkát kellett végeznie, bunkerokat ásott, azt hiszem. Apám egymaga jött haza Sárbogádról. Hogy került Mohácsról Sárbogádra? Gazdaságokba jártak dolgozni a cigányok, hazafelé mentek a vonattal. Azokkal utazott az édesapám a vonaton. Dombóváron vagy hol, elkerültük

egymást. Azok énekeltek a vonatba, mi meg a szabad kupéba ültünk, katonák voltak rajta. Jöttünk haza a vonattal, magyar katonák is utaztak a vonaton. Adtak nekünk ennivalót. Szerintem azok a katonák is elmenekültek. Na, akkor édesapám hazajött másnap este, azt mondja, elkerültük egymást.

Hála jó Istennek, nem kaptunk semmilyen fertőzést a Csillag Erődben, lehet, hogy azért, mert nem voltunk ott túl sokáig. Tizenkét éves voltam csak. Kibírtam, mert muszáj volt, mit csináltam volna! Az volt a szerencse, hogy édesanyám fölkapott valamilyen ruhákat, mikor elvittek bennünket. Kapcákat csináltunk belőle, azt tekertük a lábunkra. Nem szoktam én előhozni ezt a dolgot, minek is, jobb azt elfelejteni örökre.

Olyan, mintha ma lett volna. Este volt, mire hazaértünk. Be volt fagyva a föld, be volt fagyva a víz, gyalog jönni. Se villany, se lámpa, semmi. Mindent kihordtak a parasztok a putrinkból. A földön aludtunk, a bútorainkat is ellopták. Volt sónk, volt bűzánk, mindent elvittek. Semmit sem hagytak nekünk, a négy fal maradt csak. Ki se tudtunk menni, hasmenést kaptunk, mikor elkezdtünk enni. Hazajöttünk, sokáig nem jártam még az iskolába, mert nem volt erőm hozzá. Olyan gyengék voltunk, hogy menni is alig tudtunk.

Nem segítettek nekünk bizony a falusiak. Akihez bejártunk, kénytelenek voltunk

elmenni koldulni. Segítettek egy kicsit, nem mondhatom, megsajnálta. Nem vittek el innen senkit, csak egy zsidó családot meg minket, cigányokat. Furcsa azért, hogy dolgoztunk a parasztoknak, mégse segítettek nekünk semmit, mikor hazajöttünk.

Két bíró volt akkoriban. Nagybicsérden Jobbágy Kálmán, Kisbicsérden Vér Zsigmond volt a bíró, a polgármester öregapja. Na most, ha a nagybicsérdi bíró tudta volna, hogy elviszik a cigányokat, biztos, hogy szólt volna az apámnak, mert jóban volt vele. Szerintem nem engedte volna, hogy elvigyenek bennünket. A másik, azt mondják, kuttyább volt.

Hazajöttünk, két-három napra rá bejöttek a faluba az oroszok. A vonat, ahol meg szokott állni, megállt, mert Pécsen akkor már háború volt. Nem tudott a vonat Pécsre bemenni, azért kellett nekünk gyalog jönni. Tudták az oroszok, hogy mi történt velünk. Nem bántottak bennünket, szegény cigány, mondták. Voltak köztük nagyobb gyerekek is, harmonikáltak nekünk. Nem tudták a faluban, hogy mi történt velünk. Reggel vittek el bennünket, aki ment a vonattal Pécsre, láthatott bennünket, de a többiek biztos, hogy nem láttak semmit. Nem jártak olyan korán dolgozni a parasztok. Hol voltak, mit csináltak veletek, kérdezték, mikor hazajöttünk.

N. N. – túlélő

Kisbicsérden születtem 1934-ben a cigánytelepen. Heten voltunk testvérek, három fiú és négy lány. A negyedik gyerek vagyok a családban.

Tíz éves lehettem. Lovas kocsival jöt-

tek értünk a csendőrök meg a nemzetőrök, bevittek bennünket Pécsre. Az összes cigányt összeszedték Kisbicsérdről és Nagybicsérdről. Egy vagy két hétig voltunk Pécsen egy gyűjtőtáborban, sok máshonnan való

cigánnyal együtt. Onnan elvittek bennünket Komáromba, a Csillag Erődbe. Levittek bennünket a pécsi állomásra, bevagonoztak bennünket és vittek is Komáromba. Ebben a táborban nemcsak mi voltunk, hanem zsidók is. Három hónapig voltunk ott. Jött egy magyar katona és egy német katona és mondta: Szálasi fölmentette a gyerekes anyákat, mehetnek haza. Így szabadultunk föl. Gyalog is mentünk hazafelé, vonattal is, ki hogy tudott.

Ki kellett állni sorba, és kiválogatott bennünket egy magyar katona. Akik tudtak dolgozni, tizenöt, tizenhat évesek, továbbvittek őket Németországba. Apámat is, a nővéremet is elvitték, mi, többiek ottmaradtunk Komáromban. A nővérem, Aranka túlélte, az apám Kolompár Gyula nem. Megölték a nácik valahol Németországban. Aranka tizennyolc éves volt akkor, hét hónapig volt munkatáborban, Berlinben. Az én családomból senki nem halt meg Komáromban. Az apám állítólag úgy halt meg, hogy nem tudom hol volt a lágerben a négy testvérével együtt. Megakartak szökni, észrevették őket és agyondölték őket. Volt három féltestvérük apáról, őket is megölték ugyanott.

Ott maradtunk a táborban heten, anyám és a hat testvér. A legnagyobb tizenhat éves volt, a legkisebb kétéves körül. Volt, mikor enni se adtak nekünk. Csalánlevelet adtak nekünk, zsákokat adtak nekünk, azt húztuk magunkra. Babot, káposztát is adtak néha, egy szelet kenyeret, annyit, hogy ne haljunk éhen. Sorba kellett állni a kajáért, aki nem jól állt be a sorból, kilógott, odacsaptak neki a bottal. Engemet is megverték. Direkt azért vittek bennünket oda, hogy elpusztuljunk, csak úgy a németek nem tudtak bennünket elvinni, mert nem volt idejük rá. Így is rengetegen elpusztultak

ott. Vécézni se tudtunk, csak össze-viszsa. Volt egy kút, onnan ittunk vizet, sáros volt, a szar, minden belefolyt, azt ittuk, bizony. Meg is betegedtünk tőle. Mikor hazajöttünk Komáromból, hasmenést kaptunk, volt, aki tele volt tetűvel. Nem lehetett tisztálkodni ott. Ott voltak a halottak egymásra rakva, összedobálták őket, aztán elvitték őket, nem tudom hová. Ezek mind azok az emberek voltak, akik bunkerban meghaltak.

Nagy területen volt a tábor, körben voltak a barakkok. Sorba állítottak bennünket, elszedték az igazolványokat, és be kellett menni a barakkba. Ütötték, verték az embereket. Még egy falat kenyeret is megosztottunk egymással. Zsidók is voltak ott, de másik bunkerba tették őket. Nem hagyták őket a családdal. A felnőttek, az emberek voltak ott meg az asszonyok, akik tudtak dolgozni.

Bejöttek az oroszok. Pár nappal előbb engedtek el bennünket a táborból. Egy darabig kísérték bennünket. Volt bizony olyan német katona, amelyik jószívű volt, mondta, hogy álljanak meg, jönnek a muszkák, az oroszok. Akkor elhúzkodtunk valahol, az asszonyok hátán a nagy batyu. Volt, amikor vonattal hoztak Dombóvárig, utána megint gyalog. Ingyen jöttünk visszafelé már, mert voltak papírjaink. Bejöttek az oroszok. Anyámon csupa rongyos volt a ruha, elment a faluba, hoztak az oroszok anyámnak ruhát. Ez már 45-ben volt.

Hazajöttünk. Megvolt a házunk, de a falusi gyerekek tönkretették. Teheneket tartottak benne a parasztok, betörték az ajtót, ablakot. Mindenünket elvittek, üresen maradt a lakás, a bútort, az ételt, mindent elvittek. Elmentünk napszámba, úgy kezdtük újra az életünket.

Nem tudom, hogy ki volt a bíró akkoriban, amikor elvittek bennünket. Állítólag a Nagy Dénes apja volt az és utána lett a Vér Zsiga a bíró. Szerintem tudott róla, hogy elvisznek bennünket. Olyan is volt más községben, hogy csak azokat vitték el, aki tudott dolgozni, nem vittek el egész családokat. Innen mindenkit elvittek, gyerekeket, felnőtteket, öregeket, fiatalokat.

Volt olyan család, amelyik lopott ugye, mert az éhségbe mindent elkövet az ember. Megutálták őket, és azt mondták, hadd menjenek innen, kicsitől nagyig mind! Pedig nem loptak nagy értéket, krumplit, tojást, ilyeneket. Kint, a Szentkirályi útnál volt egy

téglagyár, sok cigány lakott ott is. Elmentek a kertekbe a cigányok, loptak, ez az, hogy meg tudjanak élni. A falusi parasztok meg haragudtak rájuk.

Kisbicsérden az öreg Pikó papa volt a vajda. A kisbicsérdei cigánytelep úgy szűnt meg, hogy szanaszéljével mentek az emberek. A gödörben volt a cigánytelep, a Krausz-féle Tégláégető mellett. 1944 tavaszán elvitték a Krausz családot a nácik, és megölték őket. Hazajöttünk, nemsokára átadta nekünk a tsz Krauszek épületeit. Itt laktunk sokáig. Aztán a tsz lebontotta az épületeket, úgy kellett elmennünk innen. Az biztos, hogy 58-ban még ott laktunk.

Krasznai Rudolf⁶⁹

Huszonhétben születtem Pécsen, egy szobakonyhás kis faházban laktunk a Pipacs utcában. Baranyában éltem egész harminchárom éves koromig. Apámék az uradalmakban dolgoztak. Aztán elváltak a szüleim, édesanyám egyedül nevelt minket. Apám újra megnősült. Nem nősült, hanem asszonyt fogott magának, mert a nősülés, az más. Négyen voltunk testvérek, én, a legidősebb, meg édesanyám dolgoztunk.

(...)

Tizenéves voltam, mikor elértük negyvenkettőt-negyvenhármát, elkezdődött a cigánykérdés és a zsidókérdés. Negyvenhárom vége felé megkapták a zsidók a sárga csillagot. Elértük a negyvennégyet, már tizenhét éves voltam, leventébe jártam. Tanultunk löni, célózni, jobbra át, balra át, hátra arc, mindent. Mint a rendes kato-

nák. Akkor megkaptam a csendőrségre a behívót. A testvéreim nem, édesapám sem, csak engem vittek el. Azért kaptam sas behívót, mert levente voltam, katonákhoz hasonlítottak bennünket.

Bementem a szentlőrinci csendőrségre. Rengetegen voltunk. Nem csak arról vitték el a cigányokat: vittek Sellyéről, Csányaoszlóról is. Ott például összeszedték az egész fiatalságot, még az idősebb embereket is. Egy fél napot ott tartottak, mindenkit felírtak, és vittek bennünket vonattal Pélportpusztára a getttóba, egy hosszú istállóba, a zsidók helyére. Vagy négy-ötezer cigányt. Suhogott a szalmában a tetű. Úgy elteltünk vele, hogy csutakkal söpörtük le magunkról. Egy hónapig voltunk ott: mikor már katonák is eltetvesedtek, és ezt látta a századparancsnok, a Horváth hadnagy, elvittek bennünket a fertőtlenítőbe, és onnan Mohácsra a gimnáziumba, gyalog. Mentünk

82 Az interjú teljes szövege megjelent Roma Polgárjogi Füzetek, 2000. Az interjú készítőjének neve ismeretlen.

másfél vagy két napot. Aki nem bírta a tempót, ottmaradt az országúton, fejbe lötték, mint a kutyt. Nem volt kegyelem.

(...)

Egy hónapig voltunk Mohácson munkaszolgálatban. Lefertőtlenítettek minket, kopaszra vágta, nem hagytak szőrzetet sehol, semmit. Megkaptuk a katonai ruhát. Magyar nemzeti szín szalagot kaptunk a bal kezünkre, aztán jó napot. Az egyik oldalon voltunk mink, a másik oldalon a zsidók. Kiabálták: a zsidókat viszik! Bakancs le a lábról, hogy ne kopogjanak! Vitte a kezébe. Amikor fölszállt a kocsiba, ott fölhúzhatta. Mikor minket, a cigányokat vittek, akkor meg ezek kiabáltak, hogy viszik a cigányokat.

Azt ettük, amit egy ilyen gettós kaphat. Volt abba káposzta, krumpli, változatos volt. De azért nem mondhatjuk, hogy arany életünk volt. Volt olyan, hogy nem ettünk egy egész napot. Hol ettünk, hol nem ettünk, de dolgozni azt muszáj volt. Amikor nem akartak, nem vertek minket. Ott a cigány ütve-vágva volt, minden pillanatban. Nem volt játék. Zsidó és cigány kivégzés volt. Gondolt egyet a német katona, fogta a kezébe a pisztolyt és puff! Nem válogattak.

Szerszámokat kaptunk, tankcsapdát, lövészárkot kellett ásnunk. Találgattuk, hogy mi lesz velünk, de az éppen annyi volt, mint mikor a macska gondol esőt. Minden pillanatban változott a parancs. Csak annyit mondtak: holnap kérem Nancsókra megyünk, vagy Babarcra lövészárkot ásni. Mi lett a vége? A jövő kedden mentünk.

Ott voltunk egy hónapig, aztán tehervonattal kivittek bennünket Linzbe egy lágerba. A várostól távolabb, egy erdőben voltunk, vagy másfél hónapot. A földön fekvődtünk a sárban, mint a disznók. Hát, az

ághegyet ettük, meg a füvet. Nagyon kevés ennivalót adtak. A srácok megtalálták a döglött lovat, fogták a bicskát, lenyúzták a combját, kivágtak egy darabot belőle, hogy egyenek. Mentek egy száz métert, kétszáz métert, aztán meghalt a fertőzésbe, mert megette a nyers lóhúst. Ez volt.

Szökni?! Az kellett volna, hogy szó nélkül menjen valaki vécére, vagy egy lépést! Agyon is lötték volna. Statárium volt, nem lehetett. Nem tudnám megmondani, hogy hányan halhattak meg a századból. Azt elvitték, hát az eltűnt. Elvitték, és a másik csoportból az emberek elásták, mint a kutyt, mikor megdöglik.

(...)

A zsidókat is, ölték, mindenhol. Tizenöt vagy húsz embert kivittek, azok megásták a gödört, a többiek meg sorakozó körbe. Aztán géppisztollyal agyonlőtték őket, estek bele. Én csak a halottakat láttam, leöntötték őket mésszel, ment a tolókocsi, rányomta a földet, oszt Isten velük! Dachauban láttam ezt, negyvenötben. Akkorra már megszűnt a tábor, dolgozni vittek oda minket. Temették az embereket. A lapát meg az ásó a kezünkbe, aztán szépen ástuk az embereket. Úgy három-négy nap voltunk ott, a hullákat letakartuk, annyi. Lapáttal, ásóval. A földet nyomtuk rájuk. Ez volt. Hej, Istenem, de kár az embernek beszélni! Siralmas volt. Siralmas.

(...)

Volt az erdőn egy sántalicska, azzal jártunk a vasútra, javítani, amit az angolok, meg az amerikaiak szétbombáztak. De hiába csináltuk, annyi volt, mintha nem csináltunk volna semmit: újra bombázták. Akkor a vasutat abbahagytuk, elvittek bennünket Schönhofenbe, egy községbe. Aztán utána ott volt

még Hamburg még Berlin. Minket elvittek, máshonnan hoztak embereket a helyünkre. Minket ugyanúgy a másik helyikre.

Amit elbombáztak, azt kellett nekünk helyrehozni, az utakat, az utcákat szabadítottuk föl, hogy a népek tudjanak járni. Összeszedtük és stóckba pakoltuk a téglákat. Közben eltelt két év: negyvennégyben vittek ki, és negyvenhat május tizenhatodikán érkeztem Pécsre. Negyvenötben felszabadult Németország, de minket még mindig dolgoztattak.

(...)

A kivégzést az angol, és az amerikai leállította, mert Hitler kapott egy üzenetet. Azt nem tudom, hogyan kapta meg az üzenetet, de megkapta, hogy a kivégzést hagyja abba, mert ha nem, egy német nem marad meg. Isten mentsen attól, ami ott volt, hogy mennyi halott volt ott. Ott nem válogattak. Ahol a ruszki elment, ott nem volt megállás. Ott öreg, fiatal, gyerek, lányok, mindenki mentek. Még az Amerika meg az Anglia ezek még hagyján! Ezek még isteni emberek voltak, de ahol a kozákok megjelentek! Agyonlőtték a németeket. Mind sorba lövöldözték őket. Hogyne, ott nem volt jäték. A cigányokat nem bántották, mindenki

tudta, azt, hogy a cigányt, a zsidót kivégzés alá ítélte a Hitler meg a Szálasi. Megkaptuk a levelet, hogy minket senki sem bántthat, mármint a ruszki.

(...)

Berlinben voltunk éppen a háború végén. Én az amerikaiakhoz kerültem, amerikai kísérettel kerültem haza. A személyvonat után volt két vagy három vagon, abba hoztak bennünket. Komáromban egy zsidó asszony lekért bennünket az amerikai katonáktól, hogy hipiseljen. Ékszert meg pénzt keresett nálunk, de nem talált semmit, mert a németek elvették. Leköptük, mondtam neki: te mocskos, nem örülsz, hogy élsz. A rossebb a pofádat mondom, még te akarsz hipiselni bennünket?

(...)

Megyefára mentem haza. A falun kívül laktunk. Faluban cigány? Hova gondol? Nagy szó az. Csak a falun kívül lakhatunk. Éppen cigányt engedtek volna a magyarok a szomszédukba, mint most! Főleg azok a baranyai népek, akik olyan büszkék meg gazdagok voltak. Örült a cigány, ha kinn volt neki a falu végén egy putrija. Nem volt mese.

(...)

"YOU MUST DO AS YOU DID WITH THE JEWS" **THE GYPSY QUESTION – THE FATE OF BARANYA'S GYPSIES**

At the time of dualism the Gypsy question was one and the same as the nomadic Gypsy question, whether to the central or local authorities, who considered it a matter that could be solved administratively and through policing. Each provision of the time had the aim of settling those Gypsies who were nomadic or semi-nomadic ("living for prolonged periods in one place"). To this end the provisions brought about at this time were directed not at Gypsies as a whole, but referred exclusively to those on the move. The tools and methods applied – bans on drifting about, forced settlement, prohibitions on leaving one's abode, rehousing – produced no results. Neither did the 1916 harsh order of the ministry of the interior, which significantly limited personal human rights. The prejudices against Gypsies were formed not in the age of dualism, but they did progressively deepen during this period. Gypsy crime contributed greatly to the formation of this negative image of the Gypsies. This without doubt was a serious problem, especially as crimes perpetrated against property were in a ratio higher than the overall national average. All of these negative factors were placed at the door of the whole Gypsy population by the surrounding inhabitants, and through common anthropological features identical judgments were formed over them all. Even if the regulations related to the Gypsies were not created in Baranya, and the county's authorities were not among those who practically besieged the organs of government to make strict provisions and

laws, this did not mean that steps were not taken against Gypsies. The continuous persecution and moving on of Gypsies was daily practice.

As a rule this continual hounding and moving on of the nomadic Gypsies was justified in the name of public security. The constabulary was especially active in denying Gypsies their mobile life-style and they initiated independent purges. Yet every provision had to admit defeat. The Gypsy question remained unsolved. The reason for the lack of success was the one-sided, narrow approach to the Gypsy question. It was not acknowledged that behind the Gypsy question that occasioned such worry stood the peripheral condition of the Gypsies, their low level of education and increasingly precarious subsistence and essential uncertainty. Such recommendations that occasionally popped up and the acknowledgement of a need for providing jobs and education in order to solve the Gypsy question met with no action.

The discrimination which the Gypsy population underwent in the period between the two world wars displayed several characteristics. Of these the most important was that of being discriminated racially: their position in society being distinguished ethnically, Gypsies were excluded from certain rights. The norms for the most part referred to the nomadic Gypsies, in the course of exercising them the executive authorities applied them as they pleased. The practice was always on the increase. Discrimination displayed the traits of institutionalization. It

cannot be proven, as the opposite cannot be proven either, that when Gypsies were displaced from certain territories this was to satisfy some kind of central instruction. In Baranya there were municipalities from which Gypsies were herded away and others where they were not. Luckily the violent way in which, in the last phase of the Second World War, anti-Gypsy behaviour on the

part of the authorities and law enforcement manifested itself was not to last long in Baranya. Shortly after the rise to power of the Arrow Cross government the war came to an end in Baranya. The more local rounding up and extermination of Gypsies by the occupying Germans and their local henchmen began under conditions far worse than had been those in the case of the Jews.

„...MUSS MAN BEHANDELN, WIE DIE JUDEN“ ZIGEUNERFRAGE – ZIGEUNERSCHICKSAL IN BARANYA/BRANAU

Im Zeitalter des Dualismus wurde die „Zigeunerfrage“ sowohl von den zentralen, als auch von den örtlichen Behörden mit der Frage der „Wanderzigeuner“ gleichgesetzt, die man mit verwaltungstechnischen und polizeilichen Maßnahmen zu lösen glaubte. Jede der damaligen Maßnahmen bezweckte das Ziel, die wandernde Lebensweise führenden – also wandernden oder halbwegs wandernden („für längere Zeit an einem Ort befindlichen“) Zigeuner anzusiedeln. Dementsprechend bezogen sich die Maßnahmen dieser Zeit nicht auf die Gesamtheit der Sinti und Roma, sondern nur auf die wandernden. Die angewandten Mittel und Methoden, der Verbot der wandernden Lebensweise, die Zwangsniederlassungen, der Verbot des Verlassens vom Wohnort und die Vertreibungen führten aber zu keinem Ergebnis. Sogar die ziemlich strenge Verordnung des Innenministeriums von 1916, die die persönlichen Freiheitsrechte deutlich eingeschränkt hatte, brachte keine Lösung. Die Vorurteile gegenüber Sinti und Roma entstanden nicht in der Zeit

des Dualismus, vertieften sich aber in dieser Epoche fortwährend. Zur Entstehung des unvoreilhaften Bildes über Sinti und Roma trug die hohe Kriminalität innerhalb der Minderheit in großem Maße bei. Dies bereitete zweifellos ernsthafte Probleme. Besonders an den Straftaten gegen Privatbesitz waren sie in einem höheren Anteil beteiligt, als ihr Anteil zur Gesamtbevölkerung begründet hätte. All diese negative Informationen reflektierte die restliche Bevölkerung auf die Gesamtheit der Sinti und Roma, und die gemeinsamen anthropologischen Züge ließen über sie alle eine gemeinsame Beurteilung entwickeln. Nur weil im Komitat Baranya/Branaú keine Verordnungen bezüglich der Sinti und Roma verabschiedet wurden, und die Justizbehörden des Komitats nicht zu denen gehörten, die die Regierungsorgane häufig zur Erlassung strenger Gesetze und Regelungen aufforderten, heisst es nicht, dass nicht gegen die Sinti und Roma eingeschritten wurde. Die ständige Verfolgung und Vertreibung der Wanderzigeuner war täglicher Usus.

Meistens wurde die ständige Verfolgung und Vertreibung der „Wanderzigeuner“ mit der Lage der öffentlichen Sicherheit begründet. An der Verhinderung der „Zigeunerwanderungen“ war die Gendarmerie besonders aktiv beteiligt, und unternahm sogar eigene Aktionen. Aber letzten Endes sind alle Maßnahmen dieser Epoche gescheitert. Die „Zigeunerfrage“ blieb unbeantwortet. Grund für diese Erfolglosigkeit war die einseitige, eingeengte Betrachtungsweise der „Zigeunerfrage“. Es wurde nicht erkannt, dass hinter diesem Dilemma, das große Schwierigkeiten bereitete, die marginale Situation, das niedrige Bildungsniveau, die unsichere existenzielle Lage und die immer schwierigere Lebenssituation der Sinti und Roma steckten. Unter den erbrachten Vorschlägen für die Lösung der „Zigeunerfrage“ tauchte zwar ab und zu die Erkenntnis der Wichtigkeit von Beschäftigung und Schulbildung auf, Maßnahmen in dieser Hinsicht wurden aber nicht getroffen.

Die Diskrimination der Sinti und Roma in der Zwischenkriegszeit wies mehrere spezielle Merkmale auf. Das wichtigste davon ist, dass diese Diskriminierung von rassistischer Natur war: die Ausübung einiger Rechte wurde einer ganzen, auch ethnische Merkmale aufweisenden Gesellschafts-

schicht, dem gesamten „Zigeunertum“ als „Rasse“ verweigert. Die Normierungen bezogen sich zwar zum größten Teil auf die „Wanderzigeuner“, bei der Anwendung entschieden aber letzten Endes die Lust und Laune der ausführenden Behörden, was auf wen angewendet wird. Die Wirkungskraft wurde in der Praxis immer ausgeweitet. Die Diskriminierung zeigte institutionelle Merkmale. Es lässt sich weder beweisen, noch widerlegen, dass in den Gebieten, wo Sinti und Roma verschleppt worden sind, nach einem gewissen zentralen Befehl gehandelt wurde. In Baranya/Branau gab es auch manche Ortschaften, wo die Roma verschleppt worden sind, und auch manche, wo nicht. Die gewaltvolle Umgehensweise, die im letzten Abschnitt des Krieges seitens der Behörden und der Gendarmerie der Sinti und Roma gegenüber charakteristisch war, dauerte in Baranya zum Glück nicht lange. Kurz nach der Machtübernahme der Pfeilkreuzler⁸³ endete der Krieg in Baranya. Die deutschen Besetzer und ihre Kollaboranten konnten die lokalen Aktionen für die Einsammlung und Vernichtung der Sinti und Roma schon unter viel schlechteren Bedingungen organisieren, als im Falle der Juden.

83 Die faschistische Partei in Ungarn

„KODO TRUBUL TE KERAS, SAR LE BIBOLDENCA“ ROMENGO PUSHIPE – ROMANO SHORSHO ANDEJ BARANYA

Andel dualizmoski vrama le romengo pushipe vel mashkarutne, vel thanutne autoritetonge jekh phenelaspe le romane lingarene pushimasa, so adminstracijasa

thaj regulacijasa trubulas te oldin. Kodola vramake sa regulacijan sas kodo celo, ke le lingaruno trajo kerde – lingaren thaj dopash lingaren („kon maj lungo vrama ashen ande

jekh than") tele te telepitin. Anda kadi le regulaciji anda kodi epoka na pel intregi roma, numa pel lingari sas chache. Le hasnime instrumentura thaj texniki, le lingarimasko nashtipe, o tele beshavipe silasa, le beshimaske thaneske mukhimasko nashtipe, o toloncolipe chi dine rezultatura. Chi andas oldipe le 1916-tone bershesko sigoruvo regulacija, so le andruno ministeri das avri thaj limitisardas le zhenutna slobodijake hakaja. Na andel dualizmoski vrama kerdyle le angle istonimata mamuj le rom, de ande kodi epoka sa milnosajle. Kodola nasul trabi, so le rom kerde po agor sar nasul thaj negativno kipo das rezultato andel manusha. Kadi milno problema somnosardas, legmaj feder mamuj le love kerde nasul trabi butesa maj but le gazhikane societatosar. Kadala negativura o gazhikano societato avri projekcinde pe sako rom thaj le kethanutne antropologikane somnura udyankasavo istonipe kerdas mamuj lende. Ando Baranya kotorthem chi kerde regulaciji pel rom thaj le kotorthemesko hakajengo autoriteto nas kasavo, kon butivar manglas le governmentoske organizaciji te keren zakono, de kadalestar inke but kerde mamuj le rom. Sakone dyesesko dyakorlato sas te nashaven, te toloncolin le romane lingaren.

Generalnones le publikone ferimaska situacijasa grundosarde kodo, ke nashavenas thaj toloncolinas le romane lingaren. Te tordyaren le romane lingaren, zuraless aktivno sas e shingaliya thaj vi korkoro inditindas akciji. Apal le epokake sa butya ande prikezhijate pelas. Le romengo pushipe bioldimasko ashilas. Le bishikerilimasko grundoj, ke na mishto thaj zuraless tangunes ashile

karing le romengo pushipe. Chi pinzharde opre, kodo chachoj ke palal romengo pushipe le romengo periferialni situacija si thaj kadi chaches zuraless but gindura kerel le manushenge, thaj le rom bisityardej, vi pre pharoj lenge anda varisoste te trajin. Mashkar le vorbi, so dine pel romengo pushipe, opre zerilas unyivar o foglalkoztatashi, opre pinzharde le shkolango vazhnipe, de khan-chi chi kerde pala leste.

Mashkar le duje lumake marimatongi vrama but shpecifikumura si la diskriminacija, so pel romengi populacija pelas. Mashkar lende o maj vazhno si kodo, ke e diskriminacija pala etnikumoste gelas: jekh kasavo etnikumo phande avri andel unyi zakonura, savo etnikane somnura zhanel opre te sikavel. Le normi pe kodola adaptalinde le magistratura, so kamle, v'atunchi te vonatkozinde pel romane lingara. O dyakorlato sakanak avri buxlyardo sas. Institucicko sas e diskriminacija. Nashtig chachares chi kodi, chi o kontraro, ke pala varisosko centralno vlado gele, kana xutyilde le romen pa kodola thana. V'ando Baranya kotorthem sas kasavo gav, kathar ingerde le romen, thaj sas kathar nichu. Kadala akciji, so sikadyile andel marimaski paluni rig mamuj le rom kathar le magistratura thaj le shingale, pej baxt andej Baranya chi inkerdyile zhi but vrama. Pala kodi, ke o nyilashicko governmento perdal las o hatalmo, andej Baranya pe na butes-te agorisajlas o maripe. Le lokalni akciji pala kodi te xutyilen thaj mudaren le romen, aba maj nasul kondicjanca linepe te keren le nyamcickone okupalitora thaj lenge Ungrikone Themeske zhutora, sar le biboldenca kerde.

Harmat József

A székesfehérvári és várpalotai cigányok
tragédiája 1945-ben a Grábler-tónál

„Minket Fehérvárról hoztak Várpalotára két nagy teherautóval. Nekünk azt mondták, hogy Németországba visznek bennünket. Gyorsan hajtottak, a gyerekek meztelenül jöttek velünk. Várpalotán megálltunk egy ház előtt, és annak pajtájába zártak bennünket. Felváltva karszalagos nyilasok géppisztollyal és csendőrök őriztek bennünket. Másnap reggel a férfiakat elvitték munkára, de előbb elvették tőlük, amit náluk találtak. Később tőlünk is elvettek minden holmit. Kisbabát vártam, egy hónap választott el a szüléstől. Könnyögtem, hogy hagyjanak elmenni, de megverték. (Megfogott egy csendőr és oda taszított az indulóhoz puskatussal.) Egy csoporttal engem is elvittek. Amikor megláttuk a gödröt és a körülötte álló csendőröket, elkezdtünk sírni, jajgatni. Amikor a gödörhöz álltunk és beleugrottam, nyolc lövést kaptam. Utánam még három csoportot hoztak, amikor a végére értek, valaki jelentette, hogy „Végeztünk, kitartás, éljen Szálasi, bevonulni.” Aztán

csönd lett, de kérdezgették egymástól, hogy nincs-e valakinek kézigránátja, azt kellene a gödörbe dobni, hogy el ne másszanak. De nem dobtak, hanem karbitlámpával körüljárták a gödröt, és aki még mozgott, arra rálőttek. Egy kisgyerek cigányul kiabálta: „Öreganyám, hol vagy?” Valaki azt mondta akkor, hogy „ez a bűdös cigány még mindig él”, és abba is belelőttek. Egy másik gyerek ki akart mászni a gödörből, de valaki, egy csizmás ember fejberúgta.” (Lakatos Angéla „Mici”)¹

1945. február elején több mint száz – többségében székesfehérvári, és velük együtt mintegy harminc várpalotai – cigányt végeztek ki Várpalotán, a Gräbler-tó melletti akácokban. Eddigi ismereteink szerint ez volt Magyarországon a legnagyobb méretű cigányok ellen elkövetett tömeggyilkosság. Miért és hogyan is történt pontosan a székesfehérvári és várpalotai cigányok tragédiája? A tragikus esemény körülményeire, előzményeire és oka-

1 Lakatos Angéla (cigány néven Mici) egyike volt a tömeggyilkosságot túlélő két nőnek. Több-ször tett tanúvallomást Pintér József székesfehérvári nyilas főispán perében. CSABA IMRE: *Vallomások egy tömeggyilkosságról*. In: *Napló*, 1970. március 8. p. 4–5.

ira próbálók fényt deríteni a következőkben, a meglévő csekély szakirodalom, a korabeli sajtó, levéltári kutatások és interjúk segítségével.²

A nyilas korszak történeti feldolgozásai mellett rendkívül csekély a roma holokauszt irodalma (csak az 1980-as években kezdődött meg a téma feltárása) – a konkrét várpalotai eseményekkel pedig gyakorlatilag csupán egyetlen tanulmány foglalkozik.³ A

2 Átnéztem a korabeli és a háború utáni évek teljes sajtóanyagát, levéltári kutatásokat folytattam a Székesfehérvári Városi, a Fejér Megyei, a Veszprém Megyei és a Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltárban, valamint Budapest Főváros Levéltárában és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. A továbbiakban még a Magyar Országos Levéltár és a Belügyminisztérium Irattárának anyagát feltétlenül át kell néznem. – A világháborút követő évek sajtóanyagát különösen erős kritikával lehet csak kezelni, de ugyanez érvényes (ha valamivel kisebb mértékben is) a meglehetősen tendenciózusan lefolytatott népbíróági perek iratanyagára is.

3 URY JÁNOS: *Cigány holocaust Várpalotán*. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok, 19. Veszprém, 2000, Veszprém Megyei Honismereti Egyesület. p. 169–182. – Rövidebb, átdolgozott változata megjelent BÁRSONY JÁNOS–DARÓCZI ÁGNES (Szerk). *Pharrajimos*. (1.köt.) *Romák sorsa a náciizmus idején*. Bp. cop. 2004, L'Harmattan. p. 60–67. /Romaverzum/

többi cikk, kisebb írás tulajdonképpen ebből idéz, ezt használja fel. Ury János pétfürdői helytörténész tanulmánya volt számomra is a kiindulópont. A levéltári kutatások során a korabeli népbíróági perek anyagát igyekeztem mind teljesebben feltárni. Ezen a téren még további alapos kutatásokra van szükség.

Az események pontos rekonstrukcióját megnehezíti, hogy a bűnösök nagy része külföldre menekült, és így elkerülte az igazságszolgáltatást. Interjúalanyt sem volt könnyű találni, hiszen az akkor még kamaszkorban lévő gyermekek is ma már a 90 felé közelednek. Különösen hálás vagyok annak a néhány idős embernek, akik vállalták a beszélgetést, és apróbb-nagyobb információkkal egészítették ki, és segítették kutatómunkámat.

Tanulmányom csupán kezdete egy lehetőleg minden részletre fényt derítő levéltári kutatásnak, majd ennek nyomán elkészítendő, a székesfehérvári és várpalotai roma holokauszt történetét feldolgozó forráskiadványnak.

Cigánysors – Európában és Magyarországon

A cigányokat Európába való megérkezésük első pillanatától kezdve gyanakvással vegyes félelemmel fogadták. Az előítéleteket elsősorban az idegentől, ismeretlentől való félelem okozta. Már külső megjelenésük (bőrük sötétebb színe, öltözködésük) is szokatlan volt, vándorló életmódjuk, zárt közösségeik pedig csak fokozták a lakosság veszélyérzetét és ellenérzését.

Már a legkorábbi időktől kezdve szigorú törvényeket hoztak ellenük, gyakran kíméletlen üldöztetésben volt részük.⁴ Magyarországon sem volt ez másképp. Néhány

4 Részletesen ír erről HANCOCK, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Bp. cop. 2004, Pont. /Interface/ munkájának 2. és 3. fejezetében (p. 37–53.), valamint a holokausztról szóló, 4. fejezetben (p. 54–71.).

korai elszórt adat és József főherceg humánus kísérlete befogadásukra csupán néhány a ritka példák közül.⁵ Üldözésük – egyik vármegyéből a másikba, és tovább, országokon keresztül – szintén megnehezítette, legtöbbször lehetetlenné tette letelepedésüket, amit azután bűnükül róttak fel. A 20. században is folyamatosan erőszakos és adminisztratív eszközökkel próbálták megoldani a „cigánykérdést”.⁶

A nyilas hatalomátvétel után – központi utasításra –, 1944 novemberében megkezdődött a cigányok elszállítása a komáromi Csillagerődbe, majd innen tovább németországi munkatáborokba és meg-

semmisítő táborokba. Több helyen azonban csoportosan végezték ki a cigányokat. Ezek viszont többnyire egyéni akciók voltak, amelyeknek semmilyen következménye nem volt.⁷ Fejér megyében is több ilyen esetről tudunk. Szolgaegyházán mintegy 30 cigányt végzett ki egy ismeretlen katonai alakulat, Lajoskomáromban 17 cigányt lőttek agyon, Szabadbattyánban szintén több cigányt öltek meg. Mindhárom eset 1945. január végén történt.⁸ Vajna Gábor belügyminiszter 1945. február 23-án – már az osztrák határ mellé visszahúzódva – ugyan bejelentette: „A zsidókérdés és a cigánykérdés maradéktalan, ha kell drákói rendezését megkezdtem, amit e két nemzetidegen faj magatartása tett szükségessé.” Megvalósítására azonban szerencsére már nem volt módjuk.⁹

5 HEGEDŰS SÁNDOR: *Cigány kronológia*. Piliscsaba, cop. 2000, Konsept-H. c. munkájában több példát is hoz.

6 Ezekről részletesen ld. KARSAI LÁSZLÓ: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945, Út a cigány Holocausthoz*. Bp. cop. 1992, Cserépfalvi. /*Scientia Hungariae*/, valamint PURCSI BARNA GYULA: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”*. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Debrecen, cop. 2004, Csokonai. c. művét. Sajnos Purcsi Barna kutatásait épp a nyilas korszak kezdetével zárta le.

7 Ld. KARSAI, p. 107–135., valamint a *Pharrajimos* c. kötet több tanulmányát, visszaemlékezéseit és adattárát.

8 Ld. pl. KARSAI, p. 128–129., a *Pharrajimos* c. kötet visszaemlékezései és adattára, valamint Ury János tanulmányai.

9 A nyilas korszak cigányellenes intézkedéseiről részletesen ld. KARSAI, p. 111–135.

A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése

Szállasi 1944 novemberében Pintér Józsefet, a Nyilaskeresztes Párt megyei vezetőjét nevezte ki Fejér vármegye főispánjának. Később, 1945. január végén hadművelleti kormánybiztosi megbízatást is kapott, ami még nagyobb hatalmat biztosított számára. Főispáni kinevezése után rögtön kapcsolatot teremtett a németekkel, elsősorban a Gestapoval. Első dolga volt, hogy az október 28-án kihirdetett rögtönbíráskodásnak maradéktalanul eleget tegyen. Fő feladatának a

katonaszökevények és a baloldali beállítottságú személyek felkutatását, felszámolását tekintette, de a későbbiekben a cigányok ügyét is egységesen „rendezni kívánta”.¹⁰

Székesfehérvárt 1944. december 22-én elfoglalták a szovjet csapatok, és 1945. ja-

10 Ury megemlíti, hogy később, mint hadművelleti kormánybiztos, összeíratta a közmunkára fogható munkaképes cigány lakosságot, majd a 16 éven aluliakat is. (URY 2000, 173.) Ezek a névjegyzékek azonban eddig nem kerültek elő.

nuár 22-ig tartották birtokukban. Alighogy a németek visszafoglalták a várost, újra megjelentek a helyi nyilas vezetők is. Első ízben már ekkor, 1945. január végén kísérletet tettek a székesfehérvári cigánytelep felszámolására.¹¹ Ezt azonban a szovjet csapatok támadása megakadályozta.

A székesfehérvári cigányok első „likvidálási kísérletéről” több szemtanú¹² is hasonlóan számolt be vallomásaiban. Lakatos Angéla így emlékezett:

„1945. év január havában visszajöttek a németek, és ezt követő időben egy napon kijöttek a csendőrök a cigánytelepre, körülvették a telepet, és bezavartak a vajda házába bennünket. Kikutattak bennünket a csendőrök, és elvették ékszereinket és pénzeinket. A vajda házának ablaka tárva, nyitva volt, és én, mivel állapotosságom folytán rosszul voltam, az ablakhoz mentem. A vajda kívül tartózkodott a csendőrökkel a ház előtt. Kb. 10 óra tájban kijött Pintér József vádlott egy taxival a cigánytelepre. A csendőrök közben mondták a szép leányoknak: „jaj, de kár, hogy meghaltok”. Amikor Pintér József vádlott a taxiból kiszállt, az egyik csendőr eléje ugrott és üdvözölte. Pintér József vádlott első kérdése az volt, hogy nem vagyunk még kivégezve? Erre a csendőr azt mondta, fagyos volt a föld, és még annyinak nincs gödör. Ezután a vajda kérte és könyörgött Pintér József vádlottnak, hogy ne végezzenek ki bennünket, hanem vigyenek valami táborba munkára, és legyen tekintettel a szoptatós anyákra, a csecsemőkre

és a gyermekekre. Azt felelte Pintér, hogy „megdögletek bűdös cigányok mind”. Közben az oroszok már erősen lőttek, és így este otthagytak bennünket a csendőrök, s megparancsolták nekünk, hogy ne merjünk sehova elmenni, mert másnap értünk jönnek. Pintér József vádlott nem sokkal azután, hogy odajött, visszaült az autóba, és eltávozott. A csendőrök este otthagytak bennünket, és mi bizony nem maradtunk a vajda lakásában, hanem szétszéledtünk saját lakásainkba. Utána két napig nem történt semmi.”¹³

Maga Pintér József is elismerte, hogy aznap kint járt a cigánytelepen.

„1945. évi január hó 31-én /: pontosan tudom a dátumot /: a reggeli órákban, kb. 8 órakor, láttam, hogy kb. 15 főnyi NSZK¹⁴-csendőr megy a Vörösmarty tér felé. Gyanús volt nekem, hogy ilyen nagy létszámmal mennek, mert tudtam, hogy csak kis létszámú csendőr tartózkodik a városban. [...] Gyanakvó kíváncsisággal mentem ki a cigánytelepre. Nagy hófúvás volt, s amikor

11 A székesfehérvári cigánytelep abban az időben a mai Börgöndi út mellett volt.

12 Lakatos Angéla, Lendvai Mária, özv. Lakatos Józsefné (szül. Lakatos Erzsébet) és Horváth Istvánné (szül. Sztojka Julianna)

13 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbíróági peranyaga. Lakatos Angéla (Mici) 1946. október 26-án a Székesfehérvári Népbíróaságon tett tanúvallomásának jegyzőkönyve, 368–369. – Pintér József és társa: Pintér ügyét együtt tárgyalták Bényi József (Pintér sógora és legközelebbi munkatársa, a főispán irodavezetője – gyakorlatilag helyettese –, egyben a fegyveres pártszolgálatosok megbízott vezetője) ügyével.

14 A Nemzet Számonkérő Szervezet létrehozását 1944. november 1-én rendelte el Szálasi Ferenc. Vezetésével Orendy Norbert csendőr alezredes bízta meg. A szervezet neve különböző formákban fordult elő (Nemzet Számonkérő Szervezet, Nemzeti Számonkérés Szervezete, Nemzeti Számonkérő Különítmény). Orendy következetesen az utóbbit használta, a hivatalos iratanyagban azonban mindenhol csak Nemzeti Számonkérés szerepel. Én a korabeli, általánosan használt NSZK rövidítést használok.

az autóból kiszálltam, láttam, hogy a cigánytelep egyik, talán legrendesebb háza előtt két csendőr áll. Amikor a csendőr engem meglátott, felém indult, s kb. 30–40 méterre a háztól találkoztam a csendőrrel. Jól emlékszem, kérdésemre a csendőr azt mondta, „a cigánytelepet likvidáljuk”. Kozma zászlós¹⁵ után érdeklődtem ezután, s közölte velem a csendőr, hogy Kozma zászlós eltávozott, s azt a parancsot adta, hogy őrizzék a cigányokat. [...] Kb. egy óra, háromnegyed óra múlva én Kozma zászlóstól érdeklődtem, és elmondtam neki, hogy én is kint voltam a cigánytelepen. Láttam, hogy Kozma zászlós nem szívesen ad választ, csupán azt sikerült megtudni, hogy Orendi [!] ezredes-től¹⁶ kapott parancsot a cigányokkal kapcsolatban. [...] Kb. egy hét múlva találkoztam Veszprémben Kozmával, akitől megtudtam, hogy csak nagy sietséggel tudtak aznap este eljönni Fehérvárról. A cigánykérdés elszikkasztódott, mert a csendőrök eljöttek, a cigányok pedig Fehérváron maradtak.¹⁷

Állítása szerint tehát csak kíváncsiságból ment ki a cigánytelepre. A felelősséget teljes egészében a NSZK-ra, a cigánytelep felszámolásával megbízott Kozma István csendőr zászlósra, végső soron pedig Orendy Norbertre, az NSZK vezetőjére hárította.

A népbíróági tárgyaláson tanúként

kihallgatott másik három cigányasszony szerint Pintér József eltávozása előtt még parancsot adott a csendőröknek, hogy „a cigányokat tovább kell helyezni”.¹⁸

Miután a kivégzést akkor ott a helyszínen – a cigánytelep melletti temető szélén – a folyamatos szovjet támadások miatt nem tudták végrehajtani, néhány nap múlva a csendőrök ismét kimentek a cigánytelepre, hogy összegyűjtsék a cigányokat, és a számukra biztonságosabbnak tűnő, erős német védelem alatt álló Várpalotára szállították őket.¹⁹

Elszállításukról és a cigányok kivégzéséről Lakatos Angéla így vallott a Székesfehérvári Népgyógyészegén:

„Kb. 3 nap múlva megjelentek értünk a csendőrök Pintér főispánnal, két teherautóval, felpakoltak bennünket, és elvittek Várpalotára. Pintér Várpalotáig velünk jött, tovább nem tudok róla. Várpalotán valamennyiünket – úgy emlékszem, 118-an lehettünk, a nyilas házba egy pajtába tereltek, és őriztek bennünket, fegyverrel és lámpával, hogy meg ne szökhessünk. Ott újra átkutattak bennünket, és még meglévő értékeinket,

15 Kozma István csendőr zászlós, az NSZK-Parancsnokság Nyomozó osztálya katonai alosztályának tisztje.

16 Orendi (helyesen Orendy) Norbert (1898–1946) csendőr alezredes, az NSZK vezetője. A népbíróság halálra ítélte és kivégezték.

17 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbíróági peranyaga. Pintér József székesfehérvári népbíróági tárgyalásán 1946. október 25-én tett vallomásának jegyzőkönyve, 253–255.

18 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbíróági peranyaga. Lendvai Mária, özv. Lakatos Józsefné és Horváth Istvánné tanúk 1945. október 26-án tett vallomásai Pintér József és társa székesfehérvári népbíróági tárgyalásán. Ők hárman annak köszönhették szerencsés életben maradásukat, hogy miközben a csendőrök a szovjet támadás elől elmenekültek, ők bementek a városba élelemért, s mire visszaértek, a többieket már elszállították.

19 A napot illetően ellentmondás van Lakatos Angéla és a másik három cigány nő vallomása között: Lakatos Angéla szerint harmadnap (azaz február 2-án), a többiek szerint másnap (február 1-én) szállították a cigányokat Várpalotára.

de különben is minden nálunk lévő ingóságot elszedtek, még a szappant, varrótűt, cêrnát is. A bánásmód embertelenül durva volt, mikor vízért könyörögtünk, legalább a gyermekek számára, szitkokat és ütéseket kaptunk, úgy hogy a kisgyermekek az olvadó havat ették, úgy szintén mi is. Enni sem kaptunk semmit. Reggel a munkabíró férfiakat a vajdával együtt elvitték azzal, hogy sáncot ásni mennek, a vajda még vigasztalt is bennünket, hogy ne féljünk, nem lesz semmi bajunk. Délután úgy 4 óra tájban, mikor a nap már lemenőben volt, a fiatalabb nőket a csecsemőkkel és karonülő gyerekekkel, különválasztották az öreg asszonyoktól és gyerekektől, és elvezettek bennünket – miután én is a fiatalabb nők közé tartoztam, tehát velük voltam – azzal, hogy visszavisznek Fehérvárra. Mikor azonban a község határánál lévő akácsonál az erdőbe befordulni kényszerítettek bennünket, már tudtuk, hogy mi lesz a sorsunk, és egymásra borulva sírtunk. A csendőrök durván hajtottak bennünket, mint a barmokat, természetesen a haláltól való félelmében sok közülünk nem akart, vagy nem is tudott menni, ezeket puskatussal ütlegették, velem együtt, tekintet nélkül a viselős voltomra. Egy ugyancsak viselős asszonytársam már nem tudott menni, ezt az egyik csendőr ütlegetni kezdte, a másik pedig géppisztolyával a szó szoros értelmében kilötte a hasából a gyermeket. Így tereltek le bennünket a gödörhöz, ahol meg kellett állnunk, én azonban már nem bírtam magammal, odarohantam a gödörhöz, abba feküdtek már holtan a férfiak, akiket elvittek közülünk reggel. Ott lát-

tam holtan feküdni apámat és két fiútestvéremet is. Én magam félig beleugrottam, félig beleestem a gödörbe, és arcra borulva fejemre húztam a kendőmet, hogy ne lássam, mi következik, de már akkor sűrűen hullottak a lövések, én magam nyolc súlyos sebet kaptam, karomon, lábamon, hasamba, gyomromba. A velem kivégzettek közül többen rám estek és úgy maradtak halva, valószínűleg az ő testük fogta fel tőlem a többi golyót. Még hallottam, amint a második csoporttal az öregek és a gyerekek kiértek, azokat is ugyanúgy kivégezték, mint bennünket, de ezeket már a gödrön kívül. Mikor pár óra múlva egy 14 éves kislánnyal, aki csodálatosképpen sértetlenül maradt, kimásztam a gödörből, ott találtam kívül ezeknek a holttestét, mint később hallottam, őket is ugyanoda temették el pár nap múlva, amikor a gödröt is behantolták. A kivégzés megtörténte után, mikor még a gödörben feküdtem, hallottam a csendőrök és nyilasok beszélgetését, amint csendre intették egymást, hogy lassabban kell lövöldözni, mert most mennek a német autók a közeli országúton. Arról is tanakodtak, hogy kézigránátot kellene a gödörbe dobni, hogy akik esetleg még élnek, ki ne másszanak. Mikor a gödörben az egyik gyermek, aki úgy látszik, sértetlenül maradt, cigányul a nagyanyját kezdte hívni, az egyik csendőr beleugrott a gödörbe, a szájába rúgott durva szitkozódással, a másik pedig agyonlőtte. Ekkor már sötét este volt, úgy hogy kissé fel mertem emelni a fejem, és így szemtanúja voltam. A kivégzést csendőrök

*és nyilasok együtt hajtották végre. Közülük senkit sem ismerek, csak egyik nyilast ismertem fel, a várpalotai Farkas Andort.*²⁰

Raffael Margit, a másik szerencsésen életben maradt cigánylány visszaemlékezését a veszprémi Napló közölte.

„– Kérem... én köztük voltam azoknak a cigányoknak, akiket a Kiserdőben kivégeztek. Várpalotán, nagybátyámnál tartózkodtam édesanyámmal és két testvéremmel. Este a nyilasok Várpalotára hozták a székesfehérvári cigányokat német autóval. Én ezt nem láttam, csak a fehérvári cigányoktól tudom. Másnap reggel a várpalotai cigányokat is összeszedték a nyilasok. Így engem is. Két nyilas vitt bennünket Farkas Andor községvezető lakására. Minket, várpalotaiakat, lehattunk vagy harmincan, két nyilas kísért. [...] Minket akkor a karámba csuktak, később, este a gödörhöz kísértek. A férfiakat akkor már kivégezték. Nem egyszerre vittek el bennünket Farkas Andor pajtájából, hanem csoportokban. Egy csoportban húszan vagy huszonötven lehattunk. Amikor a gödörhöz értünk, azt mondták, hogy ugorjunk bele. Aki nem ugrott a gödörbe, azt a szélén agyon-

lőtték. Én mindjárt az elején beugrottam, a többiek rám estek, így nem értek a lövések. Utána villanylámpával nézegették, hogy van-e olyan, aki még él, és azokat is agyonlőtték. Utánunk még két vagy három csoportot hoztak. Fehérvári cigányoktól hallottam, hogy összesen százharmincan lehattunk a pajtában. Éjszaka otthagytak bennünket, én hallottam, hogy egy asszony nyöszörög, azt megfogtam és ketten kimásztunk a gödörből. Még előbb, amikor a gödörben feküdtem, hallottam, amikor a nyilasok beszélgettek: „Most ne löjetelek, mert az úton németek jönnek és meghallják. [...] Várpalotáról három cigány családot végeztek ki. Kolompár Dócsinak hat szőke kisgyermek volt...”²¹

Csupán ők ketten, Lakatos Angéla és Raffael Margit éltek túl a tömeggyilkosságot.

1946. szeptember 9-én dr. Lázár Ervin, a Székesfehérvári Népügyészség vezetője és Várnai Béla, a székesfehérvári politikai rendőrség századosa Várpalotára utazott helyszíni szemlére. A Grábler-tó melletti akácosban rábukkantak a tömegsírra, amelyben 118 holttestet találtak. Több

20 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbíróági peranyaga. Lakatos Angéla (Mici) 1946. szeptember 21-én a Székesfehérvári Népügyészségen tett tanúvallomásának jegyzőkönyve, 183–185. Lakatos Angéla nyilvánvalóan ismerte már a várpalotai helyszíni szemle eredményét, ezért említ pontos számot. Más tanúvallomások (pl. Molnár Sándor – ld. alább) ennél kevesebb székesfehérvári áldozatról tettek említést, hiszen a tömegsírban talált holttestek között a várpalotai áldozatok is ott voltak. Farkas Andor (szül. 1912.) fegyveres pártszolgálatos, „községvezető”, a várpalotai nyilas pártcsoport vezetője.

21 CSABA, 4–5.

A várpalotai nyilasház helye bizonytalan: Raffael Margit szerint Farkas Andor háza, id. Buzai Mihály és Puskás Imre várpalotai lakosok visszaemlékezése szerint Tóth Béla nyilas járásvezető háza, az ún. Komáromi-féle ház (Urv 2000, 179.). Vanyó József várpalotai lakos bizonytalan, három változatot is említ a vele készített interjúban: Vörös Lajos Kossuth utcai csemegekereskedő, nyilas párttag és Tóth Béla várpalotai nyilas járásvezető házát, illetve a volt zsinagógát (2014 áprilisában készített interjúm).

tanút is meghallgattak, akik további részletekkel egészítették ki a már ismerteket.²²

Egy szemtanú, Makó Márkus így emlékezett vissza az akácokban történt kivégzésre:

„1945, ha jól emlékszem, február 13. vagy 14-én otthon voltam, és hallottam, hogy a községben kivégezték öt cigányt. Mikor kíváncsiságból elindultam, hogy megnézem, útközben hallottam, hogy az akácokban most végzik ki a többi cigányt. Mikor odaérttem, Fekete csendőr tiszthelyettes, az itteni őrsparancsnok odakiáltott, hogy mindenki kotródjon el a körzetből, mire én Schönig Károly itteni bányásszal félrehúzódtam, de úgy, hogy a történeteket lehetőleg megfigyelhessem. Láttam, hogy az ott lévő nyitott bányához Fekete tiszthelyettes kiáltására turnusokban az akácokból kísérték ki helybeli valamint idegen tábori csendőrök a cigányokat. Azt láttuk, amint 14 csendőr vezényszóra belelőtt az ott ásott gödörbe, és akik ott voltunk, tanakodtunk, hogy most azokat löhették agyon, akik a gödört ásták, mert odakísérni előzőleg senkit sem láttunk. Mivel ez estefelé 5 óra után volt, a továbbiakat pontosan nem láthattuk, mert 180–200 méter távolságra voltunk, ahonnan csak azt láttuk, hogy egyes csoportokat kísérek a gödör felé, és hallottuk a lövéseket.”²³

22 A várpalotai tanúkihallgatások során a következő személyeket hallgatták meg: Dittmayer Antal, id. Fülöp Károly, ifj. Borzas István, id. Tóth Gáspár, Molnár Sándor, Marton Józsefné (szül. Dreifinger Julianna), Jeney Rudolf és Makó Márkus. ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírói peranyaga. Jegyzőkönyv az 1946. szeptember 9-i várpalotai helyszíni nyomozásról, 191–194.

23 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírói peranyaga. Jegyzőkönyv az 1946. szeptember 9-i várpalotai helyszíni nyomozásról. Makó Márkus tanúvallomása, 193.

Újabb, fontos részleteket tudhatunk meg Jeney Rudolf gépkocsivezető és Molnár Sándor volt nyilas fegyveres pártszolgálatos tanúvallomásából.

„1945. év elején Tóth Béla várpalotai nyilas közsegvezetőt kellett bevinnem Veszprémbe, hogy milyen ügyben, nem tudtam. A főispáni hivatalba vittem, ahonnan talán fél órán belül Ács nevű karszalagos, egyenruhás, nyilas pártszolgálatossal jött vissza, akiről csak annyit tudok, hogy Székesfehérváron vaskereskedő volt. Mindkettőjüket Várpalotára hoztam. Útközben beszélgetésükből mondatfoszlányokat hallottam, és többek között azt, amikor Tóth Béla kijelentette: „Mi nem vagyunk végrehajtó szervek, mi csak ellenőrző szervek vagyunk, ez az ügy a csendőrségre tartozik, ebbe mi nem folyunk bele.” Ez valószínűleg még a főispáni hivatalban megkezdett beszélgetés folytatása volt. Az volt az érzésem, hogy valamire rá akarják Tóth Bélát kényszeríteni, és sejtettem, hogy ez a cigányok ügyére vonatkozik. Várpalotán a csendőrség elé vittem őket, és amikor onnan vagy húsz perc után a csendőrtiszt helyettesével nagy vitatkozás után jöttek ki, és hallottam, amint Ács megnyugtatólag mondta a tiszthelyettesnek, hogy nem fontos a papír, elég az én szóbeli utasításom. Egyebet csak annyit tudok, hogy egy vagy két nap múlva a cigányok már nem voltak a nyilas párt házában, és hallottam, hogy kivégezték őket.”²⁴

Jeney Rudolf a Székesfehérvári Népbírószágon további részletekkel egészítette ki vallomását:

24 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírói peranyaga. Jegyzőkönyv az 1946. szeptember 9-i várpalotai helyszíni nyomozásról. Jeney Rudolf tanúvallomása, 193.

„Egy napon felhívtak engem a nyilasok, hogy be kell menni Veszprémbe. Elmentem a nyilaskeresztes pártházba, és ott az udvaron kb. 100 cigányt láttam. Nekem Tóth Béla nyilas közsévezetőt kellett bevinni autón Veszprémbe. Útközben Tóth Béla említette, hogy nem tudja, miért hozták ide a cigányokat, és hogy mit csináljon velük. Veszprémbe autóval a veszprémi főispáni hivatalba mentünk [...] Kis idő múlva Tóth Béla Ács nevű fehérvári vaskereskedőve²⁵ jött ki, aki akkor nyilas volt, és beültek az autóba.

Az úton nemigen figyeltem, hogy miről folyt a beszéd, és csupán beszéd- és szófoszlányokat hallottam, amiből azt tudtam kivenni, hogy kivégzésről van szó, és Tóth Béla azt mondta, hogy „mi nem végrehajtó, hanem ellenőrző szerv vagyunk”. 15 perc alatt Várpalotára értünk, és a csendőrlaktnya elé kellett állnunk. Amikor Tóth Béla és Ács a csendőrségről kifelé jöttek, és a kapuban a csendőrös parancsnokával beszélgettek, a hallottakból valami olyant vettem ki, hogy az őrsparancsnok nem hajlandó valamit vállalni, a parancsot írásban kérte. Közölték az őrsparancsnokkal, hogy ne érdekelje közelebből a dolog, a parancs parancs, és azt végre kell hajtani. [...] Neveket sehol nem hallottam senkitől említeni, sem azt nem hallottam, hogy felsőbb utasításra hivatkoztak volna, csupán azt hallottam, hogy Ács azt mondta, hogy „én ezt elren-

delem. [...] Másnap, vagy harmadnap volt az általam említett cigányok kivégzése.”²⁶

Molnár Sándor vājár, volt nyilas fegyveres pártszolgálatos, a tömeggyilkosság szemtanúja:

„1945. február első felében Székesfehérvárról a Gestapo emberei hoztak Várpalotára 86 vagy 88 cigányt. A nyilas párt helyiségének udvarán lévő kocsiszínbe helyezték el őket, mi nyilasok őriztük őket három napig. Jeney Rudolf sofőr hozta Veszprémből a parancsot, hogy ki kell végezni őket. A parancs a csendőrséghez jött. Akkor a csendőrök lekísérték őket az akácosba, volt azonban velük nyilas párttag is. Én magam a Gestapo tisztjeit kísértem ki a helyszínre. Előzőleg kivittek közülük a helyszínre valami huszonnégy cigányt gödröt ásni, ezek közül négyet visszahoztak, és a vár előtt végezték ki őket. Az ötödik holttest úgy került közéljük, hogy az akácosban egy cigány élve maradt, azt másnap fogták el, és azon a helyen lötték agyon, ahol a másik négyet.

A nyolcvan és egynéhány ember kivégzését én valami 80 méter távolságból láttam. Várpalotai csendőrök végezték, először az ásást végzők közül visszamaradt valami 20 cigányra adtak a csendőrök sortűzet, utána húszas csoportokban kísérték oda a cigányokat, férfiakat, nőket, gyermekeket vegyesen, és így csoportonként lötték őket agyon sortűzzel. A kivégzendőket a gödörbe állították, ami kb. 6x6 méteres volt. Az utol-

25 Ács Ferenc nyilas pártszolgálatos, Fejér megye nyilas megyevezetője.

26 ÁBTL– 3.1.9 –128404/a Pintér József és társai népbíróági peranyaga. Jeney Rudolf 1946. október 26-án tett tanúvallomása Pintér József és társa székesfehérvári népbíróági tárgyalásán 376–378. – A várpalotai csendőrös parancsnoka Fekete István csendőr főtörzsőrmester volt.

só csoportból valami öt cigánynak a holtteste kint maradt a gödörből, azokat úgy tették bele utánuk a gödörbe.

Egyebet előadni nem tudok. Azt magam láttam, amint a Gestapo emberei két teherautóval hozták a nyilas párthoz a cigányokat, és a cigányoktól maguktól hallottam, hogy székesfehérváriak.²⁷

Molnár Sándor egyértelműen állította, hogy a székesfehérvári cigányokat a Gestapo emberei hozták Várpalotára. A többi tanú szerint viszont az NSZK csendőrei gyűjtötték össze és hozták őket ide. Pintér Józsefről állítólag nem is hallott, míg Lakatos Angéla szerint a főispán Várpalotáig kísérte a cigányokat szállító két teherautót. Vallomásaiban az akácokban történt tömeggyilkosság mellett már beszél a Mátyás (ma Thury) vár előtt történt kivégzésekről is. Itt öt cigányt végeztek ki a várpalotai csendőrök.

„A cigányokat két német Gestapo-tiszt és két német katona kísérte. [...] én a cigányokkal szóba elegyedtem, és tőlük tudtam meg, hogy fehérváriak. Azt is mondták, hogy valahová munkára viszik őket. [...]

A cigányokat a nyilaskeresztes ház udvarán német katonák és nyilasok őrizték. Egy napon a cigányok közül kb. 20–22-t kiválogattak a németek és a nyilasok, és azokkal megásatták a sírjukat, majd csendőrök lettek kivezényelve, és azok végezték ki a cigányokat. Azok közül, akik a sírt ásták, négyet behoztak a vár elé, és ott végezték ki a csendőrök. [...] Mivel a német Gestapo azt a

kívánságát fejezte ki, hogy jelen akar lenni a kivégzésnél, így én értesítettem, majd pedig kísértem a kivégzés színhelyére egy Gestapo-századost és zászlóost. Azt nem tudom, hogy ki adott a cigányok kivégzésére akár szóbeli, akár írásbeli parancsot. A németeken és a csendőrökön kívül mást én nem láttam a kivégzés színhelyén. Vádlottakról én egyáltalán semmit nem hallottam.²⁸

Ugyancsak nem említi Molnár Sándor, hogy a székesfehérvári cigányok Várpalotára hozatalát követő napon – akárcsak Székesfehérváron – itt is összegyűjtötték a cigányokat. Egyesek szerint 3–4, mások szerint 5–6 várpalotai család összesen mintegy 25–35 tagját végezték ki a székesfehérváriakkal együtt – a várpalotai nyilas pártcsoport kezdeményezésére. A leginkább elterjedt vélemény szerint az indok az volt, hogy a szovjet csapatok által megszállt közeli Ősiben loptak, fosztogattak. Bár ez a népbírósi peranyag alapján nem bizonyítható, akár így is lehetett, hiszen a városban óriási volt az élelmiszerhiány.²⁹

A kivégzésben részt vett Kemenesi Imre csendőr őrmester és társai népbírósi perének ide vonatkozó része:

„A következő nap reggel a várpalotai cigányokat is összeszedték a nyilasok a helyi párt kezdeményezésére, és ezeket a cigányokat is a székesfehérvári cigányokhoz zárták be a nyilas ház pajtájába. Az így összegyűjtött cigányok száma kb. 113 fő volt, akik között férfiak, nők és gyerekek voltak

27 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírósi peranyaga. Jegyzőkönyv az 1946. szeptember 9-i várpalotai helyszíni nyomozásról. Molnár Sándor tanúvallomása, 192. – Molnár Sándort a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) 11 havi börtönbüntetésre ítélte.

28 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírósi peranyaga. Molnár Sándor 1946. október 28-án tett tanúvallomása Pintér József és társa székesfehérvári népbírósi tárgyalásán, 379–381.

29 Vanyó József várpalotai lakossal 2014 áprilisában készült interjú.

vegyesen. Az őrizetükre kirendelt nyilas pártszolgálatosok a cigányokkal a lehető legdurvábban bántak. Az elfogott cigányok közül a nyilasok a csendőrökkel együttműködve a délelőtti órákban a férfiakat kiválogatták, elhurcolták őket azzal, hogy munkára kell menniük. Ehelyett azonban a község határában lévő úgynevezett akáciásba vitték őket, ahol egy nagy gödört ásattak velük, amelynek megásása után a gödörben agyonlődözték őket.

A kiválogatott férfiak közül ötöt délután 2 óra körüli időben Várpalota község főterére – az úgynevezett Mátyás vár elé – kísérték, ahol a várpalotai csendőrök tagjaiból összeállított kivégzőosztag várakozott rájuk Fekete főtörzsőrmester őrsparancsnok vezetésével, amely kivégző osztag tagja volt Kemenesi Imre és Németh János is. Az öt cigány férfit a Mátyás vár falával arccal szemben felállították, Fekete főtörzsőrmester vezényszavára a kivégző osztagba beosztott 10 csendőr az öt cigány férfi háta mögött felsorakozva puskájukból leadott sortűzzel azokat agyonlőtték, olyképpen, hogy egy-egy cigány férfira két csendőr célzott és adott le lövést. Lechner István kereskedelmi üzletében ez után egy táblát készítettek papírból „Így járnak a hazáruulók!” felirattal, amely táblát az egyik kivégzett hullájára tűzték fel. A többi cigányt ezután a délutáni órákban a nyilasok kisebb csoportokban az akácosban megásott gödörhöz kísérték, és ott a fegyveres nyilas

pártszolgálatosok és várpalotai csendőrök a síró, jajveszékélő szerencsétleneket halomra lövöldözték.⁹⁰

Kemenesi Imre a cigányok kivégzésének előzményeiről az alábbiakat vallotta 1948. augusztus 8-án:

„...1945. február első napjaiban németek és nyilasok egy nagyobb cigánycsoportot hoztak munkára Székesfehérvárról Várpalotára.

Emlékezetem szerint a cigányok megérkezését követő napon – szolgálati utamról hazatérőben, a késő délelőtti órákban az őrs parancsnokával találkoztam a Lechner féle üzlet előtt. Együtt indultunk az őrszlaktanya felé, amikor is szembejött velünk egy nyilas-egyenruhás férfi, aki, mikor összetalálkoztunk, megállt, bemutatkozott és közölte, hogy a csendőrök parancsnokát keresi. – A nevére nem emlékszem, – főkerületvezetőként mutatkozott be.

Lényegében a következőket adta elő:

Orendy csendőrezredessel bent járt Fehérváron rögtön azután, hogy Székesfehérvárt a magyar csapatok újból birtokba vették, és megállapították, hogy a cigányok, amikor oda az oroszok bevonultak, fosztogattak, raboltak, erőszakoskodtak. Elhatározták, hogy az N.S.Z.K. útján felszámolják a cigánytelepet. Házaikat felégetik, a cigányo-

30 URY 2000, 178. (Ury hivatkozása: Fővárosi Levéltár: Kemenesi Imre és tsai. ügye NOT. I. 8297/1946. A BFL-ben azonban e peranyagát nem találtam. – Kemenesi Imrét elsőfokon a Veszprémi Népbíróóság 1946. szeptember elején 10 évi börtönbüntetésre, másodfokon a Győri Népbíróóság 1948. március 5-én halálra ítélte, végül a NOT ítélete 15 évi kényszermunka és teljes vagyonelkobzás volt. – Fekete István csendőr főtörzsőrmester, őrsparancsnok irányította a kivégzéseket. A NOT életfogytiglani börtönnel sújtotta.

kat pedig elszállítják a hadműveleti területről. A cigányok azonban itt Várpalotán nem maradhatnak – folytatta a főkerületvezető –, de továbbszállításuk nagy és megoldhatatlan feladat. – Orendi [!] csendőrezredessel ma reggel beszélt erről telefonon, aki azt mondotta neki, hogy a cigányokat végeztesse ki! A főkerületvezető hivatkozott a táb. bizt. szolg. utasításaira, és felszólította az őrsparancsnokot, hogy a kivégzést hajtassa végre. – Az őrsparancsnok erőlesen tiltakozott, és kijelentette, hogy pártembertől parancsot, de még utasítást sem fogad el. – A főkerületvezető igen ingerülten azt mondotta: „na, majd én megmutatom, hogy végrehajtja!” – és ezzel eltávozott.

Pár óra múlva Fekete főtörzs.-től hallottam, hogy a kastélyba rendelték, és ott az N.SZ.K és a Gestapó várpalotai kirendeltségének parancsnokai aláírásaikkal és pecsétjeikkel ellátott, kétnyelvű, írásos parancsot adtak ki neki, melyben elrendelik a cigányok kivégzését.

A kivégzést aznap Fekete végre is hajtatta.³¹

Nem kizárt, hogy a parancs valóban Orendy Norberttől származott, ugyanis Orendy, az NSZK szinte korlátlan hatalmú vezetője azokban a napokban Székesfehérváron tartózkodott. Feladata a szovjet megszállás alatti fosztogatások és a kollaboráló személyek felderítése és megtorlása volt. Elképzelhető, hogy Pintér József valóban Orendy utasítására cselekedett, vagy legalábbis nem mert ellentmondani, hiszen

Orendy nála magasabb beosztásban lévő vezetők ellen is kezdeményezett már eljárásokat.

Pintér József perújrafelvételi kérelmében ugyancsak Orendyre, az NSZK parancsnokára hivatkozik:

„Várpalotán a Nemzeti Számonkérő Szék [! sic] parancsnoka Orendi [!] csendőrezredes rendelte el a székesfehérvári cigányok kivégzését, állítólag azért, mert a cigányok a hadművelet tartama alatt fosztogattak és erőszakoskodtak.”³²

Orendy Norbert felelősségéről és szerepéről a kivégzésekben minden bizonnyal többet tudnánk, ha mint a nyilas kor egyik fő bűnösét, nem végezték volna ki már korábban.³³

A kivégzés körülményeinek pontosabb megismeréséhez több más tanú vallomása is sok segítséget nyújt.

Dr. Kerekes Lajost, Székesfehérvár polgármesterét Pintér József szintén letartóztatta, és 1945. január 31-én Pétre internálták.

„Amikor a letartóztatásom után az NSZK őrizetében Péten voltam, hallottam,

32 BFL XXV. 1a. 3327–1948-hoz csatolva: BFL XXV. 1a. 3301. Pintér József perújrafelvételi kérelme, 3. old.) – Az NSZK elnevezésének bizonytalansága látszik itt is. Pintér tévesen Nemzeti Számonkérő Széknek nevezi a szervezetet. A Nemzeti Számonkérő Szék egy speciális, a nyilasok által felállított bíróság volt, amelynek fő feladata a korábbi kormányok „bűneinek” kivizsgálása és a „felelősök” szigorú megbüntetése, de hatáskörébe tartoztak a nyilas párttagok különböző ügyei is.

33 Orendy Norbertet 1946. június 18-án végezték ki. Bár a cigányok kivégzésének ténye akkor már ismert volt, tudomásunk szerint népbíró-sági tárgyalásán ez nem merült fel. Fő bűnőül az NSZK megszervezését és vezetését rótták fel.

31 BFL XXV. 1a. 3327–1948-hoz csatolva: BFL XXV. 1a. 3301. Pintér József perújrafelvételi kérelme, 6. old. Kemenesi Imre nyilatkozata. 1948. augusztus 8.

hogy egy alkalommal Botond százados, az NSZK egyik tisztje parancsot adott Kozma zászlósnak, hogy állítson össze egy kivégző különítményt³⁴, azzal be kell menni Székesfehérvárra, és a cigánytelepet fel kell gyűjtani, a cigányokat pedig fel kell koncolni." Botond³⁵ szavaival: „a kérdés megoldásának radikális megoldás kell – a felkoncolási jogot kell felhasználni”.³⁶

Arról, hogy pontosan mi is történt Székesfehérváron, véleménye szerint Balogh János (Kerekes Lajos helyettese internálása idején a polgármesteri székben) többet tud mondani.

„Amikor én 1945. évi február hó első felében átvettem a város vezetését, akkor már hallottam, hogy Várpalotán fehérvári cigányokat végeztek ki. Amikor elfoglaltam hivatalomat, találtam több felbontatlan borítékot, amit azután én felbontottam, s azokban az egyikben találtam egy belügy-

miniszeri rendeletet, amely elrendelte, hogy a cigányokat össze kell szedni és a front mögött 50–60 km-re internáló táborba kell helyezni.”³⁷ – vallotta Balogh János. – „az összes cigányokat, beleértve a muzsikusz cigányokat is” – egészítette ki vallomását, amit aztán a népbírószágon is megismételt.³⁸

A rendelet szerint „csupán” a front mögötti internálásról volt szó, nem pedig kivégzésükről.

Még 1945 májusában több volt várpalotai csendőrt és nyilast hallgattak ki a várpalotai rendőrségen. Köztük Farkas Andor, a várpalotai nyilas fegyveres pártszolgálat vezetőjét, Kopa János nyilas fegyveres pártszolgálatost és Kemenesi Imre csendőr őrmestert, akik a kivégzésben részt vett további személyeket neveztek meg.³⁹ Kopa

34 Az NSZK-különítmények parancsnokai önállóan is elrendelheték a felkoncolást. S mivel a gyanú a Számonkérők szemében egyenlő volt a bűnösséggel, legtöbbször nem is folytattak semmilyen eljárást, hanem helyben kivégezték a gyanúsítottakat. Ld. KOVÁCS TAMÁS: *A Nemzeti Számonkérő Különítmény*. In: Múltunk, 2006. 3. sz. p. 95.

35 Botond (Pilhoffer) István csendőr százados (másutt főhadnagy) ebben az időben a péti NSZK-Rohamszázad parancsnoka volt. Működési körzetükbe tartozott Székesfehérvár is.

36 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírószági peranyaga. Kerekes Lajos 1946. október 25-én tett tanúvallomása Pintér József és társa székesfehérvári népbírószági tárgyalásán, 156/b. A helyi sajtó is beszámolt a történetekről: *Súlyosan terhelők a tanúvallomások Pintér József ellen. Szörnyű gyilkosságok borzalmaj tárulnak fel a tanúk elbeszéléseiből. Hogyan gyilkolták meg dr. Koch Lászlót? Schubert – aki még gyilkolni sem tud*. In: Fehérvári Hírek, 1946. október 27. p. 1–2.

37 Vajna Gábor nyilas Belügyminisztériumának X. osztálya által kiadott rendeletéről van szó, amelynek értelmében a polgári lakosságot el kell távolítani a hadművelleti területről: „... a kiűritendő területről a polgári lakosság közül mindazon megbízhatatlan egyéneket, kik a szovjet csapatok előrenyomulása esetén azokhoz csatlakozhatnak, továbbá a cigányokat családtagjaikkal együtt, végül még a felfedezhető összes zsidófajúakat vegyék őrizetbe és a kitelepítési hely illetékes főispánja által biztosítandó átmeneti internáló táborokba kell elhelyezni. Ezen internáltakat a közmunkában állandóan foglalkoztatni kell.”

38 ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírószági peranyaga. Balogh János 1946. augusztus 6-án tett tanúvallomása a Székesfehérvári Népbírószágon, 167. További vallomás: ÁBTL 3.1.9. – V – 128404/a Pintér József és társai népbírószági peranyaga. Balogh János 1946. október 26-án tett tanúvallomása Pintér József és társa székesfehérvári népbírószági tárgyalásán, 222/b.

39 Csaba Imrénék, a Veszprém Megyei Népűjság akkori főszerkesztőjének még módja volt betekinteni a legelső, 1945-ös várpalotai rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvekbe. CSABA, 4–5.

János nyilas fegyveres pártszolgálatos a kivégzésben részt vett további nyilasok neveit is felsorolja a várpalotai rendőrbiztonságon, még 1945-ben történt kihallgatásakor:

„A kivégzést Fekete csendőrtiszthelyettes őrsparancsnok vezénylete alatt a helybeli csendőrség, valamint parancs nélkül, önbuzgalomból Farkas Andor, Magyar János, Bot József, Hegedüs József, Molnár Sándor és Flink Ferenc fegyveres pártszolgálatosok hajtották végre.” (Kopa János)

„A kivégzésekben nem vettem részt, csak másnap este mentem ki, mikor már embereim, Magyar János, Kopa János, Szabó Gábor és Molnár Sándor elföldelték a kivégzetteket. A Mátyásvár előtti kivégzésekben

sem vettem részt. Egy esetben voltam csak ott Pál Ferenc csendőrőrmesterrel, amikor ő egy cigányt agyonlőtt.” (Farkas Andor)⁴⁰

A vallomást tevő volt csendőrök és nyilasok magukat természetesen ártatlannak vallották.

A székesfehérvári és várpalotai cigányok tragédiájának részleteiről valószínűleg többet tudnánk, ha a bűnösök többsége a háború után nem menekült volna külföldre, illetve előkerülnének Kemenesi Imre, Farkas Andor, Pál Ferenc és társaik periratai.

*

40 Farkas Andort a NOT halálra ítélte és kivégezték. Fekete Istvánt a NOT életfogytiglani, Molnár Sándort a NOT 11 havi, Pál Ferencet a Győri Népbíróság 2 évi börtönbüntetésre ítélte. Kopa János megszökött és külföldre menekült. Magyar János, Bot József, Hegedüs József, Flink Ferenc és Szabó Gábor sorsáról nem tudunk.

Függelék

Visszaemlékezések

Ury János pétfürdői helytörténésznek még sikerült több, idős szemtanúval interjút készítenie. Néhány visszaemlékezés ezek közül:

„1945 februárjában összeszedték a cigányokat. Ezek nagy részét a Fehérvárról hozott cigányokkal együtt a Grábler-tónál kivégezték. Először a férfiakat vitték ki. Velük megásatták a gödröt, amire azt mondták, bunkert csinálnak. Amikor végeztek a munkával, a létrákat kihúzták, majd bele lövöldöztek őket. Ezután a Komáromi ház pajtájából elindították az asszonyokat és a gyerekeket. Egy Borinka nevű asszony szoknyájába

két gyerek kapaszkodott, s kegyetlenül sírtak. Az asszony kétségbeesetten kiabált a banya portásának: „Hajas bácsi! Visznek bennünket agyonlőni!” Pedig hát, mit tudott volna segíteni ezeknek a szerencsétleneknek – akiket a csendőrök lökdöstek, taszigáltak előre – a banya sánta portása? Állítólag Kemenesi tiszthelyettes elmesélte Oroszorbélynál, hogy a Lajcsi cigányba négyszer is belelőtt, mire elesett. Lajcsi hatalmas teremű ember volt, mindenki ismerte.

Azt is hallottuk, hogy nem temették be a kivégzetteket, engedték odamenni az embereket. Beszéltek olyanról is, hogy volt,

aki levetkőztette a halott cigányokat és elhordta a holmijukat. Hát gyalázatos világ volt akkor.

Ezen kívül kora délután is volt cigány kivégzés. A csendőrök négy cigányt kísérték a mostani Táncsics utcán. A vár oldalánál sorba állították őket, és fényes nappal rájuk lőttek. A vérük ott csorgott a vár előtt. Ezeknek a tetemét elrettentésül ott hagyták.” (id. Buzai Mihály)

„Szörnyű, hófűvésokkal teli január vége után, [...] február elején hirtelen megindult az olvadás és minden csupa latyak lett. Egyik nap [...] beszaladt hozzánk a szomszéd barátom, hogy a fegyveres csendőrök kísérik öt cigány férfit a Táncsics utcán a vár felé. Nekem sem kellett több, gyorsan felvettem a kabátomat és irány a megadott cél felé. [...] A bokrok mögött fog-

laltunk figyelőállást. Pár percen belül meg is érkeztek a csendőrök a foglyokkal. Nyomórúszágos alakok voltak, rongyosak és soványak. Ami engem megragadott, a halálsápadt arcuk. Ezt nem felejttem el soha, amíg élek. Két csendőr a falhoz kísérte őket, a hátuk mögött felsorakozott vagy tíz csendőr, és az egyik tiszthelyettes vezényszavára tüzet nyitottak a szerencsétlenekre. Rögtön meghaltak. Moccanni sem mertünk az ijedségtől. [...] Másnap megtudtam, hogy a Grábler-tónál is agyonlőttek vagy száz cigányt. Ezt már nem mentem el megnézni. Elegem volt a látottakból és nem kívántam újabb halottakat látni. Nagyon sokára tudtam kiheverni ezt az iszonyú élményt. Tíz éves gyerekként rádöbbenem, hogy ebben a helyzetben bárkit megölhetnek azok, akiknek fegyver van a kezében.” (Puskás Imre)⁴¹

THE MASS GRAVE AT LAKE GRÁBLER

One of Hungary's largest Romani mass graves can be found near Várpalota, in the acacia grove by Lake Grábler, where the Arrow Cross murdered 118 Gypsies from Székesfehérvár and Várpalota (men, women and children) in February 1945. The victims were exhumed in 1946, yet to this day their deaths have not been registered and the later fate of their corpses is unknown.

With the assistance of the Várpalota librarian József Harmat, the Veszprém County Archive of the Hungarian National Archive is producing a resource publication in order to exactly clarify the events and understand the story behind them. In February, 1946, the mass murder of the Várpalota Gypsies was brought before the Veszprém and then the Győr people's tribunal, and finally the National Council of People's Tribunals. Later, in possession of fresh evidence and testimonies the Budapest People's Court reopened the case, conferring with the Budapest People's Tribunal and the National Council of People's

Tribunals. The material assembled by the police and the dossiers of the courts and tribunals are kept in the archives at Győr, Székesfehérvár and Budapest. Valuable facts of the investigation and observations deal with the role of József Pintér, the Arrow Cross Lord Lieutenant for Fejér County, and his circle in the mass murder by Lake Grábler; these documents have been placed in the History Archive of the National Security Services. Publication of the archive material as well as the unearthing of relevant articles in contemporary newspapers, together with interviews carried out with living witnesses provide a shadowy picture of the story of how the Székesfehérvár and Várpalota Gypsies were herded up and executed.

This study presents the available documents and sources and seeks an answer to why and how this Gypsy tragedy exactly took place. What was being played out in Veszprém and Fejér counties in the territories behind the front?

MASSENGRAB BEIM GRÄBLER SEE

Das größte Massengrab der Roma in Ungarn befindet sich im Akazienhain neben dem Gräbler See bei Várpalota, wo die Truppen der Pfeilkreuzler⁴² im Februar 1945 118 Sinti und Roma aus Székesfehérvár und Várpalota (Männer, Frauen und Kinder) ermordet haben. Die Opfer wurden 1946 exhumiert, ihr Tod wurde jedoch standesamtlich bis heute nicht registriert. Das weitere Schicksal der Leichname ist unbekannt.

Das Staatsarchiv des Komitats Veszprém bereitet mit der Kooperation des Bibliothekars von Várpalota, József Harmat, eine Quellenausgabe für die genaue Klärung und das bessere Verständnis der Ereignisse vor. Der Prozess des Roma-Massenmordes von Várpalota wurde im Februar 1946 vor dem Veszprémer, später vor dem Győrer Volksgericht, letztlich vor dem Landesrat der Volksgerichte geführt. Die Akten der polizeilichen Fahndungen, sowie die Protokolle des Gerichts und der Staatsanwaltschaft

werden in den Archiven von Veszprém, Győr, Székesfehérvár und Budapest bewahrt. Ein wertvolles Fahndungs- und Beobachtungsmaterial, dessen Akten sich im Historischen Archiv der Ungarischen Staatssicherheitsdienste befinden, beschäftigt sich mit der Rolle des pfeilkreuzler Gespans des Komitats Fejér, József Pintér, und seines Kreises im Massenmord beim Gräbler See. Die veröffentlichten Archivquellen, die in Recherchen bearbeiteten, zeitgenössischen Zeitungsartikel zum Thema, und die Interviews mit den noch lebenden Augenzeugen geben ein detailliertes Bild über die Geschichte der Verschleppung und Hinrichtung der Sinti und Roma aus Székesfehérvár und Várpalota. Der Aufsatz beschreibt die zur Verfügung stehenden Dokumente und ihren Wert als Quellen, und versucht zu beantworten, warum und wie diese Tragödie den Sinti und Roma passiert ist, und was sich genau in den Regionen der Komitate Veszprém und Fejér hinter der Frontlinie abgespielt hat.

42 Die faschistische Partei in Ungarn

BUTZHENENGO GROBO KO GRABLER JEZERO

Le Ungrikone Themeski maj baro butzhenengo grobo si pasha la Varpalotake Grabler jezero ande'kh vesh pherde aka-conca, kajso 118 romen mudarde (murshen, zhuvlyan thaj shavoren) le nyilashicka ketani ando 1945-to bersh ando februari, thaj kadale rom andaj Sekeshfehervara thaj andaj Varpalota sarmazinas. Le mulen ekshumalinde ando 1946-to bersh, de lengo maripe chi zhi akanak chi registralinde, thaj chi kodi nashtig zhanas, so kerdyilas le truponca.

Le Ungrikone Nacionalnone Arxivosko Vespren Kotorthemesko Arxivo le Harmat József bibliotekaresa andaj Varpalota jekh zvoroski publikacija getosarel te uzharel le informacii krujal le pecipiji, te hatyaren le historija. Pala la Varpalotake bute romenge mudarimatongi butya ando 1946-tone bersheshko februari vorbisardas la Vesprenake thaj apoj le Dyerake Niposko Mujalipe, maj palal le Niposke Mujalimatongo Themutno Tanachi. Pala kodi maj nyevone faktumonca, atestacijanca pale foglalkozindas la butyasa la Budapeshtake Niposki Prosekucija, thaj tardyalindas la Budapeshtake Niposko

Mujalipe, thaj vel Niposke Mujalimatongo Themutno Tanachi. Le xanralijake investigacijake materialura, le prosekucijake thaj mujalimaske tardyalashengi akti losaren la Vesprenake, la Dyerake, la Sekeshfehervarake thaj le Budapeshtake arxivura. Vazhno materialo si pala investigacija thaj fidyelishi si palal butzhenenge mudarimata pasha Gabler jezero, so o Pintér József nyilashicko opruno ishpano anda Fejér kotorthem kerdas ku peske gruposa, thaj kodoleske iskirimata shute andel Statoske Ferimaske Sluzhbange Historijako Arxivo. Andre sika-ven maj precizo la Sekeshfehervarake thaj la Varpalotake romengo nashavimaski thaj mudarimaski historija te publikalinas le arxivura, opre te rodas le dulmutane zhurnalonge artiklura, so pej tema vonatkozín, thaj le interjuvura kodole jakhale tanuvonca. Kadi hertija kodola le dokumentura sikaven andre, thaj kodo, ke soske avuciji sile, thaj pa kodi roden e vorba, sostar thaj sar pecisajlas precizno le romengi tragedija? So pecindas pala la Vesprenake thaj Fejera kotorthemesko frontoske thana?

Csóti Csaba

Cigányrazzia Somogy megyében, 1944.

A magyarországi cigányság történetének és a Horthy-korszak kutatóinak számára nem ismeretlen a „cigányrazzia” fogalma. Az elsősorban jogtörténeti megközelítésű szakirodalomból ismert, hogy a cigányság szabad mozgását korlátozó korábbi intézkedések sorában 1928-tól minden évben tartottak „cigányrazziákat” is. Ezeknek az akcióknak a célja hivatalosan a kóborló, vándorló cigányok ellenőrzése volt. Deklarált célnak a közbiztonság megővését és a népegészségügyi ellenőrzést tekintették. Az évente, majd félévente lefolytatott ellenőrzést a csendőrség (rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városokban a rendőrség) hajtotta végre. A tömeges ellenőrzés felelőse azonban a városokon kívül a közigazgatás vezetője, az alispán, a járási főszolgabíró volt.¹ Jelen közleményben a Somogy megyében 1944-ben lefolytatott cigányrazziák és a roma holokauszt összefüggéseit, illetve a razzia és a holokauszt eseményei közötti eltéréseket kívánom bemutatni annak köszönhetően, hogy fennmaradt egy kimondottan ritka vonatkozású dokumentum, az 1944. május 5-én végrehajtott megyei cigányrazzia tér-

képe.² Mielőtt azonban a cigányrazziát dokumentáló térkép elemzésére és a korabeli események összevetésére kerülne sor, röviden át kell tekinteni az 1944. évi cigányrazziák szervezésének történetét, a cigánysággal kapcsolatos, az államhatalom képviselői által megfogalmazott nézeteket és a korabeli holokauszt helyi eseménytörténetét.

1944-ben két alkalommal, május 3-án és október 10-én tartottak cigányrazziát Somogy megyében.³ A Somogyi vidéken a cigányrazziák lebonyolításáért közvetlenül a pécsi IV. kerületi Csendőrpáncsnokság, míg Kaposvár városában a városi rendőrkapitány felelt. Radnóti Ilona kutatásaiból tudjuk, hogy a pécsi székhelyű csendőrpáncsnokság Baranya megyében ebben az évben csak egy alkalommal, 1944. május 6-án tartott razziát vagyis, néhány nappal később, mint Somogy megyében.⁴ Az év második felében cigányrazzia megtartására ott már nem került sor. Radnótinak rendelkezésére

1 Vö. Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Budapest, 1995. (Továbbiakban: Pomogyi, 1995.) 136–141. és Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945: út a cigány holocausthoz. Budapest-Dabas, 1992.

2 MNL Somogy Megyei Levéltára. Térképgyűjtemény. Egyéb térképek. A térkép méretei: 115 X 72 cm. Anyaga: pausz, kézzel rajzolt, színezett. Méretarány nincs feltüntetve.

3 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 1845/1947. Érkeztetési iktatószám: 23 014/1944.

4 Radnóti Ilona: „...úgy kell eljárni, mint a zsidókkal” Roma Holokauszt Baranyában. Pécs, 2006. (Továbbiakban: Radnóti, 2006.) 27.

álltak olyan források, melyből dokumentálható a Pécsre összegyűjtött baranyai (első-sorban nagybicsérdi és kisbicsérdi) romák deportálása, mely november elején történt meg.⁵ A romák deportálásának időpontjára vonatkozó, a helyi közigazgatástól származó információk azonban Somogy megye esetében eddig nem kerültek elő. Tekintettel arra, hogy Somogy megye déli részét hadműveleti övezetnek minősítették, ahonnan a zsidóság deportálása április-májusban történt meg, jól látszik, hogy a két 1944-es somogyi „razziáról” készült jelentések egy, a deportálások előtti és egy, a deportálás utáni térségről készültek. Mivel a romák deportálásáról összeírások nem készültek, később, a nyilas hatalomátvétel után pedig sokszor helyi gyilkosságok áldozatai lettek a cigányok, az 1944. évi két cigányrazzia jelentései végső soron abban segíthetnek, hogy kiindulópontjai legyenek a cigányság elleni fellépés kutatásának, illetve „keretezzék” az 1944-es év történetét.

Persze a cigányság 1944. évi, a hivatali iratokban megőrződött története nem a cigányrazziával kezdődött. A járási főszolgabírók negyedévente adtak számot a megye alispánjának arról, hogy a területükön élő „kóbor cigányok” milyen veszélyt jelentenek a letelepedett lakosságra vonatkozóan közegészségügyi és közbiztonsági szempontból, illetve, hogy milyen intézkedéseket foganatosítottak velük szemben. E jelentések megjelenése lényegében „egydíós” a cigányrazziák intézményével, tehát 1928-tól váltak rendszeressé. Az is igaz persze, hogy alkalmankénti ellenőrzésekre már jóval korábban, a 19. század végétől volt példa, mely

ellenőrzések 1916 után, a „kóbor (sátoros) cigányokról”, egész pontosan azok ellenőrzéséről született rendelet kiadása után megszaporodtak.⁶

Az 1944 első félévi rendszeres beszámolók nem térnek el az 1928-1943 közötti „évnegyedes” jelentésektől. Vagy nemlegesek, vagy a cigányság nem megfelelő egészségügyi viszonyairól tudósítanak, és konkrétumok nélkül jelzik, hogy erőszakos cselekmények (lopás, rablás) történtek a járás területén, melyekkel „alaposan gyanúsíthatók” az ott élő cigányok.⁷ A csurgói és az igali járás főszolgabírái, mint a korábbi években, 1944 első fél évében is kicsit nagyobb gondot fordítottak a közegészségügyi kérdésekre, mint a többi főszolgabíró, így ők jelenthették a harci cselekmények miatti orvoshiányt is, mely nehezíti és akadályozza a tetvetlenítést.⁸ Az igali főszolgabíró 1944. április 14-ei jelentéséből ugyanakkor – más, a cigánysággal kapcsolatos kutatások szempontjából értékelhető – megjegyzést olvashatunk. A főszolgabíró szerint a közegészségügyi ellenőrzés a „cigányokat és a zsúfolt lakásban lakókat” érintette. Vagyis a cigánysággal kapcsolatosan megjelenő prekonceptió és az azt követő kényszerintézkedés más személyeket is érintett, ha azok esetében az államhatalmat képviselő főszolgabíró „veszélyes” életmódot tapasztalt.⁹

6 A BM. 15.000/1916. sz. rendeletéről ld. Pomogyi, 1995.96-113.

7 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 3002/1939.

8 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 1845/1947. Érkeztetési iktatószám: 23014/1944.

9 Uo.

A későbbi események fényében figyelemre méltó ugyanakkor a Szigetvári és a Tabi főszolgabírók januári és június jelentései. A jelentések annál is érdekesebbek, mert a jelentés tevőknek a korábbi, illetve az ez évi más jelentéseinek tartalma nem tér el az átlagostól, vagyis a közegészségügyi kérdések és általában a rossz közbiztonsági helyzet említésén túl konkrét „panasszal” a roma lakossággal szemben nem éltek. Annál inkább jeleskedtek a „korszellemnek” megfelelő ötletekben. A szigetvári főszolgabíró 1944. január 4-én ezt jelentette a megye alispánjának: *„A járás területén levő cigányok létszáma 1166 fő és kívánatos volna azon cigányok, kiknek rendes lakásuk vagy igazolható foglalkozásuk nincsen, egy helyre való telepítése. Járásom területén Révfalu községhez tartozó cigánytelep volna ezen célnak megfelelő és a tavasz folyamán megpróbálom oda telepíteni őket és az egyes községek területén levő kisebb cigány kunyhókat megszüntetnem.”*¹⁰ Arról nincs információnk, hogy a tavaszi összetelepítés megvalósult-e, de a szándék érzékelhetően jól tükrözi azt a közhangulatot, amit ekkor már a sajtóban megjelenő hírek erősíthettek vagy teremthettek meg a cigányságot az akkor már teljesen kirekesztett zsidósággal összekapcsoló írásokban.¹¹ Látható ugyanakkor, hogy az összetelepítés terve végső soron a kötelező tartózkodási hely kijelölését jelentette, melyre ekkor még nem érkezett semmiféle utasítás. Erre valójában majd csak az úgynevezett „Déli Hadműveleti Területek Kormánybiztosa” által 147/1944. számon 1944. október 23-án

kiadott utasítás teremtett „jogalapot”, mely utasítás végrehajtására ugyan történtek kísérletek, de legtöbb esetben erre már nem került sor.¹² A szigetvári főszolgabíró esetéhez hasonlóan, annál konkrétabban veti fel a népirtásban való segédkezés egyéni felelősségének kérdését a Tabi főszolgabíró jelentése. Vitéz Kovács Dénes főszolgabíró 1944. június 1-én, a később bemutatandó 1944. évi első cigányrazziáról készült jelentésében így fogalmazott: *„A razziával kapcsolatban ugyanazt az észrevételt teszem, amit az elmúlt év folyamán”*¹³ *a cigánykérdéssel kapcsolatban tettem Alispán úrhoz. Nevezetesen szükségesnek tartom a kérdésnek országos rendezését, hasonló módon, mint hogyan a legutóbbi időben a zsidókérdés is megoldást nyert.”*¹⁴ Tabra a jelentés megfogalmazása előtt néhány nappal, május 28-ig gyűjtötték össze a zsidóságot, mintegy 1100 embert.¹⁵ A jelentést tevő főszolgabíró, aki a gettó „üzemeltetésében” és kiürítésében, valamint a gettó lakóinak kényszermunkára történő igénybevételében hatáskörét messze túllépve vett részt, e gondolatait június 30-án, az alábbiakkal konkretizálta: *„Újból arra kérem méltósá-*

10 Uo. Részben idézi: Karsai, 1992. 89.

11 Vö. Karsai, 1992. 86-87.

12 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 1845/1947. Említi Karsai László is. Ld. Karsai, 1992. 117-118. o és 167. o. 24. jegyzet.

13 Somogy vármegye alispánjának 1943. évi iktatókönyveiben nem találtam nyomát az említett jelentésnek!

14 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 1845/1947. Érkeztetési iktatószám: 23014/11/1944.

15 Kovács Tamás: A II. világháború éveiben (1940-1944) In.: Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig. Szerk.: Bősze Sándor. Kaposvár, 2005. 147-170. o.

*godat, hogy a változott viszonyokra való tekintettel, szíveskedjék illetékes helyen sürgős előterjesztést tenni olyan értelemben, hogy a cigányügyben ugyanolyan megoldás történjék, mint amilyen a zsidóügyben történt. A cigányok ugyanolyan parazitái a társadalomnak, mint a zsidók voltak. A cigányok ugyanúgy veszélyeztetik egyes vidékek közbiztonságát és közegészségügyi viszonyait, mint azt annak idején a zsidók tették, sőt, bizonyos tekintetben fokozottabban.*¹⁶ Itt is tetten érhető tehát az a gyakorlat, ami a magyarországi roma holokauszt esetében szinte általánosnak mondható: a romákkal szembeni intézkedések tervezése, illetve végrehajtása nagyon sok esetben „véletlenszerű” volt. A véletlen „oka” pedig majdnem minden esetben a helyi döntéshozó volt, hiszen, szemben a zsidóság deportálásával, a romák kiirtásával kapcsolatban nem voltak központi intézkedések, pláne nem német elvárások Magyarországon.¹⁷

Látható tehát, hogy 1944 első felében Somogy megyében a cigánysággal kapcsolatos megyei szintű elképzelés nem változott és alkalmazkodott az aktuális jogrendhez. Ugyanakkor azonban a középszintű közigazgatásban dokumentálhatóan adott volt az „emberi tényező” ahhoz, hogy a romákkal kapcsolatban azt a megsemmisítésükre irányuló gyakorlatot alkalmazzák, melyet a zsidósággal kapcsolatban az év első felében a magyar államhatalom és annak városi és megyei szintű képviselői is végrehajtottak.

A fentebb bemutatott hatalmi-társadalmi körülmények között került sor a már említett 1944. május 3-ai cigányrazzia megtartására. A razzia – a közigazgatási szervek jelentéseinek tükrében – „a szokásos” eredménytelenséggel zárult. Előállításra két esetben, épp a tabi főszolgabíró területén került sor, tehát kizárólag itt találtak olyan roma egyéneket, akik nem rendelkeztek megfelelő illetékességet igazoló okiratokkal. Érdekes ugyanakkor megemlíteni, hogy május 5-én Baranyában és Veszprém megyében is tartottak cigányrazziát, amiről értesítették az egyes törvényhatóságok egymást.¹⁸ Mindezek alapján aligha tartható az a későbbi jogtörténet által elfogadott, de eredendően a Horthy-korszakban megfogalmazott vélemény, mely szerint a cigányrazziák általában azért voltak eredménytelenek, mert azok, akiket lefoghattak volna, megneszelték azt és másik törvényhatóság területére menekültek.¹⁹ Még kevésbé elfogadható ez a vélemény annak tükrében, amit a már említett térkép ábrázol. A térképen pontosan lokalizálták az ún. „cigánytáborokat, honnan a lopások elkövetettek”. Piros színnel feltüntették azokat a településeket „ahol a lopásokat elkövették”. A térképen, mely egész Somogy megyét ábrázolta, 9 tábor és több tucat lopási eseményt tüntettek fel, nyilakkal jelölve, hogy hová, mely táborból „mentek lopni.” Vagyis egy nagyon pontos információk alapján megtervezett térképet látunk. Ehhez képest – mint a fentiekben bemutattam – koránt sem érkeztek konkrét panaszok a főszolgabíróktól, sőt, a nagyatádi főszolgabíró 1944. április 25-én,

16 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 1845/1947. Érkeztetési iktatószám: 23014/16/1944. Idézi: Karsai, 1992. 89.

17 Karsai, 1992. 99.

18 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 1845/1947.

19 Pomogyi, 140–141.

a térkép készítésének napján, azt jelentette, hogy járása területén kőbor cigányok nem is fordultak elő!²⁰ A térkép jelmagyarázata tehát egyértelműen arra utal, hogy a csendőrök eleve bizonyítottaknak vették, hogy e településeken a lopásokat a „táborok” lakói követték el. A térkép tehát egészen bizonyosan nem a romák deportálásának, a velük szembeni helyi atrocitásoknak a dokumentuma. A térkép azt azonban – együtt értékelve a korabeli jelentésekkel – jól mutatja, hogy milyen volt a középszintű közigazgatási tisztviselők és a csendőrség hozzáállása a romákhoz egy olyan időszakban, amikor a zsidósággal szembeni eljárások „jogszerűsége” miatt a romák éppúgy népirtás áldozataivá váltak, mint a zsidóság.

Az 1944. évi második cigányrazziát Somogy megyében és Kaposváron október 4-én tartották meg. A razzia során azonban nem sikerült bűnelkövetők nyomára bukkanni, aminek okát a hivatalos jelentést 1944. október 12-én tevő kaposvári rendőrkapitány abban látta, hogy *„pár héttel előbb tartotta meg hatóságom a m. kir. belügyminiszter úr rendeletére azt a cigányrazziát, melynek célja a kőbor és munkakerülő cigány férfiaknak katonai munkatáborba való szállítása volt”*²¹ Ennek az értékelésnek a fényében értelmezhető csak a 4. honvéd kiegészítő parancsnok, korábban már említett, október 16-ai (tehát a rendőrkapitány jelentéstétele után született) *„a kőbor cigányok fokozottabb megrendszabályozása”* tárgyában kelt átirata Somogy vármegye

alispánjának, melyben azt állította, hogy a *„m. kir. pécsi IV. Csendőrkerületi parancsnokság átirata szerint a munkaszolgálatra behívott, valamint egyes kir. ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül többen megszöktek, s ezek valamint visszamaradt családtagjaik a közbiztonságra fokozottabb mérvben veszélyessé váltak, továbbá a cigányok az utóbbi időben sorozatos betörések lopásokat követtek el, sőt egyesek fegyverrel felszerelt bandákba is verődtek és magatartásukkal oly látszatot keltenek, hogy partizánokhoz tartoznak...”*²²

Vagyis az 1944. évi hivatalos cigányrazziák a roma holokausztól függetlenül, a holokauszt eseményeitől elkülönülve kerültek megrendezésre. Ugyanakkor azonban – mint arról az idézett dokumentum tudósít – szeptember végén tartottak a megyében egy olyan cigányrazziát, melynek sikeres megvalósítása során az összegyűjtött cigányokat katonai munkatáborokba szállították. A városi rendőrkapitány jelentéséből nyilvánvaló, hogy a belügyminiszteri rendeletre szeptember végén megrendezett razzia „eredményes” volt, amin nincs is mit csodálkozni, annak fényében, hogy ez alkalmat nem bűnelkövetőket vagy illetékeséggel nem rendelkezőket kerestek, hanem „a cigányokat”, akiket munkatáborokba hurcoltak.²³ A gyakori szökések felemlgetése is azt mutatja, hogy a romákkal kapcsolatban alkalmazott intézkedések sokkal esetlegesebbek voltak, mint a zsidóság esetében, ahol sikeres szökésre csak igen kivételes esetben került sor. A somogyi roma

20 MNL Somogy Megyei Levéltára Somogy vármegye alispánjának általános iratai, 18 045/1947. Érkeztetési iktatószám: 23 014/21/1944. a. sz.

21 Uo.

22 Uo.

23 Ennek köztörténeti vonatkozásait, bőséges helytörténeti adatolással ld. Karsai, 1992. 104–109.

holokauszt, illetve a holokauszt alatti Somogy megyei cigányság történetének feltárását azonban jelenleg épp az nehezíti, hogy – tudomásunk szerint – azok a túlélők, akik elbeszélhetnék az átélteket, már nincsenek közöttünk. Az előbb említett szeptember végi cigányrazziáról pedig – jelenlegi tudásunk szerint – egyáltalán nem áll rendelkezésre írásos forrásanyag.

Az 1944. évi Somogy megyei cigányrazziák és az azzal párhuzamos helyi események történetének érdekes „utóélete” is van.

„Somogyvármegye Nemzeti Bizottsága november 17-én tartott ülésében kimondta, hogy felír a Magyar kormányhoz sic!], miszerint a Magyarországon kóborló cigányok ügyében országos rendelkezést hozni szíveskedjék, illetve törvényt arról, hogy a kóborló cigányokat az országból telepítsék ki, illetve eltávolításukról valamiképpen gondoskodás történjék. Felkérem Miniszterelnök Urat, hogy a fenti határozat értelmében ezen régóta vajdó kérdést valamiképpen rendezni s a végleges megoldás ügyében a szükséges intézkedést megtenni szíveskedjék.”²⁴

A „végleges megoldás” kifejezést tartalmazó fenti levelet 1945. november 20-án fogalmazta meg a Somogy megyei Nemzeti Bizottság. Aláírója Antl Ödön, a nemzeti bizottság elnöke volt. Antl korábban a kaposvári zsidótanács elnöke, mind 1945 előtt, mind 1945–1949 között a kaposvári zsidóság és hitközség ismert és elismert alakja, 1945-től közismert kisgazda politikus volt. Az, hogy ő aláírásával látta el az e szöveget tartalmazó levelet, plasztikusan jelzi, hogy mennyire uralta az 1940-es évek közepének kifejezőmódja a közbeszédet.

Természetesen a nemzeti bizottság és elnöke korántsem a nemzetiszocialista népiertást kívánta alkalmazni a cigánysággal szemben. Elvárásuk azonban az volt, *„hogy a kóbor cigányokat az országból telepítsék ki, illetve eltávolításukról valamiképpen gondoskodás történjék.”²⁵* A megfogalmazásból kitűnik, hogy egyrészt a bizottságnak leginkább az lehetett a célja, hogy a kóbor cigányoktól Somogy megye „megszabaduljon”, másrészt az is érzékelhető, hogy a „korszellemmel” összhangban törekedett a „végleges megoldásra.”

24 SML Somogyvármegye Nemzeti Bizottságának iratai, 1788/1/1945. Közli: Csóti Csaba: Adalékok a Somogy megyei cigányság 1945–1949. évi történetéhez. In.: Somogy megye múltjából Levéltári Évkönyv 39. Szek.: Bősze Sándor. Kaposvár, 2008. 155–170.

GYPSY ROUNDUPS IN SOMOGY COUNTY, 1944.

The concept of the Gypsy raid is not unfamiliar to researchers into Gypsy history and the Horthy era. It is known from the professional literature, primarily that approaching from the legal history angle, that after the earlier provisions limiting the free movement of Gypsies "Gypsy raids" were held annually. The aim of these was to check on the movements of drifting, nomadic Gypsies. The declared object was to preserve public security and exercise controls of the nation's health. The checks, first annual and then every six months, were carried out by the gendarmerie (or in the smaller towns and cities by the police). However, mass controls were the responsibility of the head of the authorities, which in the provinces was the district magistrate.

On May 3rd and October 10th, 1944 Gypsy roundups were carried out in the county of Somogy. Given that the southern part of the county had been declared a military zone, whence the Jews had been deported in April and May, it can clearly be seen the reports of the "raid" were made a pre-deportation and a post-deportation area. As no censuses were made of Roma deportation, and as later, after the Arrow Cross Party took over power, Gypsies often became the victims of local murders in the final event the importance of the two 1944 Gypsy roundups is that they can help by being a point of departure for research in

the rise of anti-Gypsy behaviour, as well as providing a "framework" to the events of 1944. Beyond the reports of the magistrates there survives a map made by the Pécs constabulary used in planning the May 3rd roundup. The map shows the camps of nomadic Gypsies and all settlements in the vicinity of the camps where thefts and burglaries had previously taken place. The legend on the map unambiguously points to the police taking it for granted that the thefts had been perpetrated by the inhabitants of the "camps". After this it may seem surprising that in most cases the reports of the magistrates in no way deviate from the reports of earlier years. That is, apart from an arrest or two of Gypsies unable to prove their jurisdiction and a few "forced haircuts", the action, the aim of which – as is borne out by the map – was to put an end to "mass thievery", yielded no results. The sources however tell us much insofar as two magistrates referred to the deportation and extermination as "sorting out the Gypsy question". In January, even before the roundup, the Szigetvár magistrate had planned for the eviction of Gypsies from the outskirts of Révfalu. The Tab magistrate made it clear in June that "you must deal with the Gypsies as you did with the Jews". In this study the author analyses the above events and examines the individual responsibilities of officers.

DIE ZIGEUNERRAZZIEN VON 1944 IM KOMITAT SOMOGY

Für die Forscher der Geschichte ungarischer Sinti und Roma und des Horthy-Regimes ist die Zigeunerrazzia kein unbekannter Begriff. Aus der vorwiegend justizgeschichtlich ausgerichteten Sekundärliteratur ist es bereits bekannt, dass nach den früheren Maßnahmen für die Verhinderung der freien Bewegung der Sinti und Roma ab 1928 jährlich „Zigeunerrazzien“ gehalten wurden. Ziel dieser Aktionen war die Kontrolle der wandernden, streunenden Sinti und Roma. Das deklarierte Ziel war der Erhalt der öffentlichen Sicherheit und die volksgesundheitliche Kontrolle. Die jährlich, später halbjährlich angesetzte Kontrolle wurde von der Gendarmerie (in Städten mit kommunalrecht und ordentlichem Stadtrat von der Polizei) durchgeführt. Der verantwortliche Leiter dieser Massenkontrollen war aber der Vorsitzende der Verwaltung, am Lande der Hardevogt der Bezirksverwaltung.

1944 wurden im Komitat Somogy am 3. Mai und am 10. Oktober Zigeunerrazzien gehalten. Im Anbetracht dessen, dass der südliche Teil des Komitats, wo man die Deportation der Juden im April-Mai durchgeführt hatte, zum militärischen Kampfgebiet erklärt wurde, kann man gut erkennen, dass der eine Bericht zu den Razzien aus einem Gebiet vor, der andere aus einem Gebiet nach den Deportationen stammt. Da die deportierten Sinti und Roma nicht zusammengeschrieben wurden, und viele nach der Machtübernahme der Pfeilkreuzler²⁶ den lokalen Mordtaten zum Opfer fielen, können die Berichte zu den zwei Zigeunerrazzien von 1944 letzten Endes darin helfen, die Ausgangspunkte bei der Forschung zu den

Maßnahmen gegen die Sinti und Roma festzustellen, bzw. die Rahmenereignisse des Jahres 1944 diesbezüglich zu skizzieren. Neben den Berichten der Hauptbezirksvögte ist noch eine Landkarte erhalten geblieben, die vom Pécsér Gendarmeriepräsidium verfertigt wurde, um die Razzia am 3. Mai zu planen. Auf der Karte wurden sowohl die Lager der Wanderzigeuner angezeigt, als auch alle Siedlungen in der Umgebung der Lager, wo früher Diebstähle oder Einbrüche gemeldet worden sind. Die Zeichenerklärung der Karte deutet eindeutig darauf, dass es für die Gendarmen als eindeutig bewiesen galt, dass die Einbrüche in diesen Siedlungen von den Bewohnern der Lager verbrochen wurden. Nach alledem mag es sogar erstaunlich erscheinen, dass die Berichte der Hauptbezirksvögte meistens keinerlei Abweichungen zu den Berichten der Vorjahre zeigen. Also außer der Vorführung einiger Roma, die sich nicht identifizieren konnten, und abgesehen von einigen „Zwangshaarschnitten“, brachte die Aktion, dessen Ziel laut Karte die Verhinderung der „massenhaften Einbrüche“ war, keinerlei Ergebnisse. Die Quellen enthalten aber in der Hinsicht etwas neues, dass bei zwei Hauptbezirksvögten die Deportation und die Vernichtung als „Lösung der Zigeunerfrage“ auftauchen. Der Hauptbezirksvogt des Kreises von Szigetvár plante bereits im Januar, noch vor der Razzia, die Aussiedlung der Sinti und Roma seines Bezirks zur Grenze des Dorfes Révfüls. Der Hauptbezirksvogt von Tabi äußerte sich im Juni eindeutig: „Die Zigeuner muss man behandeln, wie die Juden.“ In der Studie analysiert der Autor die oben genannten Ereignisse, und untersucht die individuelle Verantwortung der einzelnen Amtsträger.

²⁶ Die faschistische Partei in Ungarn

RAZIJI MAMUJ LE ROM ANDO SHOMODY KOTORTHEM ANDO 1944

Kodole manushenge naj bipinzhardi e razija mamuj le rom, kon le Ungrikone Themeske romenga historijasa thaj le Horthyska epokasa foglalkozin. Andal hakajenge historijake zhanimaske butya shaj pinzharelpe, ke kathar o 1928-to bersh sako bersh inkrenas raziji mamuj le rom te korlatozin le romanimaske slobodno mishkipe. Kadale akcijango celo sas te inspektalin le romane lingaren, le romane dromaren. Sar celo kade sas deklaralime te losaren le publiko feripe thaj le publikone sastymaski inspekcija. E shingalija (andel krisake autoritetoske forura e xanralija) kerdas e inspekcija anglunes sako bersh, apoj sako dopash bersh. Le butzhenutna inspekcijako shero apal la publikona administracijako shero, po dehato le distriktosko sheruno slugako mujalo sas. Ando 1944-to bersh duvar, ando majushi po 3-to thaj ando oktoberi po 10-to dyes kerde „romengi razija” ando Shomody kotorthem. Ke le kotorthemesko sudno kotor aba operacijaka zonake inkerde, anda soste le bibolden deportalinde ando aprilishi-majushi, mishto dikhelpe, ke palaj razija kerde reporturake jekh riso anglal deportaciji, le kaver palal deportaliciji si iskirime. Ke chi kerdyle kethane iskirimata palal romengi deportacija, maj palal, kana le nyilasha perdal line o them, butivar le rom kerdyle aldozatura le thanutne mudarimatonge. Kade le 1994-tone bersheske razzijake reportura mamuj le rom ande kodo shaj zhutiname, ke „avri indulimasko punkto” t’aven le akcijange rodimata mamuj le rom, thaj „rama ke-

ren” le 1994-tone bersheske pecipiji. Pashal sherune slugako mujalengo reportura si jekh terkepo, so la Pechako shingalija kerdas thaj hasninde les karing la razijako plankeripe, so ando majushi po 3-to dyes pecisajlas. Po terkepo opre iskirinde le romane lingarengi tabora, thaj sa kasave thana krujal le telepura, kajso maj anglal sas chorimata, vady andre phagimata. Le somnongo komento kade phenelpe, ke le shingale anda jekh zhangle bizonyitime, ke le taboronge manusha kerde le chorimata pe kasave thana. Pala kadi vi interesno shaj dichol kodo, ke le sherune slugako mujalengo reportura chi kerdyle kaver ande but riga, sar le dulmutane reportura andal nachile bersha. Jekhe-duje romen tele astarde, kon chi zhangle te igazolin lilenca, kon si le, thaj unyivar sila kerde mamuj lende thaj tele murade lenge bal, de khanchi kaver rezultato chi andas, apal kodolesko celo le bute chorimatongo nashtipe sas. Le zvorura pale but phenen pa kodola, ke le duje sherune slugake mujalende opre avilas e deportacija thaj o mudaripe, sar le „romenge pushimasko oldipe”. O sheruno slugako mujalo ande la Sigetvarako distrikto inke ando januari anglaj razija, avri kamlas te beshavel le distriktonge romen andel Revfaluvaki granyica. Le sheruno slugako mujalo andej Taba vorta kodi phendas, ke „vel romenca kade trubulas te kerasame, sar le biboldenca”. Ande kadi hertija o iskiritori kamel te kerel analiza pe kadala pecipiji, thaj vi pel oficijarengo personalno responzibiliteto.

Kovács József Hontalan
LÁTHATATLAN TÖMEGSÍROK
Roma holocaust

„A cigányság transzportra vonatkozólag közlöm, hogy 1939. november 20-án az első zsidó transzport elindul Bécsből.

Ehhez a szerelvényhez kapcsolnak három vagy négy vagon cigányokkal. További vonatok is elindulnak majd, Bécsből, Märisch-Ostlauból és Katowicéből. A legyszerűbb módszer, ha minden transzport-hoz kapcsolnak néhány vagon cigányt. E transzportnak előre meghatározott tervet kell követniük, biztosítani kell a lehető legtapintatosabb végrehajtást.”

Adolf Eichmann-nak a „zsidókérdés végleges megoldásával” megbízott különleges csoport vezetőjének a táviratából való ez az idézet, s alighanem ezekkel a sorokkal kezdődik konkrétan a tragédia. A cigányság ügyében is nyomozó Simon Wiesenthal idézi ezt. 1964 szeptemberében azért utazott Prágába, hogy felleltározza a dél-morvavarsági Czerné Jezero-tóból kiemelt vaspántos ládákban levő náci dokumentumokat. Ott tartózkodása idején a csehszlovák hatóságok megmutatták neki a Gestapo Moravska-Ostravában hagyott és akkor nemrég felfedezett levéltárát. Ez tartalmazta az első dokumentumot, amely a cigányok módszeres kiirtására vonatkozott.

„Akkor kezdtem tanulmányozni a kérdést – írja Simon Wiesenthal – és kivizsgálni az ügyet, amivel alig törődtek... A Majna-Frankfurtban 1960 elején tárgyalt

Auschwitz perben beszéltek röviden a cigányok kiirtásáról... A cigányok és mások sem létesítettek dokumentációs központot, és senki sem törődött különösebben azzal, hogy milyen sors volt az osztályrészük, míg 1964-ben pusztá véletlenségből fel nem fedeztem a moravska-ostravai levéltárban a dokumentumokat.”

A második világháború után az első nemzetközi nyilvánosságú megemlékezés arról, hogy egész Európában a cigányság mennyit szenvedett a náci-fasiszta uralom alatt, 1979. október 27-én történt Bergen-Belsenben.

„A cigányság tragédiájához hozzátartozik – mondotta a gyászünnepek megnyitójában a francia Simone Veil, akkor az Európai parlament elnöke –, hogy most, a legújabb időkig, nem tudtak igazán hangot adni Európában annak, hogy velük, zsidókkal együtt, ők is a fajüldözés legtöbbet szenvedő áldozatai voltak. Harmincnégy év telt el azóta, hogy a haláltáborokban felszabadultunk, s vajon mennyi szó esett azóta is arról, hogy a megszállt Franciaországtól Kelet-Európáig, a Baltikumtól a Balkánig a cigányság ugyanolyan üldöztetésnek volt kitéve, mint a zsidóság... Himmlerék nemcsak a második világháború alatt, hanem már jóval előbb célul tűzték ki a cigányság, a »cigány faj« likviditását.”

A „némaságra ítélt fájdalom” eszmé-

je végigvonult a bergen belseni mementó, a nemzetközi találkozó más felszólalóinak gondolatmenetében is. Az akkor nemrég alakult „Romani Unio”, a Nemzetközi Cigány Szövetség vezetőségéből többen rámutattak: a nünbergi perben nem került a maga valóságában napirendre az európai cigányság ellen elkövetett náci népirtás bűnlajstroma.

„Ez a jelenség azért is megdöbbenő – mondotta Romani Rose, az NSZK-ban élő cigányság egyik vezető személyisége –, mert túl a fél évtizeden át tartó kegyetlen üldöztetésen, a halálos áldozatok száma is a fő vádpontok közé tartozhatott volna Nürnberg nemzetközi ítélszéke előtt. Összesen körülbelül egymillióra kell becsülnünk a nácik és különböző országbeli cinkosaik által meggyilkolt cigányok számát.”

Hogy ez a szám, ez a megrendítő „statisztikai becslés” nem az érintett fél: a cigányság képviselőinek „felbecsülése”, azt mindjárt akkor tanúsította egy politikus felszólalása, akit nem lehet szubjektívizmussal, részrehajlással vádolni. Björn Engholm nyugatnémet államtitkár beszédéből idézzük: „A történelemtudomány a mai napig nem dolgozta fel kellő alapossággal, hogy nemcsak zsidók, lengyelek, oroszok, szocialisták, liberálisok, kommunisták voltak itt áldozatok a lágerekben, hanem egész cigány törzsek és teljes családok... Részletes listák statisztikai adatok híján senki nem tudja, hány cigányt hurcolt ide a fasiszmus, de reális, komoly becslések szerint semmi esetre sem lehet kevesebb az áldozatok száma, mint 500 ezer. Ez a szám azonban csak a lágerekben, az éhség, betegség, kínzás által és a gázkamrákban megöltekre vonatkozik. Még egyszer ennyire kell becsülnünk

azoknak a cigányoknak a számát, akik a nácik megszállta területeken Lengyelországtól Oroszorszáig és Jugoszláviáig az SS-kivégzőosztagok vagy a kollaboráns fasiszta szervezetek lelőtt, felakasztott, tömegsírbá temetett áldozatai lettek.”

Az államtitkárnak ez utóbbi utalása igen fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. Arra ugyanis, hogy a cigányság európai tragédiájának nemcsak a haláltáborokba hurcolt százvezrek jelzik, hanem már megelőzően, a különböző országokban elkövetett üldöztetés is.

Himmler, aki már 1938-ban „rendőri-leg nyilvántartásba vette” Németországban a cigányokat, hogy amikor aztán 1939-ben a „fajvédő törvények hatályát” kiterjesztették a cigányságra is, már „birtokon belül legyenek”, később minden megszállt és kollaboráns területen következetesen végigvitte tervét.

Ahogy megszállták Hollandiát, Belgiumot, Dániát, Luxemburgot, Elzász-Lotaringiát, mindenütt megkezdték a cigányok összegyűjtését, majd deportálását. Ugyancsak súlyos lett a cigányok helyzete a kollaboráns Franciaországban. A Vichyi kormányzat 30 ezer cigányt internált, s közülük 18 ezer pusztult el a haláltáborokban, Olaszországban a fasiszta kormányzat először néhány adriai szigetre és Szardíniára deportálta a cigányokat; a fiatalabb családok férfiak egy részét az Albánia elleni háborúba munkaszolgálatra besorozta, „és lehetővé tette”, hogy „önkéntes alapon” családjuk Albániába követhesse őket.

Amikor 1943-ban a nácik megszállták Olaszországot, azonnal megkezdték a deportálást.

A „Drang nach Osten” politikai-há-

borús menetrendje jól tükröződik a cigányság sorsában is. Donald Kenrick és Grattan Puxon – akinek 1980-ban megjelent Az európai cigányság végzete című művét nemzetközileg alapműnek tekintik – a Kelet- és Dél-Európában megölt cigányság számát 238 000-ben jelölik meg. Észtországban, Litvániában, Lettországon a korábban már elhurcolt zsidóság helyi lágereikbe vagy éppen zsinagógába gyűjtötték őket össze, nagy részüket legyilkolták. Lengyelországban gettókba vitték őket; az itt megöltek számát 35 ezerre becsülik; ugyanebben az időben történt, az ukrainai cigányság – mintegy 30 ezer ember – kivégzése. Himmlerék a krími cigányság kiirtására is parancsot adtak, Szlovákiában a „nemzetiszocialista publicista”, G. Pokorny 1942-ben megjelent hírhedt cikke, melyben a „zsidó- és cigánykérdés megoldását jelöli meg első feladatként, indította meg a pogromhangulatot. Mindjárt utána, két tábort létesítettek, és hatezer cigányt likvidáltak.

Rendkívül súlyos helyzet alakult ki Romániában és a horvát bábállam területén. Ez utóbbiban, Jasenovacban, a fasiszta usztasák gyermekkoncentrációs tábort állítottak fel! A mindegy 28 ezer horvát cigány közül mindössze néhány maradt életben.

Szerbiában kénytelenek voltak a náci „saját kezükbe venni” a cigányság kiirtását. Koncentrációs táborokat szerveztek, ahol a férfiakat agyonlőtték. Az asszonyokat és gyermekeket a Zemun-lágerbe vitték, ahová elpusztításukra Németországból szállítottak mozgó gázkamrákat.

Antonescuék fasiszta lapja az Eroica állandóan napirenden tartotta, hogy a „zsidókérdés” és a „cigánykérdés” azonos. A háború után megalakult vizsgálóbizottság Ro-

mániában, illetve a megszállt ukrainai és besszarábiai területeken megölt cigányok számát 36 ezerben állapították meg.

Kenrick és Puxon írja: „Magyarországon a cigányság tömeges üldöztetése, mint a zsidóságé, 1944 márciusa után következett be, amikor a megszálló német csapatok átvették a hatalmat.”

A több mint 30 ezer magyarországi cigány csak kis részben élte túl a deportálást. Ezért személyek vagy kisebb csoportok emlékezésein kívül egyértelmű, reális, átfogó-dokumentációs képet nehezen nyerhetünk erről.

Azt nem is tudjuk pontosan, hogy 1945. február végén, március elején a Várpalota mellett levő Kiserdőben hány cigányt végeztek ki a nyilasok. Azt tudjuk, hogy körülbelül 150 székesfehérvári és várpalotai férfit, nőt és gyermeket gyűjtöttek össze egy pajtában. A székesfehérvári cigányokat előző este szállították ide teherautókon. Reggel a férfiakat 20-25 fős csoportokban elvezették azzal az ürüggyel, hogy bunkerásásra mennek. Amikor elérték a Kiserdőt, ásattak velük egy széles és mély gödrot, ahová belelövöldözték őket.

Ezután este az asszonyokat és a gyermekeket is a gödörhöz kísérték, s nekik sem kegyelmeztek. Azokat a gyermekeket, akik megpróbáltak kimászni a halottak közül, visszarugdosták a többiek közé. Ennek a tömeggyilkosságnak is csupán néhány túlélője maradt.

A „faji üldöztetés testvérpárja” – ahogy Simone Veil mondta – a zsidóság és cigányság sorsa végső soron azonos volt. Az elhelyezési módokban azonban volt egy megdöbbentő különbség. Nevezetesen az, hogy míg a zsidó családokat a rámpá-

nál könnyörtelenül szétválasztották, a cigány családokat együtt hagyták. Simone Veil visszaemlékezett, hogy kicsit irigyen nézték a szomszéd, szögesdróttal elválasztott „cigány tábor”, ahol apjuk, anyjuk, nagyszüleik körül a gyermekek, bár ők is csontig soványodva, de ott játszadoztak, futkároztak. (S aztán megrendülve futott végig a táboron a hír: úgy, ahogyan voltak, gyermekeket, szülőket együtt vitték a gázkamrákba...)

Minthogy Nürnbergben a cigányság ügyében elfelejtették kihallgatni a lágerfőnök vádlottakat, a módszereket illetően a történészek csak feltételezésekre vannak utalva.

Tudjuk, hogy a nácik az embereken való kísérletezéshez széles körben kerestek cigány médiumokat Auschwitzban. Mengele a cigány ikrekkel és fenol injekció hatásformációval kísérletezett; Ravensbrückben a férfiak és nők sterilizációjával foglalkoztak; Glauberg, ott 140 cigánylányt sterilizált; Horst Schumann még 1945 márciusában is sterilizált röntgensugár-kísélettel cigány

nőket és férfiakat; Natzweilerben tífusszal fertőzték őket, Dauchauban sóoldattal injekciózták és kényszerítették őket emberileg addig elképzelhetetlen mennyiségű vízivásra. Sachsenhausenban mustárgáz-kísérletekre használták a cigány foglyokat; Buchenwaldban flekktífusz-inficiálással a hidegrázás sokkhatásait vizsgálták rajtuk. A kísérletekbe belehaltak már nem tudtak tanúskodni – ám néhányan az életben maradtak közül Bergen-Belsenben vallottak ezekről a nyilvánosság előtt.

Hogy az embertelen kísérleteknek hány magyarországi cigány volt az áldozata? Ez ma már kideríthetetlen, De talán a dolgok végső lényegében nem is csak erről van szó, hanem ennél többről. A magyar cigányság sorsa része az európai cigányság történetének. És „a cigányság évszázados szenvedések történetében – ismét a nyugatnémet Engholmot idézve – egyetlen korszak vagy fejezet sem volt olyan véres és könnyörtelen, mint sorsuk a német fasizmus idején, egész Európában”.

INVISIBLE MASS GRAVES

"Regarding the Gypsy transports I inform you that the first Jewish transport leaves Vienna on November 20, 1939. To this will be attached three or four wagons of Gypsies." This citation comes from the telegram sent to Adolf Eichmann, leader of the special group entrusted with "the Final Solution to the Jewish question" and it is more than likely that the concrete beginning to the tragedy begins with these lines.

In total we must place the number of Gypsies murdered by the Nazis and their fellow conspirators from various countries at around one million.

Himmler, who already in 1938 had "registered Gypsies with the police" in Germany so that when in 1939 the "effect of the race protection laws" was extended to Gypsies they should "be in possession" later

methodically implemented his plan to every occupied and collaborative territory.

Kenrick and Puxon write, "In Hungary the mass persecution of the Gypsies, like that of the Jews, took place after 1944, when the occupying German troops took over power."

Only a small part of Hungary's some 30,000 Gypsies survived deportation. This is why it is difficult to achieve an unambiguous, realistic, wider picture beyond the memories of individuals or small groups.

The fate of Hungary's Gypsies is part of the history of Europe's Gypsies. And "in the centuries-long sufferings of the Gypsy people" – to cite the West German Engholm – not one era or chapter was so bloody and devoid of pity as their fate at the time of German Fascism throughout Europe."

UNSICHTBARE MASSENGRÄBER

„Bezüglich der Zigeunertransporte teile ich mit, dass am 20. November 1939 der erste Transport der Juden aus Wien losfährt. Zu diesem Zug werden drei oder vier Wagons mit Zigeunern angeschlossen.“ Dieses Zitat stammt aus einem Telegramm von Adolf Eichmann, Leiter des „Eichmannreferats“, das das zuständige Referat des Reichssicherheitshauptamtes für die Vertreibung und Deportation der Juden war. Höchstwahrscheinlich fängt die Tragödie konkret mit diesen Zeilen an.

Insgesamt ist die Anzahl der Sinti und Roma, die von den Nationalsozialisten und

ihren Komplizen in den verschiedenen Ländern ermordet wurden, auf ungefähr eine Million zu schätzen.

Himmler ließ bereits 1938 die Sinti und Roma des Deutschen Reiches im polizeilichen Register erfassen, damit diese 1939 nach der Ausweitung der Rassengesetze auf ihre Minderheit schon ordentlich erfasst sind. Diesen Plan hat er später in jedem besetzten und kollaborierenden Gebiet konsequent durchgesetzt.

Kenrick und Puxon schreiben: „In Ungarn kam es nach dem März 1944 zur massenhaften Verfolgung der Sinti und Roma

und der Juden, als die deutschen Besatzungstruppen die Macht übernahmen.“

Von den mehr als 30.000 ungarischen Zigeunern überlebte nur ein kleiner Teil die Deportation. Deshalb ist es schwer, außer den Erinnerungen einiger Einzelpersonen und kleinerer Gruppen, sich ein eindeutiges, reales, übergreifendes und dokumentatives Bild zu machen.

Das Schicksal der ungarischen Sinti und Roma ist Teil der europaweiten Geschichte der Minderheit. Um Engholm zu zitieren: „In der Jahrhunderte langen Leidensgeschichte der Sinti und Roma war europaweit keine Epoche so blutig und gnadenlos, wie die Zeit des deutschen Faschismus.“

BIDIKHIMASKE GROPA

Palal romano transporto kodi shaj phenav, ke ando 1939-to bersh, ando novemberi po 20-to dyes o angluno biboldo transporto induliltar andaj Viena. Kaj kado zibano kopchisajvel trin, vaj shtar vagonura romenca. Kado citatumo andal Adolf Eichmannesko le „biboldenge pushimasko agoruno lasharipe“ anavesko telegramo avel, thaj biztoshaj, ke kadale rindonca kezdisajvel konkretno e tragedija. Cirka pe jekh miliovo shaj estimalinas le mudarde romengo numero, saven le naci-va thaj lenge bezexale vortacha.

O Himmler, kon aba ando 1938-to bersh „xanralimasko registrallindas“ le romen ando Nyamco pala kodi, ke kana ando 1939-to bersh le „rasistickone hakajengo efekto“ avri buxlyarde vi pel rom, aba „t’aven andre“, thaj pala kadal voj kerdas pesko plano ande sako okupalime them thaj kolaborativno than.

O Kenrick thaj o Puxon iskirin: „Ando Ungriko Them le romenge butimasko nas-hajipe, sar le biboldengo, pala 1944 marci-ushi kerdylas, kana le okupalimaske nyam-cickone legiji perdal line o hatalmo.“

Cerra zhene trajinde perdal o deportacija andal maj but sar 30 mijji zhenengo ungrikone themesko romanipe. Anda kadi nashtig zhanas avri pa kadi realno, globalno dokumentacijako kipo, numa zhenenge, vaj maj cine gruponge palpale serosarimata.

Le ungrikone romengi historija rig si la Europake romenga historija. Thaj „andel romenge bute shelbershenge dukhavimatongi pecipija – citime le okcidentickone-nyamcickone Engholmes – chi jekh perioda nas kasavi ratvali thaj bimilajutno, sar lengo shorsho tela nyamcickone fashizmo, andej intrego Europa“.

Katona Csaba

A cigány holokauszt kérdése az oktatásban

Bevezető

Az alábbiakban egy vállaltan szubjektív írással közelítek egy általam fontosnak tartott témához, amire leginkább az készítem, hogy – felkérésre – a közelmúltban két előadást¹ is tartottam a cigány holokauszt² (porrajmos³) oktatásban betöltött szerepéről. Tapasztalatom szerint ezek visszhangja, mindenképp előtt a jelenlevő cigány hallgatóság részéről, pozitív volt, ennek jegyében vállalkoztam ezen írás elkészítésére. Előre kell azonban bocsájtanom: magam nem vagyok a téma avatott kutatója. Történészként a 19. és 20. század magyarországi társadalom- és művelődéstörténete az érdeklődési területem. Voltaképpen így került érdeklődésem előterébe a cigányság múltja a 19–20. századi cigányzenészek révén,⁴ újabban pedig Rigó Jancsi (1858–1927) életével foglalkozom behatóbban.⁵

Rátéve mondandóm velejére: alapvetésként leszögezhető, hogy a cigány holo-

kauszt⁶ tényét, ezen túl pedig jelentőségét, súlyát fontos lenne megjeleníteni a hazai alap- és középfokú oktatásban. Annál is inkább, mert az jelenleg a gyakorlatban alig van jelen tankönyveinkben, ezt a hiányt pedig korántsem enyhíti a Roma Holokauszt Áldozatainak Emléknappja (augusztus 2).⁷ Ma is igaz Nágó Zsuzsa Emese szűk egy évtizeddel ezelőtti megállapítása: „A cigány holokauszt, a porrajmos a roma történelem egyik legkevésbé kutatott időszaka.”⁸ Nyilván nem ezért, de aligha véletlenül nevezte Angus Fraser „elfelejtett holokauszt”-nak a cigányság tragédiáját.⁹ Magyarországi viszonylatban pedig megállja a helyét az alábbi sommás, nem éppen örömteli megállapítás: „a roma holokauszt a magyar közvélemény előtt majdnem hogy ismeretlen fo-

1 Roma holokauszt az oktatásban. „Ne felejts!” Roma Holokauszt Történeti Konferencia. Bük, 2014. május 29–30. Szervező: Czinka Panna Roma Kulturális Egyesület; Roma holokauszt az oktatásban. Névtelen romák holocaustja. Pécs, 2014. szeptember 12. Szervező: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.

2 A továbbiakban következetesen a „cigány” és „holokauszt” szavakat használom írásomban az egységesség jegyében.

3 Lovári nyelven: bekebelezés, felemésztés.

4 Katona, 2005; Katona, 2010.

5 Katona, 2013.

6 A témára nézve alapvető irodalom a teljesség igénye nélkül: Müller Hill, 1988; Burleigh–Wipermann, 1991; Kenrick–Puxon, 2001. A téma magyarországi vonatkozását tárgyaló fontosabb művek: Bársony–Daróczi, 2004; Bernáth, 2000; Bódi, 2000; Karsai, 1992; Purcsi Barna, 2004; Szita, 2000; Szita, 2010.

7 Először Bergen-Belsenben, 1979-ben emlékeztek meg a roma áldozatokról. Hegedűs, 2010. 6499. Ugyancsak ebben az évben hozták létre az Amerikai Egyesült Államokban a United States Holocaust Memorial Museumot (USHMM). Vidra, 2005. 113.

8 Nágó, 2006. 108.

9 Fraser, 2000. 232.; Hegedűs, 2010. 6499.

galom”.¹⁰ Ennek a szomorú ténynek persze igen összetett oka van, így például a téma egészét érintő, kiforrott, szakmai viták által megedzett minimális megegyezésnek a hiánya: jó példa erre Karsai László vitája 1998-ban a Népszabadság hasábjain Daróczi Ágnessel és Bársony Jánossal.¹¹ Azt is jelezni kell, hogy a szűken vett témával (ti. az cigány holokauszt oktatásban betöltött szerepével) ezidáig szintén nem sokan foglalkoztak, közülük azonban Dupcsik Csaba nevét mindenképp ki kell emelni, akinek egészen alapvető írása¹² tárgyalja részletekbe menően a cigány holokauszt oktatásának kérdését. Épp ezért a ő munkájára magam is nagymértékben építek, számos megállapításával maximálisan egyetértve. Aki tehát a cigány holokauszt oktatásának alapvetését szeretné vizsgálni, azt elsősorban hozzá, illetve írásához irányítanám.

Egyértelmű, hogy számos komoly nehézség adódik, ha a cigány holokauszt témakörét integrálni akarjuk a hazai alsó- vagy középfokú oktatásba. Ezek közül talán első helyen érdemel említést mint gyakorlati probléma a történelemórák gyér száma. Ez eleve nehézkessé teszi egy-egy téma jobb, részletekbe menőbb feldolgozását. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül utal-

nék még több problematikus tényezőre. Ezt követően pedig olyan szempontokra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek megítélés szerint segíthetik a cigány holokauszt történetének beépítését az alsó- és középfokú tanításba.

Minden más előtt – talán levéltárosi múltam miatt látom így – szólni kell a témára vonatkozó történeti forrásokról. A cigányság történetére vonatkozó fennmaradt iratok esetében különösen fontos szerepe van annak, hogy kik keletkeztették azokat. Ha egy személyt vagy csoportot (népességet, társadalmi rétegeket, egyesületet stb.) kutatunk, alapvetően kétféle dokumentum áll rendelkezésre: a kutatás tárgyául választott személy(ek) által keletkeztetett források, ezen felül pedig a mások által keletkeztetett, de róluk (is) szóló források. A cigányság múltjának hiteles feltárását viszont különösen nehezíti az a tényező, hogy alfabetizációjuk marginális volta miatt az előző, alapesetben meghatározó forráscsoporttal alig számolhatunk az ő esetükben. Ez nem „csak” a holokauszt időszakára igaz természetesen, de igaz arra is. Ebből következőn – kizárásos alapon – a cigányságról szóló források azok, amelyekre igazán építeni lehet egy történeti kutatás során. Azok túlnyomó többsége viszont nem pusztán a többségi társadalom felől, hanem nagyon sokszor a (végrehajtó/büntető) hatalom oldaláról, nézőpontjából közelít a cigányokhoz. Nágó Zsuzsa Emese megállapításaival és következtetéseivel csak egyetérteni tudunk: „Egészen a legutóbbi időkig nem nagyon mutatkozott érdeklődés e kérdés iránt, másrészt pedig a téma kutatása is nehézségekbe ütközik a megbízható demográfiai adatok, illetve a vonatkozó dokumentumok hiánya

10 Vidra, 2005. 112.

11 Csak érintőleg utalnék rá: a vita egyebek mellett arról szólt, hogy vajon a porrajomos egyesnes következménye volt a romákkal szembeni korábbi kirekesztésnek vagy pedig nem? (Hasonló vita a zsidó holokausztot is övezte.) Másfelől az is a vita tárgyát képezte, hogy a romák holokausztja összevethető-e a zsidóságéval? E kérdésekben, illetve a vita által érintett továbbiakban itt és most nem kívánok állást foglalni.

12 Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008 Osiris, 2010.

miatt. A náci és kollaboránsaik ugyanis messze nem dokumentálták olyan aprólékosan a cigányok kiirtását, mint a zsidók megsemmisítését. Ugyanakkor számolnunk kell a roma szokásrend sajátosságaival, történelmi tudatuk hiányával is. A halottakat ritkán emlegetik, és csak elvétve tartanak róluk megemlékezéseket. A zsidókkal és a holokauszt más áldozataival ellentétben, akik közül sokan nagy műveltséggel rendelkeztek, a cigány túlélők nem hagytak maguk után naplót, nem írtak memoárokat, és nem kezdték el később kutatni kálváriájukat.¹³ Így tehát a forrásadottság maga is kérdéseket vet fel a holokauszt időszakát illetően is, hiszen a legtöbb, a témára vonatkozó releváns dokumentumot éppen az elkövetők vagy legalábbis szövetségeseik kezeltették. A forráskritika így itt fokozott mértékű és sajátos figyelmet kell, hogy kapjon. Ez természetesen az oktatástól független történelmi megközelítés esetében is igaz, de különösen az az oktatás esetében. Hiszen míg egyfelől a források teszik hitelessé az egykor történeteket, számolni kell azzal, hogy nem kiérlelt, kiskorú személyiségek számára kell közvetíteni azok lényegét. Ha például a holokauszt borzalmas voltát akarjuk érzékeltetni, kézenfekvő lenne, hogy a fennmaradt fényképeket is használjuk ehhez. Azonban érdemes mérlegelni azt, hogy ezek – épp a holokauszt iszonytató mivoltából adódóan – hogyan hathatnak a gyermeki lélekre, hiszen horrorisztikus tartalmak hordozói. Gyakorta olyan borzalmakat ábrázolnak tehát, amelyek explicit megjelentetése az adott életkorban levő gyermekek számára komoly megrázkódtatást okozhat. Érde-

mes megfelelő figyelmet fordítani Dupcsik Csaba intésére és javaslatára is: „A képek esetében a legfontosabbnak annak megmutatását tekintettük, hogyan viselkedtek az áldozatok, az elkövetők és a szemtanúk, illetve, hogy mi a jelentése annak, hogy egyáltalán készültek és fennmaradtak ilyen fényképek.”¹⁴ A forrásokat tehát, mérlegelve azok adottságait, megfelelően előkészítve, értő pedagógus segítségével kell bevonni az oktatásba, komoly munkát fordítva arra, hogy mindig az adott életkorban levő tanulókhöz igazodva tegyék ezt. Evidencia, de e helyt szükségesnek látom rögzíteni: egy 14 éves és egy 18 éves tanuló személyisége, látásmódja között komoly különbség van, e néhány évnek köszönhetően.

A cigány holokauszt, de tágabban a cigányság történelme oktatásának egyik legproblematisabb részét sem szeretném megkerülni, elhallgatni. Nem visz ugyanis közelebb a lehetséges megoldáshoz, hogy ha nem vesszük figyelembe az oktatási program kialakításánál a társadalom egy részében élő, a cigánysággal szemben táplált negatív töltetű előítéleteket. Sajnos nehéz lenne érdemben vitába szállni Vidra Zsuzsanna megállapításával: „Ugyanakkor a romákkal kapcsolatos diszkriminatív és kirekesztő társadalmi és politikai attitűdök általánosan jellemzőek, és ebben a közegben történik egy elfelejtett csoport elfelejtett múltjának a felidézése, amely óhatatlanul diskurzusokat, diskurzusbeli pozíciókat generál a többségi társadalomban.”¹⁵ Így számolni kell azzal, hogy az iskolás gyermekek egy része is olyan családi környezetben

13 Nágó, 2006. 108.

14 Dupcsik, 2010. 3.

15 Vidra, 2005. 112.

nevelkedik, ahol ezek az előítéletek eleve-nen élnek, ekképp eleve negatív elfogultsággal viszonyul a cigánysághoz. Ez egy igen súlyos, általános társadalmi probléma, ami erősen befolyásolhatja azt is, hogy az adott tanuló mennyire befogadó a témával kapcsolatosan: „Ha a tanár nem tud vagy nem akar konfrontálódni ezekkel a nézetekkel (vagy esetleg maga is osztja azokat), akkor erőfeszítéseink kudarcra vannak ítélve.”¹⁶ Különösen nehezítheti a helyzetet az olyan iskolai közösség, ahol esetenként nagyobb számban, netán többségben vannak adott esetben az ilyen háttérű tanulók. Végül ugyancsak figyelmet kell arra fordítani, hogy hogyan érintheti a téma tárgyalása a cigány diákokat. Itt is rá kell mutatni, hogy egyedi helyzetek vannak: más-más lehet a tanulók életkora, az osztályon belül a cigány és nem cigány diákok aránya, eltérő lehet azok létszáma, akik előítéletek foglyai. Pedagógusok, történészek, pszichológusok bevonásával alapvető keretterveket lehet csak – megítélésem szerint – kovácsolni, amelyek rögzítik a legfontosabb szakmai szempontokat. Ezen felül azonban mindig az adott konkrét helyzethez szükséges igazítani a teendőket. Ezenkívül nyilvánvalóan meghatározó minden iskolai mikrokörnyezetben a tanár, a pedagógus személyisége, hozzáállása, felkészültsége.

Részben fenti felvetésre is reflektálva merül fel továbbá az a kérdés, hogy melyek azok a tényezők, amelyek megfelelően és hatékonyan szolgálnák, jelentős mértékben segítenék nem „pusztán” a cigány holokauszt tanítását, de azt is, hogy minél több tanuló legyen befogadó az elmondot-

tak iránt? Először is a számok, adatok helyett célravezetőbb az oktatás során egyéni sorsokat felvázolni. Nem szükségtelen természetesen a számadatok felsorolása sem, de részben ezek körül sok a vita, pontos adatok nem is állnak rendelkezésre,¹⁷ részben pedig a számok elfedik az egyéni tragédiákat. Mindannyian ismerjük azt a jelenséget, amikor valaki rezzenéstelen arccal, anélkül, hogy látszólag megérintené a tragédia súlya, hallgatja a televízió előtt, hogy egy-egy természeti katasztrófának, merényletnek stb. hány halálos áldozata van. Sőt az is megesik, hogy ugyanaz, akit nem rendít meg az előző hír, fél órával később egy brazil/mexikói stb. szappanopera egyik szereplőjét őszinte szívvel siratja keserves sorsa miatt. Miből táplálkozik ez a látszólag érthetetlen jelenség? Abból, hogy a fiktív figurának arca, hangja, személyisége van, érzései vannak, amikhez óhatatlanul kötődik a néző. Ha tehát az oktatás során bemutat a pedagógus egy-egy konkrét személyt, akik a cigány holokauszt áldozataul estek, akikről fényképek (nem a vészkor-szkból!), iratok, dokumentumok állnak rendelkezésre, a diákok számsorok helyett egyéneket fognak látni. Háttérbe szorulhat a lehető legrosszabb ízű, általánosító, leegyszerűsítő szóhasználat („a zsidók”, „a cigányok”), helyette egy-egy személy történetét, normális, hétköznapi életét (családját, lakóhelyét, munkáját stb.), és e normális élet tragikus törését lehet bemutatni ilyen meg-

17 „Az európai cigány áldozatok számát nem lehet tévedést kizáróan megállapítani, már csak azért sem, mert üldözésük nagyon sok területet érintett, a feljegyzések pedig hiányosak. Számukat a róluk készült jegyzékek negyed- és félmillió között (vagy még ennél is többen) határozzák meg.” Fraser, 2000, 244.

közelítéssel.¹⁸ A személytelen történetek szereplői ilyenén módon perszonalizálódnak, az áldozatoknak is nevük, arcuk, egyéni sorsuk „lesz”, kvázi visszanyerik identitásukat, személyiségüket. Márpedig, ahogy fentebb is esett róla szó, egy-egy konkrét személlyel, akinek ismerjük külsejét, szokásait, könnyebb azonosulni, egyszerűbb megérteni az áldozatok kiszolgáltatottságát, sorsukat az egyéni fájdalom bemutatásán keresztül: „áldozatok százezreiről, millióiról írni ijesztően »könnyű«, miközben a gyilkosságokat néhány mondat absztrakcióvá, személytelen adattá változtatja. Meg kell értetni a diákokkal, hogy egyedi és megismételhetetlen életek találkoztak a holokauszt eseményei során, hogy hozzájuk és a környezetükben élőkhöz hasonló emberek találták magukat egyszer csak abban a helyzetben, hogy megakarták őket ölni”.¹⁹

Az előző ponthoz tapadva segítheti a megértést – természetesen a tág keretek közé ágazottan – a lokális események bemutatása. A léptékváltás révén a helyi történetek, lokális események felidézése meghatározó kohéziós erővel bírhat: a diákok által jól ismert tér, az ismerős környezet (házak, utcák, határ, tó, fák stb.) szintén közelebb hozza a tanulókhöz az egykor történeteket, azok valóságos voltát még inkább érzékelteti. Másképp hat az egykori események megidézése, ha nem általánosságban

beszélünk róla, hanem megmutatjuk, hogy konkrétan ennek és ennek a háznak a lakóját hurcolták el, ezen az úton terelték őket ismeretlen, vagy sajnos nagyon is ismert sorsuk felé, ezen az állomáson szálltak fel a vonatra. A lokálpatriotizmus, a helytörténet korszerű, nem idealizáló tanítása eleve képes arra, hogy a történelmet más megvilágításba helyezze, egy ilyen téma esetében ez kiváltképp igaz lehet. Éppen ezért élni kell az ebben rejlő, jórészt talán még kiaknázatlan lehetőségekkel.

A szűkebb keresztmetszetű megközelítéstől a tágabb felé mozogva: szükséges rámutatni arra is, hogy a holokauszt nem egyenes és logikus következménye, természetes, mondhatni egyik „szimpla” epizódja a cigányság múltjának. Erre a tényezőre Dupcsik Csaba is határozottan felhívja a figyelmet, nem véletlenül! A cigány holokausztot így mindenképp az összeurópai holokauszt részeként, annak kontextusában, nem pedig abból kiragadva kell vizsgálni: „A kontextus tehát, amelybe a roma holokausztot helyezni kell, az nem a cigányság története (nem mintha az nem lenne tanításra érdemes, éppen ellenkezőleg, csak nem a holokauszt kapcsán kell tárgyalni), hanem a második világháború alatti európai népiirtások kontextusa.”²⁰ Világossá kell tenni: a holokauszt rendkívüli törés volt minden érintett nemzet, csoport, kisebbség történetében, amikor az ellenük irányuló erőszak a pusztító létükért sújtotta őket: nem volt tárgyalás, nem volt ítélet, egész egyszerűen a létük, milyenségük miatt ítélték őket elpusztítandónak. Ennek a nyers, zsigeri gyűlöletből fakadó erőszaknak nincsenek konkrét történeti

18 Vö. Dupcsik Csaba figyelmeztetését a tömeggyilkosságokat ábrázoló fényképek kapcsán: „Még fontosabb szempont azonban, hogy a méztelen, csontvázszerű holttestek hegyeiről készült képek sorozata, akarata ellenére, éppen azt érheti el, amit az elkövetők szándékoztak: elembertelenített, arctalan lényekké változtatja az áldozatokat.” Dupcsik, 2010. 3.

19 Dupcsik, 2010. 2.

20 Dupcsik, 2010. 3.

előzményei, nincsenek gyökerei, nincsen, nem lehet magyarázata. Így, ebben a formában nem ráépült valamiféle történelmi előzményre, hanem teret adva a teljes kiszolgáltatottságra épülő parttalan erőszaknak, új, soha nem felejthető fejezetet nyitott.

Végezetül még két tényezőre térnék ki, bár ami az alábbiakban következik, némiképp tán azt a érzést kelti, mintha ellentmondanék magamnak. Kiemelkedően fontosnak tartom ugyanis, hogy a cigányság, ahogy más kisebbségek is, ne csak a holokauszt kapcsán bukkanjon fel az oktatásban, sőt egyáltalán ne csak negatív töltetű események révén kapjon teret a könyvekben, történelemórákon. Nem lehet és nem is szabad elhallgatni a nemzetiségi ellentéteket, a nacionalizmus és/vagy sovínizmus, a rasszizmus káros következményeit, de a népek, nemzetek, közösségek, kisebbségek együttélését csak ezekre fókuszálva sokszor egyoldalúan torzítva ábrázolják, még ha jó szándékkal is. Ugyanis miközben kiemelkedő hangsúlyt kapnak a különféle ellentétek, méltatlanul szorul háttérbe annak bemutatása, hogy van és volt példa a békés együttélésre, együttműködésre, érdekegyeztetésre. Ami pedig áttételesen azt sugalmazza, hogy a felizzó vagy felszított ellentétek permanensen jelen voltak, kezelhetetlenek. Ennek jegyében nem szerencsés tehát az sem, ha a kisebbségek, így a cigányság is, először a holokauszt kapcsán bukkannak fel a történelemtanításban. Vagyis, ismételve fentieket: nem eltagadva vagy szépítve az együttélés nehézségeit, szomorú vagy éppen tragikus ellentéteit, rá kell mutatni a békés egymás mellett élésre is! Ennek híján torz képet sugallunk a múltból, együtt

akaratlanul is azt érzékelheti a tanuló, hogy a kisebbségek, nemzetiségek, más nemzetek léte eleve generálja az ellentétet, amely hol bűvópatakként húzódik meg a mélyben, hol pedig elemi erővel tör a felszínre és válik pusztítóvá. A pozitív példák ugyanakkor rámutatnak arra, hogy mindaz, ami negatívum, nem törvényszerű, nem eleve kódolt, nem „természettől való”. S itt térnék vissza előző felvetésemre: épp az együttélés folyamatát szakította meg soha nem tapasztalt tragikus módon a holokauszt, így a cigány holokauszt is.

Végül, de nem utolsósorban: nem lehet eléggé hangsúlyozni az oktatás során sem, hogy ami a cigánysággal történt a vészkorszakban (ahogy a zsidóság esetében is) nem „csak” a kisebbségek tragédiája, hanem az egész magyar nemzeté, hiszen magyarokat, magyar állampolgárokat pusztítottak el (jelentős részben szintén magyar állampolgárok). A tanításban, miközben hangsúlyt helyezünk a többségi nemzet – társadalom és a kisebbségek együttélésnek pozitív vonásaira, láttatni kell, hogy ezt a törékeny egyensúlyt hogyan borította fel egy-egy negatív esemény, amely éppúgy tragikusan pusztító volt a kisebbségekre nézve, mint ahogy sebet ejtett a magyar nemzet egészén is.

Összegzés gyanánt azzal zárnám jelen írásomat, hogy ezen elemek szem előtt tartásával kell – meglátásom szerint – nekikezdeni a cigány holokauszt története magyarországi oktatásba integrálásának. Ám tisztán látni kell: jelen felvetéseink legfeljebb alapját képezhetik a részletesen kidolgozott programnak.

Irodalomjegyzék

Bársony–Daróczi, 2004

Pharrajimos. Romák sorsa a nácizmus idején. Szerk. Bársony János–Daróczi Ágnes. Bp., 2004.

Bernáth, 2000

Porrajmos. Roma holocaust túlélők emlékeznek. Szerk.: Bernáth Gábor. Bp., 2000.

Bódi, 2000

Soha többé... Nikana majbuter... Never again... Visszaemlékezések a holokausztra. Sepire p-o holokaust. Recollections of the holocaust. (Cigány néprajzi tanulmányok 8.) Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Bp., 2000. (A Magyarországi Nemzetiségek Néprajza. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 9.).

Burleigh–Wippermann, 1991

Burleigh, Michael–Wippermann, Wolfgang: he Racial State: Germany 1933–1945. New York, 1991.

Dupcsik, 2010

Dupcsik Csaba: A Roma Holokauszt az oktatásban. 2010. <http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/Roma-Holokauszt.pdf>

Hegedűs, 2010

Hegedűs Sándor: A Roma Holokauszt Áldozatainak Emléknepja. In: Barát-ság, 17. (2010) 4. sz. 6499–6501.

Karsai, 1992

Karsai László: Cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a holokauszthoz. Bp., 1992.

Katona, 2005

Katona Csaba: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni a hegedűjokról.” Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden. In: Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene, I. Fel. szerk. Márfi Attila. Pécs, 2005. 171–188.

Katona, 2010

Katona Csaba: Cigányzenekarok a 19. század derekán Balatonfüreden, különös tekintettel a győri zenészekre. In: A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. Szerk. Deáky Zita–Nagy Pál. Bp.–Gödöllő, 2010. 67–76. [Cigány Néprajzi Tanulmányok, 15.]

Katona, 2013

Katona Csaba: „Európa legérdekesebb hercegnője” – egy normaszegő nő a 19–20. század fordulóján. Turul, 86. (2013) 3. sz. 100–107.

Kenrick–Grattan, 2001

Kenrick, Donald–Puxon, Grattan: Cigányok a horogkereszt alatt. Bp., 2001.

Müller-Hill, 1988

Müller-Hill, Benno: Murderous science: Elimination by scientific selection of Jews, Gypsies, and others, Germany 1933–1945. New York, 1988.

Nágó, 2006

Nágó Zsuzsa Emese: Roma holokauszt. In: Korunk, 17. (2006) 11. sz. 108–111.

Purcsi Barna, 2004

Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Debrecen, 2004.

Szita, 2000

Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. Szerk.: Szita Szabolcs. Bp., 2000.

Szita, 2010

Szita Szabolcs: Együttélés, üldöztetés, népirtás: a magyar cigányság a Kárpát-medencében a második világháború idején, 1939–1945. Bp., 2010.

Vidra, 2005

Vidra Zsuzsanna: A roma holokauszt narratívái. In: Regio, 16. (2005) 2. sz. 111–130.

THE ROMANI HOLOCAUST IN EDUCATION

The significance of the Romani holocaust should be an important part of Hungarian education, especially as it hardly appears in our existing schoolbooks. The reason for this is complex. To date, few have tackled the subject, although among those who have the name of Csaba Dupcsik must be given special mention. What is certain is that numerous difficulties arise when we try to integrate the subject of the Gypsy Holocaust into either primary or secondary education. Such is the small number of history lessons which at the outset makes it difficult to treat a particular topic in any depth. In what follows I should like, without any attempt at completeness, to point to some practical problems. The nature of the sources itself raises questions, for the documents stem for the most part from the perpetrators or their allies, meaning that source criticism must receive enhanced attention. Difficulties also appear with photographs, for these often depict such horrors as might in explicit form produce severe trauma in children of the ages in question. Finally, we cannot be silent about the nurtured prejudices against Gypsies alive today in a part of society. We must therefore count upon some schoolchildren being raised in family environments where these prejudices are alive, in this way creating negative bias against Gypsies. The question is raised as to what factors would satisfactorily serve the teaching of the Romani Holocaust. First, rather than figures and data the description of individual experiences might lead better to our goal. In this way the participants in impersonal histories gain personalities; victims, given names, faces and individual fates, regain

a quasi-identity. Through one or two real individuals whose exteriors and habits we know it is easier to identify with and understand the victims' defencelessness and fate through presenting the pain of individuals. A grasp of these may help in understanding references to particular cases and local events: a familiar environment (buildings, streets and so forth) can also bring the pupils closer to past events. It is also necessary to point out that the holocaust was not a straightforward and logical outcome, a "simple" episode in Gypsy history. The Gypsy holocaust must in every event be examined as a part and in the context of the pan-European holocaust and not abstracted from it. Finally, it cannot be insufficiently voiced that what happened with the Gypsies in the holocaust (as in the case of the Jews) was not "merely" the tragedy of minorities, but that of the entire Hungarian nation, for it destroyed Hungarians, that is Hungarian citizens. In this respect it is not fortunate that the minorities, and with them the Gypsies, first appear in history teaching with relation to the holocaust, nor that earlier references to them are in a negative context. In teaching the emphasis must be placed on positive elements of the coexistence between the majority nation and the minorities; it must be shown how a negative event can destroy this delicate balance, which was just as tragically destructive for the minorities as it placed a wound upon the Hungarian nation as a whole. It is by keeping these elements in view that the integration of the Gypsy holocaust into Hungary's education system must occur, though the present observations merely form the beginning of it all.

DER VÖLKERMORD AN DEN SINTI UND ROMA IM UNTERRICHT

Es sollte ein wichtiges Anliegen sein, die Bedeutung des Völkermordes an den Sinti und Roma in den heimischen Unterricht einzubauen, vor allem, weil er praktisch kaum in den Schulbüchern behandelt wird. Die Begründung dafür ist ziemlich komplex. Bisher haben sich nicht viele mit dem Thema auseinandergesetzt, unter ihnen ist jedoch der Name von Csaba Dupcsik auf jeden Fall zu erwähnen. Sicher ist, dass man mit zahlreichen Schwierigkeiten konfrontiert wird, wenn man versucht, den Holocaust an den Sinti und Roma in den heimischen Unter- und Mittelstufenunterricht zu integrieren. Dazu gehört die geringe Anzahl der Geschichtsstunden im Stundenplan, was die tiefere Auseinandersetzung mit den einzelnen Themen sowieso schon erschwert. Des Weiteren möchte ich noch – ohne Anspruch auf Vollständigkeit – auf einige weitere praktische Probleme hinweisen. Allein schon hinsichtlich der Forschungsquellen tauchen zahlreiche Fragen auf. Da die meisten solchen Dokumente von den Tätern oder ihren Verbündeten verfasst wurden, verlangt in diesem Fall die Quellenkritik eine besondere Aufmerksamkeit. Bei den vorhandenen Fotos tauchen auch Schwierigkeiten auf, da diese oft solche Grausamkeiten zeigen, deren Abbildung auf die Psyche von Kindern bis zu einem bestimmten Alter eine ernsthaft erschütternde Wirkung ausüben kann. Letztlich nicht zu schweigen von den Vorurteilen gegenüber den Sinti und Roma, die in bestimmten Schichten der Gesellschaft stark ausgeprägt sind. Man muss also damit rechnen, dass ein Teil der Schüler in einem familiären Umfeld lebt, wo solche

Vorurteile ohnehin präsent sind, und diese Kinder so auch negativ voreingenommen gegenüber den Sinti und Roma sein könnten. Es lässt sich also fragen, welche Faktoren den Einbau des Völkermordes an den Sinti und Roma in den Unterricht ausreichend unterstützen würden. In erster Linie wäre es sinnvoll, einzelne Schicksale statt Zahlen und Daten vorzuzeigen. Die Figuren der unpersönlichen Geschichten würden dadurch personalisiert werden, die Opfer haben eigene Namen, Gesichter, Schicksale, und gewinnen so quasi ihre Identität zurück. Es ist leichter, sich mit Personen zu identifizieren, deren Aussehen und Gewohnheiten man kennt, und einfacher, ihre Ausgeliefertheit durch ihren persönlichen Schmerz zu verstehen. Damit verbunden würde auch die Beschäftigung mit den örtlichen Ereignissen das Verständnis fördern: das bekannte Umfeld (Strassen, Häuser, usw.) bringt die Geschichten von früher den Kindern auch näher. Es ist auch nötig darauf hinzuweisen, dass der Holocaust kein direktes und logisches Resultat, nicht „einfach eine Episode“ in der Geschichte der Sinti und Roma ist. Der Holocaust an den Sinti und Roma muss als Bestandteil des gesamteuropäischen Holocaust, in dessen Kontext, und nicht davon getrennt untersucht werden. Schließlich: man kann nicht oft genug betonen, dass das, was in dieser schändlichen Epoche mit den Sinti und Roma (genauso, wie mit dem Judentum) passiert ist, nicht „nur“ eine Tragödie der Minderheiten ist, sondern die der ganzen ungarischen Nation, da in der Tat Ungarn, ungarische Staatsbürger vernichtet wurden. Diesbezüglich ist es also nicht

vorteilhaft, wenn Minderheiten, so auch die Sinti und Roma, überhaupt zuerst im Zusammenhang mit dem Holocaust im Geschichtsunterricht auftauchen, oder wenn ihr eventuell früheres Auftreten ebenfalls in einem negativen Kontext geschieht. Die positiven Züge des Zusammenlebens der Mehrheitsnation und der Minderheiten sollten unbedingt betont werden. Die Schüler müssen sehen, wie dieses zerbrechliche

Gleichgewicht von einigen negativen Ereignissen umgeworfen wurde, die dadurch sowohl bei den Minderheiten, als auch bei der gesamten ungarischen Nation tiefe Wunden hinterlassen haben. Diese Faktoren sollte man im Auge behalten, wenn man den NS-Völkermord an den Sinti und Roma in den Unterricht integriert. Die oben genannten Vorschläge bilden allerdings bloß den Anfang des ganzen Vorhabens.

O PHARRAJIMOS ANDO SITYARIPE

Le romenge pharrajimosko vazhnipe trubulas te sikadyol andel Ungrikone Themesko sityaripe, ke maj na daba si ande amare sityimaske ginadya. Kadales jekh komplek-sno grundo si. La temasa inke na butzhe-ne foglalkozinde, de mashkar lende si jekh baro anav, so trubul te vazdas: o Dupcsik Csaba. Kodo biztoshoj, ke bares but pharimata kerdyon, kana le romenge pharrajimoski tema kamasas te integralinas andel Ungrikone Themeske teluno vaj mashkarutno sityaripe. Kasavo pharipej, ke naj dosta historijake chasura andel shkoli, thaj kadi phararel te hatyaren mishto e tema. Pala kadala bikodolako te vorbisarav pa sogodi, kamos vorba te dav pala jekh-duj praktikalni problemi. Le zvorongo pushipe aba but gindura anel opre, ke le maj but dokumentura le murdara vady lenge amala kerde, kade pale pel zvorongi kritika maj but sama trubul te las. Vel fotografijanca shaj kerdyon pharimata, ke butivar bares but kasave groznimata abrazolin, save te sikavas andre eksplicitno, atunchi jekhe maj cine shavoreske zurales phare thaj xale hatyarimata

shaj del. Po agor nashtig muconas pala angle istonipe mamuj le rom, so si ande'kh rig ando societato. Kade pale trubul te gindinas pala kodi, ke si mashkar le shavora, kon andej shkola phirel, kasave, kajso trajin kadala angle istonimata thaj anda kadi na kade ashel karing le rom, sar trubulas. Opre vazdyol o pushipe, ke soj kodola faktorura, save mishto sluginas le romenge pharrajimaske sityaripe? Anglunes misto numerura, dati feder zhenutne shorshura trubulas andre te sikavas. Le bizhenutne pecipiji personalisajven, anav, mosura, zhenutno shorsho avla le aldozaton, kvazi palpale len pengo identiteto. Jekhe-jekhe manushesa, kasko anav, forma, lyakura pinzharas, maj ushoro jekh te hatyaras, maj mishto shaj hatyaras le aldozatongi nasul situacija thaj lengo shorsho perdal le zhenutna dukhake andre sikavipe. Pala kadi shaj zhutil te hatyaras le thanutne pecipiji, le lokalni pecimatake palpale serojipe: v'o pinzhardo krujalipe (khera, vulyici kade maj dur) maj pashe anel kaj le sityarde, so pecisajlas ande kodi vrama. Trubulas te sikavas pe kodi, ke o pharrajimos

naj evidentó thaj logikano rezultato, naj jekh „simplavo” epizodo le romenga historija. Le romengo pharrajimos sar la Europako holokaustosko kotor, ande lesko konteksto, na avri vazdo sí te vizhgalinas. Agore: nashtig phenas dosta but, so le romenca pecisajlas andej phari vrama (sar vel biboldenca), na feri le minoritetongi tragedija, de vel intre-gona ungrikona nacijake, ke ungron, ungrikone statoske polgaron mudarde. Chi kodo naj baxtalo, kana le minoritetura, kade vel rom anglunes le pharrajimaske sityarimas-te aven opre ande la historijake sityaripe, de

chi kodo, ke vi maj anglal numa ando negativno konteksto den vorba pa lende. Ando sityaripe vazhnoneske trubul te inkrelpe le statoske thaj le minoritetonge kethane trajimaske pozitivni riga, trubul te dikhavei sar burdindas kado ekilibro jekh-jekh negativno pecipija, so tragikani pustija kerdas vel minoritetonge, sar phugnyardas la ungrikona nacijako intregonipe. Kadale elementonca trubul te lasame te integralinas le romengo pharrajimos andel Ungrikone Themesko sityaripe, de amare gindimata numa kadalesko anglunipe si.

Márkus Sándor
Mások vagyunk?...

Rendkívüli megtiszteltetés, hogy részt vehetek ezen a tanácskozáson, de még nagyobb, hogy szólhatok Önökhöz. Mondanivalóm nem tudományos, nem kutatással alátámasztott tények, adatok, hanem csak, mint egy zsidó ember, gondolataimat, érzelmeimet szeretném megosztani Önökkel, egy több évszázada, de még a mai napig is fel-felbukkanó, az antiszemitizmusból, a rasszizmusból levezetett az ismertség teljes hiányából fakadó, kérdéskört, miszerint mi zsidók és cigányok mások vagyunk?

Többször kaptam ezt a kérdést különböző fórumokon, de igazán meggyőző választ nem tudtam adni. Vajon attól vagyunk mások Isten kiválasztott népeként, hogy több ezer éves múltunk van, ami nem volt éppen sikertörténet az állandó üldöztetés miatt, de fennmaradtunk, amiből tanultunk, legalábbis a túlélést? Vagy attól vagyunk mások, hogy magunkon hordozzuk fajunk, látható külső jegyeit? Netán attól, hogy ragaszkodunk népünk hitéhez, kultúrájához, belső, írott és íratlan törvényeihez?

Igazán nem is értem a másság kifejezést. Attól, hogy ha mindezek miatt másoknak is mondanak bennünket, még nem vagyunk bűnösök és bűnözők, különösen nem kollektíven. De egyáltalán kihez és mihez képest vagyunk mások? A nagy átlaghoz képest, vagy csak bizonyos politikai, vagy gazdasági érdekeiket féltő körökhöz

képest? A nagy átlaghoz képest, biztosan nem vagyunk mások, hiszen a többségnek is van hite, Istenképe, családi tradíciója és a maguk módján, de ugyanúgy ragaszkodnak hozzájuk, mint mi! Az sem a másság jele, hogy sötétebb a bőrünk színe, nagyobb az orrunk, hiszen a nagytöbbségben élnek köztünk szép számmal vörös hajú, nagyon magas és kimondottan alacsony emberek is. Sőt! Nagyon sok a biciklista is!

Így hát nem maradt más, mint arra gondolni, hogy másságunk nem más, mint ami már évszázadokon keresztül többször is bebizonyosodott, hogy gazdasági, politikai, morális szempontokból kitűnő bűnbaként lehet népünket, fajtánkat felhasználni, annak érdekében, hogy adott szituációban elterelje a figyelmet egy leendő változásokról. A történelemből tudjuk jól, hogy a pogányság üldözte a kereszténységet, majd fordítva, a középkor hajnalán az eretnekség, a boszorkányság vált üldözötté, majd a felvilágosodást követően a zsidóság töltötte be az üldözött szerepét, majd ehhez társult a cigányság is. Tehát minden változás előtt emberek ezreit gyilkolták meg, értelmetlenül, hiszen a változások mindenképpen bekövetkeztek volna! Mindezek azonban csak villongások voltak, a II. világháború és a Holokauszthoz képest! A felvilágosult, már modernizált, gazdasági és technikai fejlődésben lévő átlag ember eltúrte, hogy annyi

sok „más” embertől megvonják a legegységesebb emberi jogokat, hagyják, hogy az emberi lét szélére sodródjanak, ellehetetlenüljenek. Hagyták, sőt támogatták, hogy állami segédlettel, különös kegyetlenséggel választanak szét családokat, hurcoljanak el, majd ipari módszerekkel, százezrével végezzenek ártatlan gyerekekkel, öregekkel. A történetek után, ismét bebizonyosodott, hogy értelmetlen volt a sok emberáldozat, a változás e nélkül is megtörtént volna!

De az átlagember nem tanult a múltból! Másként hogyan lehetséges, hogy több ezer éves történelmünkben nem tanulva, egy világegészen, egy Holokauszton túl, még mindig zsidó és cigány ellenes hangulat ural bizonyos közmédiákat, zsidóügyben nemzetbiztonsági kockázatot emlegetsenek a parlamentben, cigánybűnözést a televízió műsorában. Nem tanultunk a múltból! Másként hogyan lehetséges, hogy szobrot állítunk annak, aki hazája állampolgárai közül a vidéki zsidóságot és cigányságot, jól tudva sorsukat, kirabolva és megalázva a biztos halálba küldte. Nem tanultunk a múltból, másként hogyan lehetséges, hogy átírva a történelmet, a felelősséget idegen államokra kenve, idegenrendészeti akciónak állítsunk be tömeggyilkosságot, kétes mondanivalójú, konszenzus nélküli szobrot állítson a kormány és még sorolhatnám. Vajon milyen változást várunk, ha ismét jelentős mértékben felerősödtek a rasszista, antiszemita, kirekesztő hangok? Vajon elhiszi valaki, hogy a zsidóság világhatalomra törekszik, hogy kezében tartja a világ pénzügyi helyzetét, a cigányság pedig segélyekből és bűnözésből kíván megélni, és hogy nélkülnk jobb lenne az ország gazdasági helyzete? Mert ha elhiszik, akkor a változás csak

egy lehet, ami már többször megtörtént, az értelmetlen pusztítás!

Nap, mint nap láthatjuk és hallhatjuk, hogy a fejlett demokráciákban már nem kérdés a másság! Ők tanultak a történelemből és tudják hová vezet az értelmetlen gyűlölködés. Nem hamisítják meg történelmüket, hanem vállalják azt, sőt büntetőjogilag is fellépnek a tagadásuk ellen. Ez náluk, alapkérdés! Talán tudják, hogy még élnek közöttük a szörnyűségeket túlélők és a szörnyűségeket kiszolgálók, akik azt át és túlélve igazán tudják a valós és igazolható tényeket, az igazságot. Tudják, hogy ezeket agyon hallgatni, letagadni, elmásítani és átírni nem csak erkölcsstelen, de értelmetlen és veszélyes is.

Igaz, nálunk 40 éven át tabu téma volt a Holokauszt. Inkább agyonhallgatták, nem adva lehetőséget sem, annak kutatására és publikálására. Az oktatásban sem törekedtek az összefüggések magyarázatával, az igaz valóság feltárásával. Pedig akkor még a mostanihoz viszonyítva sokkal több túlélő várta, hogy ki és elmondhassa, mi történt velük és hova vezet az esztelen gyűlölet. Az Apámnak, a kényszermunkásnak is lett volna mondanivalója, akit három év sorkatonaságot követően azonnal munkaszolgálatossá nyilvánítottak, majd újabb három év rabszolgamunkát követően szembesülhetett a valósággal, sem otthona, sem családja sem hazája nem maradt. Otthonát kiutalták, családját mindegy szálígy kiirtották és a hazája sem tartott rá igényt. Vagy mi mindent tudott és mondhatott volna az a „mássa-ga” miatt Auswitzba és Bergen-Belsenbe hurcolt 21 éves Anyám, aki csak a csodával határos módon tudta túlélni a borzalmakat és hírmondóként került haza, kiterjedt nagy

családjából, egyedülként. De nem lett hírmondó, mert senki nem volt, aki meghallgatta volna, aki fórumot biztosított volna a mondanivalójának. Ilyen formán, csak mi a túlélők első generációja tudjuk, hogy a statisztikai számok, adatok mögött, egy-egy „mássága” miatt elhurcolt, megalázott és megölt nagyszülő, rokon, barát és ember-társ állt, akiknek nevük és családjuk, vágyaik és álmaik voltak.

A rendszerváltás részben, ha lassan és vontatottan is, de megoldotta, hogy szabad és lehet is beszélni a múltról, a történelekről. Nyilvános fórumok is vannak ilyen előadásokra és még érdeklődés is van. Tapasztalatom szerint, főleg a fiatalságot vonzza a téma, noha meglepően keveset tudnak történelmünk eme időszakáról.

Továbbra is bízom abban, hogy nálunk is egyre inkább kezd kialakulni egy józanul gondolkodó, gyűlölettől mentes, új korosztály, akik a másságot nem üldözendőnek, hanem kimondottan kíváncsúnak tartják. Ők már tudni fogják, hogy a más

vallás és más kultúra inkább színesíti és összetartja, semmint üldözendő lenne és szétválasztaná az embereket!

Ezért kell nekünk, a Holokauszt túlélők első generációjának, felelősségteljesen és hitelesen megszólítani ezt a korosztályt! Ideje, hogy 70 év után elmondjuk a szüleink által átélteket, hogy kibeszéljük és megvitassuk a valós történelmünket, hogy megismertessük magunkat az össznépi társadalommal! Ha eddig nem volt módunk rá, most tartsunk fórumokat, vitákat, előadásokat, hiteles előadókkal, történészekkel, mindegy csak az a fontos, hogy párbeszéd alakuljon ki és ne az előítéletek, hanem a valóság, az igaz tiszta emberi megnyilvánulások döntsenek a másság kérdésében.

És ami a legfontosabb: emlékezzünk és emlékeztessünk! Tegyük most is ezt és emlékezzünk! Emlékezzünk dicső mártírainkra, őseinkre, szeretteinkre és mindenki kérje a maga Örökkévalójától a „soha többé” ígéretét.

ARE WE DIFFERENT?..

In the course of numerous forums and personal conversations it has been voiced that we Jewish people are "different" from the common mould. I have never understood why and how we differ, for just as no two people are identical, neither can we be so. I am convinced that this mystification and differentiation stems from a lack of even the shallowest of knowledge. We are, first and foremost, Hungarians, who happen to follow and believe in the Jewish religion. Contrary to rumour, we do not strive for world domination, we do not control the world's money markets and on no account do we wish once again to be stamped with "differentness", as happened in the past to the ignominy of

us all. What we want is for the upcoming generation to become acquainted with us and to live in a world free of hatred, where being different is not a cause for persecution but quite the opposite! Let them know that the many religions and cultures enrich and bring together human societies rather than engendering persecution and division in them. This is why it is extremely important that we commemorate and call upon others to commemorate. Important, that in a multi-ethnic society a dialogue emerge and that we speak of ourselves, our past and our common future via various forums, talks and responsible addresses.

SIND WIR ANDERS?...

Bei mehreren Foren und persönlichen Gesprächen wurde schon gesagt, dass wir, Juden, „anders“ sind, als der breite Durchschnitt. Ich habe nie verstanden, weshalb und wie weit wir anders sein sollten. Da es keine zwei gleichen Menschen gibt, können wir auch nicht dieselben sein. Ich bin überzeugt, dass diese Mystifikation und Diskrimination aus Unwissenheit und der absoluten Mangel von Kenntnissen resultiert. In erster Linie sind wir Ungarn mit jüdischem Glauben! Im Gegensatz zu den Gerüchten wollen wir nicht die Weltherrschaft an uns reißen, regieren nicht die Finanzwelt, und wollen überhaupt nicht, dass wir als „anders“ bestempelt werden, wie es zu unser

aller Schande in der Vergangenheit schon passiert ist. Wir wollen, dass die angehenden Generationen uns besser kennenlernen, und eine Welt ohne Hass das Anders-Sein nicht mehr verfolgt, sondern im Gegenteil! Es sollen alle sehen, dass die Pluralität der Religionen und Kulturen die menschliche Gesellschaft bereichert und zusammenhält, und nicht trennt. Deshalb ist es sehr wichtig, dass wir uns und andere erinnern! Es ist sehr wichtig, dass ein Dialog mit der gesamten Gesellschaft entsteht, und wir bei den unterschiedlichsten Foren und Vorträgen, mit der Mitwirkung kompetenter Vorträger über uns, unsere Vergangenheit und die gemeinsame Zukunft reden können.

KAVERA SAM?...

Pe maj but forumura thaj andel personalni vorbisarimata butivar ashundyolas, ke ame, bibolde manusha „kavera sam” sar le mashkarutne. Chikana chi hatyardem, sostar thaj sosa t’avas kavera, ke naj duj udyankasave manusha, thaj kade nash-tig avas udyankodola. Gindij, ke le bizhani-mastar avel kadi mistifikacija, e diferencijacija. Ame maj anglunes ungrika manusha sam, kas biboldi religija thaj patyavipe si. Na kade si, sar le pupujimata phenen, chi phag-rasame pala la lumako hatalmo, chi rajisaras la lumake lovengi situacija, thaj ch’ekh cerra chi kamas te pizdas pe amende pale le „kaverimasko” somno, so aba andej dulmutani vrama pecisajlas bibaxtales.

Ame kodi kamas, ke le akanak opre barili generacija te pinzharen amen thaj ande’kh bigracimaski luma, thaj te na gindin nashavimaske le kavres. Te zhanen, ke butfelika religiji thaj kulturi chi ulavel, maj feder rangaslo kerel thaj kethane inkrel le manushikane komunitetura. Pala kadi si vazhno, te seronasame thaj te serosaras le kavren. Vazhnoj vi kodi, te kerdjol interakcija mashkar le majoritetongo societato thaj pe kaverfelika forumura, prezentaciji, perdal autenticka prezentara te vorbisaras pala amende, amari nachili vrama thaj pala kethanutno avlunipe.

Dr. Kosztics István

Romák a növekvő antiszemitizmus ellen

A Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesületünk működésén keresztül szeretném szemléltetni, hogy a roma közösségek és emberek mit tehetnek az antiszemitizmus ellen.

Egyesületünk nyitott szellemiségéből fakadóan és a rendszerváltás kísérő jelenségei okozta társadalmi feszültségek oldására megalakulását követően (1989) létrehozta a Cigány- Magyar Baráti Klubot.

Célunk volt, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy a gazdasági problémák miatt, az addig jól működő hétköznapi emberi-közösségi kapcsolatokat nem áldozhatjuk fel, a szabad verseny kapitalizmus oltárán. Közösen kell felhívni a társadalom figyelmét arra, hogy az Amerikai Egyesület Államokban is akkor vált sikeressé és hitelessé a feketék polgárjogi harca, amikor a fehérek is a társadalom minden rétegéből az ügyük mellé állt és szolidaritást vállalt a több száz éve velük együtt élt feketékkel, akik segítettek felépíteni az amerikai csodát, álmodni, a társadalmi jólétet a gazdaság minden területén.

A Klub éves programjában már 1990-ben szerepelt egy holocaust emlékút a Vas-megyei Torony községben és az ausztriai Lachenbach-ba. Mindkét helyen március 15.-én megkoszorúztuk az emléktáblát és emlékművet, melyet a holocaust elhurcolt mártírjai emlékére állítottak.

Torony községben a volt iskola épü-

letének falán (ma óvoda) lévő márvány emléktáblát március 15.-én kis ünnepség keretében megkoszorúztuk. a Klub tagjain kívül a helyi lakosok közül is többen részt vettek, valamint Schermann Vera, aki megírta az Ondódi cigányok munkaszolgálatra (1944. augusztus) hurcolásának és deportálásának (1944. november 4.) történetét.

Mindkét csoport gyűjtőhelye a továbbszállításuk előtt a toronyi iskola épülete volt. Amíg a munkaszolgálatosok közül mindenki túlélte a nyugati határnál a lövészárkok és bunkerek ásását, addig a Dachauban deportált 25 fős cigány csoport többsége az orvosi kísérletek után mártírhaltak.

A Német Birodalomhoz csatolt Ausztria területén 1940-ben létesítettek koncentrációs tábor Lachenbach-ban, mely Soprontól 6-7 km-re található és elsősorban kényszermunkások számára állították fel. Ebben a táborban több ezer magyarországi cigányt is fogva tartottak. A fogvatartottak döntő részét a lodzi gettóba, majd 1942-ben az auschwitzi-birkenai cigánylágerekbe vitték. A még életben lévőket 1944. augusztus 2-án küldték gázkamrába a cigánylágerek megsemmisítésekor.

Szervezetünk részt vesz a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, Baranya megyei szervezetének programjain, többen tagként is támogatjuk a szervezet működését.

A kezdetektől részt veszünk a Pécsi Zsidó Hitközség által minden év július 6-án a volt Pécsi Gettó falán elhelyezett emléktábla koszorúzási ünnepségén.

1995-től a növekvő társadalmi feszültségek és előítéletek kezelésére megnyitottuk a Cigányok Jog- és Érdekérvényesítő Irodáját a Phare demokráciai program keretében. Az iroda kiemelkedő szerepet vállalt a megyében 1996-tól az állami és a külföldi segélyalapok által, a roma holocaust túlélői és az áldozatok hozzátartozói számára meghirdetett kárpótlási és segélyalapok ügyeinek intézésében.

1999-ben a Pécsi Belvárosi Temp-lomban Holocaust Emlékmisét szerveztünk cigány és nem cigány emlékezők számára.

2004-ben a Holocaust Emlékév keretében, a holocaust 60. évfordulója emlékére több nagyszabású rendezvényt szerveztünk a Rácz Aladár Közösségi Házunkban.

Az Osztrák Nagykövetség segítségével Karl Stojka bécsi roma festőművész, valamint a Budapesten élő zsidó származású Lukács Ágnes festőművész, koncentrációs táborokat túléltek, holocaust témájú festményeiből rendeztünk kiállítást.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a kortárs roma művészek, akiknek közvetlenül nincsenek tapasztalatai a roma holocaust borzalmairól, hogyan tudják e borzalmat ábrázolni. Ezért felkértünk roma művészeket az ország különböző területéről, hogy e témában készítsenek alkotásokat. Az elkészült alkotásokból nagyszabású kiállítást szerveztünk a Rácz Aladár Közösségi Házban.

Egyesületünk irányításával közadakozásból és állami, önkormányzati támogatással Pécsi Roma Holocaust Emlékművet állítottunk Pécsen a Lánc utcai parkban,

melynek avató ünnepségére 2004. október 26-án került sor. Az Emlékművel Horváth Zoltán Jenő mohácsi roma származású szobrászművész készítette el, carrarai márványból.

A Roma Önkormányzattal közösen azóta minden évben augusztus 2-án a Roma Holocaust Emléknapiján koszorúzást szervezünk a mártírok emlékére. Külön öröm számunkra, hogy a koszorúzáson nem csak roma szervezetek, hanem más civil szervezetek, intézmények, önkormányzati és állami vezetők, valamint a pécsi főrabbi is részt vesz. Ezzel is demonstrálni tudjuk, hogy a holocaust sajnos egyetemes borzalom volt, mely nem csak a zsidókat és cigányokat, hanem más csoportokat is érintett. Másrészt az erősödő előítéletek és holocaust tagadókkal szemben csak közös összefogással lehet hatásosan fellépni. Ezért határoztuk el, hogy a Pécsi Zsidó Hitközséggel szorosabb együttműködést alakítunk ki. Ennek eredményeként 2006. november 5-én Roma Holocaust Emlékkiállítást rendeztünk a pécsi Zsinagógában, roma képzőművészek által 2004-ben készített képzőművészeti kiállítási anyagból. A kiállításon közreműködött a budapesti neves zsidó együttes, a Sabbathsong, az eseménynek nagy sajtó visszhangja is volt és a városi vezetést is szembesíteni tudtuk a két nép közös történelmi traumájával.

2007-ben a roma művészek által készített holocaust témájú műalkotásokból „Holocaust a képzőművészetekben” című kiadványt adtunk ki.

2008-ban részt vettünk Gunter Dem-nig német művész által a pécsi holocaust zsidó és cigány mártírai emlékére elhelyezett botlókövek kihelyezési projektjében.

2013-ban készülve a Roma Holocaust 70. évfordulójára kezdeményeztük Pécs M. J. Város Önkormányzatánál, egy Roma Holocaust Múzeum és Dokumentációs Központ felállítását. A projekt a Civil Alap 2014. támogatásával a megvalósítás útjára léphetett.

2014-ben a XIII. A cigányság történeti múltja és jelene Magyarországon, különösen a dunántúli és a nyugat-magyarországi régiókban konferencia keretében „Névtelen romák holokaustja” címmel tematikus történeti konferenciát rendeztünk.

THE ROMA AGAINST RISING ANTI-SEMITISM

I would like to review what Roma communities and individuals can do in the face of Antisemitism through the operations of our Association for Gypsy Culture and Public Education. In line with its open-mindedness, our association, after its formation in 1989, created the Gypsy-Hungarian Friendly Club to allay social tensions accompanying the change in regime. Our organisation participates in the events organised by the Hungarian Resistance and Baranya County Antifascist Alliance, many supporting its activities through membership. From the outset we have taken part in the commemorative wreath-laying ceremony held by the Pécs Jewish Community every July 6 at the plaque placed on the old Pécs Ghetto wall. Since 1995, within the framework of the Phare Democracy Program, the doors of the Office for Gypsy Rights and Interests have been open to treat growing social tension and

prejudice. The office took on an important role in the county from 1996 in organising the affairs of compensation and assistance advertised for survivors and dependents of the victims of the holocaust. In 2004, to commemorate the sixtieth anniversary of the holocaust, we organised a number of large-scale events. Under the direction of our association and with public donations and state and local government support a Pécs Roma Holocaust Memorial was erected in the Lánc Street park, the unveiling of which took place on October 26th, 2004. Since 2006 we have cultivated a closer cooperation with Pécs's Jewish Community. Our initiation with the County Seat of Pécs has resulted in the setting up of a Roma Holocaust Museum and Documentation Centre. This project could be embarked upon with the support of the 2014 Civil Fund.

SINTI UND ROMA GEGEN DEN ZUNEHMENDEN ANTISEMITISMUS

Ich möchte an der Tätigkeit unseres Vereins für Kultur und öffentliche Bildung der Sinti und Roma veranschaulichen, was sinti und roma Gemeinschaften und Einzelpersonen gegen den Antisemitismus tun können. Aufgrund seiner offenen Denkweise und zur Lösung der gesellschaftlichen Konflikte, die als Folgeerscheinungen der Wende auftauchten, errichtete unser Verein gleich nach seiner Gründung (1989) den Freundschaftsclub der Roma und Ungarn. Unsere Organisation nimmt an den Programmen des Branauer Zweiges vom Bündnis Ungarischer Widerständler und An-

tifaschisten teil, und mehrere von uns unterstützen auch als Mitglieder die Tätigkeit dieses Bündnisses. An der Gedenkfeier am 06. Juli bei der Gedenktafel an der Mauer des ehemaligen Pécs'er Ghettos, die jedes Jahr von der Jüdischen Glaubensgemeinschaft Pécs veranstaltet wird, nehmen wir seit den Anfängen teil. Um die immer zunehmenden gesellschaftlichen Spannungen und Vorurteile besser in Griff zu kriegen, eröffneten wir 1995 im Rahmen des Demokratieprogramms „Phare“ das Büro für die Rechts- und Interessenverwirklichung der Sinti und Roma. Das Büro

übernahm im Komitat ab 1996 eine herausragende Rolle in der Abwicklung der Wiedergutmachungs- und Beihilfeangelegenheiten der Holocaust-Überlebenden und der Angehörigen der Opfer mit staatlichen und ausländischen Stiftungen. 2004, zum Anlass des 60. Holocaust-Jahrestages, organisierten wir mehrere große Gedenkveranstaltungen. Unter der Leitung unseres Vereins wurde aus Spendengeldern, sowie mit der Unterstützung von Staat und Komitatsverwaltung ein Denkmal für die Opfer des Völkermordes an den

Sinti und Roma im Park bei der Pécsér Lânc Strasse errichtet, dessen Einweihungsfeier am 26. Oktober 2004 stattfand. Seit 2006 achten wir auf eine enge Zusammenarbeit mit der Jüdischen Glaubensgemeinschaft Pécs/Fünfkirchen. Wir haben bei der Stadtverwaltung der Komitatshauptstadt Pécs um eine Errichtung eines Museums und Dokumentationszentrums zum Völkermord an den Sinti und Roma angesucht. Mit der Unterstützung des Zivilfonds 2014 wurde die Verwirklichung des Projekts möglich gemacht.

LE ROM MAMUJ O BARILO ANTISEMITIZMO

Perdal amaro Romano Kulturalno thaj Komunitetosko Jekhetanipe, thaj perdal leske trabi kamos te sikavav, so shaj keren le romane komuntetura thaj le romane manusha mamuj o antisemitizmo. Amare jekhetanimas phuterdo jilo si thaj pala kodi kerdas le Romane-Ungrikone Amalimasko Grupo pala pesko kerdype (1989), ke le sistemosko paruvipe but societatoske stresura kerdas. Amari organizacija butivar lel peski rig pel Ungrikone Rezistantongo thaj Antifashistonenga Organizacijake programura, so kodolesko Baranya kotorthemeski organizacija kerel, ame butzhene sar vi tago zhutinas e organizacija. Kathar o anglunipe las amari rig la Pechake Biboldenge Komunitetoske kosoruzimasko sirbotaripe sako bersh ando juliushi po 6-to dyes, kana kosoruva shuvas pe la Pechake Gettovosko Zido. Kathar o 1995-to bersh te keras variso le societatoske barile stresonca thaj le angle istonimatonca ame puterdas le Romenge Hakajenge thaj Erdekoske Validalimaski Oficija perdal e

„Phare“ demokracijako programo. Amari iroda vazhno rig elas te intezinas le trabi ando kotorthem kathar o 1996-to bersh so le statoske thaj mashkarthemutne fundura hirdetime le romane holokausteske perdal trajitorenge thaj kodole nyamonge, te xutyilen love sar zhutipe thaj rekompenczacija. Ando 2004-to bersh pel pharrajimoske 60-tone bershengo jubileumo but bare pecimata organizindam. Mure jekhetanimaske zhutimasa andal publika love thaj le statoske thaj la autonomijake zhutimasa tordyilam jekh monumento le Pechake Romane Pharrajimoske andej Pecha ande la Lanc vulyicako parko, savesko sirbotaro ando 2004. oktoberi 26. sas. Kathar o 2006-to bersh maj vazhno kooperacija kerdam le Pechake Bibolde Komunitetosa. Kezdindam butyi te keras pala kodi, ke la Pechaki Administracija, te vazden jekh Romane Pharrajimasko Muzeumo thaj v'ekh Dokumentacijako Centro. O projekto le „Civil Alap 2014.“-esko zhutimasa aba zhal pesko drom.

Márfi Attila

Cigány és kisebbségtörténeti kutatások
Baranyában és a Roma Holokauszt
feltárásának problémaköre

Baranya megye és a Dél-dunántúli régió történeti és jelenlegi etnikai helyzete és népessége országosan is kiemelt jelentőségű a kisebbségi kutatásokkal, a nemzetiségek helyzetével foglalkozók számára. Ahogy a közelmúltban, napjainkban is számos kisebbségkutatói program létezik a baranyai megyeszékhelyen. Többnyire intézményekhez (így a *Pécsi Tudomány Egyetem, Pécsi Akadémiai Bizottság, Baranya Megyei Levéltárban (BML), Rácz Aladár Cigány Közösségi Ház* stb.) köthetők ezek a kutatások. Ezek közül elsősorban a *BML*-ben folyt és jelenleg is zajló kezdeményezésekről és a közelmúltban elhunyt dr. Füzes Miklós kuratóriumi-kutatói tevékenységéről közlünk összefoglaló ismereteket. Ezek a kisebbségi kutatási törekvések elsősorban dr. Füzes Miklós tudományos munkásságát és az általa kezdeményezett és létrehozott *Kisebbségkutató Közalapítvány* tevékenységét érintik. Viszont említenünk kell több párhuzamosan zajló kutatási projectet és a közelmúlt fontosabb, nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos feltáró-munkát. Elsősorban arra történészcsoportha fókuszálva, akik immáron 15 éve, hogy újabb kutatási eredményeikkel ismertetik meg a baranyai megyeszékhely érdeklődőit és a témával foglalkozó szakembereket. Munkásságukat országos és nemzetközi konferenciák, forrás- és konferencia-kiadványok, kiállítások

és más szakmai fórumokon való részvétel jelzi. S ehhez természetesen hozzá tartozik a roma holokauszttal kapcsolatos kutatások, s az újabb ismeretek, adatok közzététele. Elmondható, hogy a továbbiakban itt felvázolt szakmai és más jellegű nehézségek ellenére egy, erről a témakörrel országos szinten is már komoly eredményeket sikerült felmutatni. Ami nem polémiák és elméleti, ideológiai állásfoglalások, esetleg politikai csatározások eddig jól ismert eszméisének irányába mutat. A történész levéltáros, muzeológus, szociológus, pszichológus saját szakterületén, eredeti, eddig nem ismert primer adatokra támaszkodva igyekszik feltárni a vészkorszak tragikus eseményeit. Ugyanakkor fontos hangsúlyt fektetünk az előzmények bemutatására. De nem kerülte el a figyelmünket a holokauszt „utóélete”, azaz a megemlékezés ápolása, a kultusz társadalmi fontosságának elemzése sem. Az írás végén közölt felhasznált és ajánlott irodalom egyben tükrözi az íráshoz felhasznált bibliográfiai ismereteket, a történészműhelyhez tartozó szakemberek munkásságát, valamint válogatás a témakör ismertetéséhez. Jelen írásban a Baranyában eddig zajlott kisebbségi és cigánytörténeti kutatóműhelyekről, és ezek hatásáról, eredményeiről kaphatunk képet, természetesen a roma holokauszt kutatásának eredményeit is felvázolva.

Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetet

Így elsősorban a *Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen* 1936-ban létrejött *Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetet (PEKI)* kell említenünk. Az 1945-ig Faluhelyi Ferenc professzor vezetésével fémjelzett *Kisebbségi Intézet* főként a kisebbségi kérdés és sors sokoldalú feltárásával foglalkozott. Az összetett kutatási módszerek segítségével kiemelten a történelem, földrajz, közgazdaságtan, népjólét, statisztika, demográfia és a jog területeit érintve állapítottak meg és tártak fel összefüggéseket. Ezeket az összegzéseket a *PEKI* gondozásában megjelenő *Kisebbségi Körlevél*, s 1943-tól a *Nemzetiségi Szemle* c. folyóiratokban publikálták. Az országosan is egyedülálló kez-

deményezés az 1940-es évek elején már nemzetközileg is elismert kutatási eredményeket tudott felmutatni. A kiváló, s az egyetemhez köthető szociológusok és társadalom történészek mellett a jeles pécsi író és művelődéstörténész, Várkonyi Nándor e kérdéskört érintő publicisztikái mellett az 1944-ben kiadott *Magyar Dunántúl* c. kötete is megemlíthető. Utóbbi munka például elég nagy port kavart a tudományos körökben, új és tényszerű megállapításaival. A *PEKI* 1945 utáni sorsa viszont, az új intézetvezető Abay Gyula professzor törekvése ellenére is az Intézet ellehetlenülését, majd szétverését és bezárását jelentette.

Nemzetiségi kutatások a szocialista érában

Ezt követően komolyabb kutatási programként valójában az 1970-es évektől éledtek újra a nemzetiségtörténeti kutatások. Elsősorban dr. Szita László a *BML* igazgatója és az intézményhez tartozó kutatógárdának (Komanovics József, Tegzes Ferenc, Andrásfalvy Bertalan, Cseresnyés Ferenc, Bezeredy Győző, Gorjanác Rádojka, Sikfői Tamás, Kiss Géza, Sarocác György, Szüts Emil, Solymár Imre, Szöts Zoltán, Tilkovszky Loránt és természetesen Füzes Miklós) köszönhető a kisebbségek történeti múltjának pozitívista szintű feltárása. A *BML* évkönyve, a *Baranyai Helytörténetírás (BH)* folyamatosan közölte a dr. Szita László vezette nemzetiségtörténeti alkotócsoporthoz tartozó publikációit. Az 1978-as levéltári évkönyv például nemzetiségtörténeti tematikus számként vált országosan is ismertté és követendő

példává. Ez a kiadvány egyébként Baranya és a régió kisebbségeinek történetét a 17. századtól tárgyalta elsősorban a századok során többször is átélt migrációkra, a be és kitelepítésekre koncentrálva. A korszak ideológiai korlátjait is figyelembe véve a maga nemében úttörő jelentőségű vállalkozás volt ez a kiadvány. 1980-tól 1995-ig, a periodika megszűnéséig pedig a *BH* külön fejezetet, szerkezeti részt biztosított a kisebbségi publikációknak „Tanulmányok és forrásközlemények a baranyai nemzetiségek történetéből” címmel. Fontos megjegyezni, hogy inkább pozitívista szemléletű írások és forrásfeltárások voltak ezek a publikációk a *Kádár-korszak* ideológiai korlátjai közé szorítva. Fontos hangsúlyoznunk, hogy elsősorban a baranyai német, horvát és szerb kisebbség történetét érint-

tették ezek a vizsgálatok és tudományos szintű publikációk. A baranyai cigányság, zsidóság és a szórványként itt élő bolgárok, lengyelek és görögök sajátságos módon ki-
rekedtek ebből a kutatási vonalból. Illetve a szocialista korszak utolsó éveiben a zsidó és

bolgár-kutatásoknak bizonyos eredményei már ismertek voltak. De az előbb említett népcsoportok a rendszerváltozás után kaptak kiemelt figyelmet a baranyai kutatók részéről

Füzes Miklós tevékenysége

Az úgynevezett rendszerváltást követően a BML több mint egy évtizedes szünetet követően, elsősorban dr. Füzes Miklós kezdeményezésére újból otthont adott a nemzetiségkérdéskutatásnak. 1998. október 30-án ugyanis, hosszas előkészítés után megtartotta alakulási ülését a *Kisebbségkutatói Közalapítvány*. Mielőtt részletesebben is vázolnánk a kuratórium munkáját fontos röviden Füzes Miklós más kisebbségkérdéskutatásairól és publikációiról röviden szólni: A kuratórium megalakulásának előkészítésével párhuzamosan több önálló kötetet jelentetett meg, közülük három kiadvány a kisebbségi témakört érinti: 1990-ben két ilyen kötete is megjelent, a *„Forgószél (Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon)”* és *„Az alsó és középfokú nemzetiségoktatás története Délkelet-Dunántúlon”* címűek. Majd 1999-ben adták ki, s kapható volt a Német Szövetségi Köztársaságban is a *„Valami Magyarországon maradt”* c. ígére-
tes kötete, amely esettanulmányokat közölt a kitelepített magyarországi németek németországi beilleszkedéséről. Később a kuratórium működésével párhuzamosan *„Tanulmányok és források Baranya megye történetéből”* c. kiadványsorozatban négy önálló forráskötetet jelentetett meg 1923 és 1990 időhatárok között *„Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában”* címmel. Ezek a

forráskötetek, csekély kivételtől eltekintve a „hatalom szemszögéből” keletkezett dokumentumokat tartalmazzák, azaz főleg a korabeli közigazgatási intézmények, alispáni, főispáni, főszolgabírói hivatalok, körjegyzőségek, majd megyei, városi, járási és községi tanácsoknál keletkezett iratokat gyűjtötte egybe a szerző. Fontos következtetések vonhatók le ebből a forrásapparátusból is, de óhatatlanul is felvetődhet a kérdés és az igény, hogy a kisebbségek „szemszögéből” keletkezett források vajon léteznek-e? Vagy; vajon milyen összefüggésekre juthatunk ilyen „egyoldalú” forrásbázis elemzésekor? Összetett kérdéskör kétségtől és nagyon nehéz rá válaszolni. De egy ilyen jellegű forrásbázis felkutatása nyilván sokkal nehezebb és időigényesebb feladat, ha ugyan találhatók ilyen jellegű források. Az esetek többségében a visszaemlékezésekre és az oral history típusú forrásokra támaszkodhatunk. Irányultságát és módszertanát tekintve a cigányság történetével foglalkozó két forráskötet (amit Füzes Miklós Márfi Attilával közösen szerkesztett, a második kötetben Rozs András és Vörös Huba is közreműködött), *„Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959-1990”* és a *„Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből (1957-1989)”* címűekkel is ehhez a közlésmódhoz tartozik.

A Kisebbségkutatói Közalapítvány

Visszatérve a *Kisebbségkutatói Közalapítvány* alapításához, ekkor néhány elszigetelt kezdeményezéstől eltekintve ez az alapítvány jelentette a baranyai kisebbség-kutatói tradíciók folytatását. A baranyai nemzetiségek, mint a horvát, szerb, szlovén, bolgár, lengyel, görög, német és a zsidó mellett 2000-ben a cigányságot is önálló kutatócsoport vizsgálta Márfi Attila vezetésével. Igaz és ez többször is elhangzott, a kuratórium az 1936-ban alapított PEKI örökébe kívánt lépni, s valójában jogelődjének is tekintette. S bár tiszteletreméltó volt ez a törekvés, de valójában nem sikerült ezeknek a figyelemreméltó tradícióknak és elvárásoknak megfelelni. Az okok közül számosat említhetnénk, de talán a legfontosabb, hogy az egyetem szellemi potenciálja, más intézmények bevonása és egységes kutatói koncepció nélkül csak részfeladatokat lehet elérni. S anélkül, hogy az újonnan megalapított *Kisebbségkutatói Közalapítvány* érdemeit megkérdőjeleznénk, gyorsan hozzá kell tennünk, hogy nagyon tiszteletreméltó eredményeket ért el már a kezdeti években is. Viszont a kezdeti elszigeteltsége, zártkörűsége miatt ezek a publikációk nem keltettek nagyobb visszhangot. Sajnálatos tény maradt az is, hogy a század (ezred) fordulót követően már létező egyetemi és más városi kutatóműhelyekkel nem tudott kialakulni érdemi kapcsolat, szakmai együttműködés. Pedig nagy reményekkel alakult meg 2003 áprilisában a Pécsi Tudományegyetem különböző tanszékein működő szakemberek közreműködésével a Magyar Szociológiai Társaság Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kutató Szakosztálya. S meg kell említenünk,

olyan tekintélyes történész, szociológus és filozófus szakemberek működését is, mint például Hoóz István, Gyurok János, és Forray R. Katalin, akik szintén egyetemi keretek között és háttérrel nemzetközi szintű kutatási programokért felelősek. Magam inkább úgy érzékelem, hogy ezeket az önálló kezdeményezéseket komoly szakmai presztízsveszteség nélkül ma még nagyon nehéz összehangolni. A jelen állapotainkat figyelembe véve meg kell elégednünk azzal a ténnyel, hogy legalább léteznek ilyen szintű kutatási programok. Önálló kutatóműhelyek alakulnak, saját önálló profillal, kapcsolatrendszerrel, és ezek a programok egymástól is függetlenek, holott ezen a területen közös erőfeszítésekre lenne szükség meglátásom szerint. Lehet, hogy éppen ez a jövő útja. Erre most még nem kaphatunk egyértelmű választ, de ebben a helyzetben felértékelődhet a *Kisebbségkutatói Közalapítvány* munkája, mivel alapvető célkitűzései, és eddigi eredményei nagyon komoly szakmai támogatást adhatnak bármely orientációval létrejött és működő kisebbségkutató szervezet számára. Most érkezünk el oda, hogy a tíz éves fennállását ünneplő közalapítvány eddigi produktumairól konkrétabban is beszéljünk.

A kuratórium megalakuláskor az alábbi fő célkitűzéseket határozta meg:

1. *Önálló és az új kutatási eredményeknek helyet adó periodika folyamatos megjelenése „Kisebbségek együttélése” címmel*
2. *A BML őrzésében álló, a kisebbségekkel kapcsolatos forrásbázisokra hagyatkozva kisebbségi adatbank létrehozása*

3. *Baranya megye és a régió kisebbségeinek együttéléséről nagymonográfia kiadása*
4. *A kisebbségek együttélését tárgyaló tanulmányok, szociológiai értekezések, esszék készítését szorgalmazó pályázatok kiírása, s a nyertes írások közzététele a Kisebbségek együttélése c. periodikában évről-évre*

Tíz év távlatából állapíthatjuk csak meg, hogy az első és a negyedik pontban meghatározottak kivételével csak részeredményeket mondhat magáénak a *Kisebbségkutató Közalapítvány*. A számítógépes adatbank

létrehozása nemcsak anyagiak függvénye, de etikai, szakmai, politikai és jogi kérdés, a technikai problémák kiküszöbölése mellett. Mindez együttesen komoly akadlynak bizonyult, ugyanakkor mégis elindult az eddig publikált források számítógépes feldolgozása. Más kérdés, hogy a mindenki számára elérhető, és bármilyen adat könnyű elérhetősége egyelőre illúzió szinten maradt. Ahogy ehhez a „kategóriához” sorolható a kisebbségek együttéléséről elkészülő nagymonográfia kiadása. Főleg ehhez a feladathoz széleskörű összefogásra és nagyon komoly kutató és tudományos háttérbázisra, szellemi értékrendre lenne szükség.

A Kisebbségek együttélése c. periodikáról

A kutatói programot mintegy keretbe foglaló törekvések, az első és a negyedik pontban meghatározottak terén tapasztalható a legtöbb ígéretes eredmény: A Kisebbségek együttélése c. periodika ugyanis eddig nyolc számot élt meg (1999-től 2007-ig), köztük nagyon figyelemreméltó publikációkkal. Ide sorolhatjuk az első két példányt, amelyekben a már említett pályázatokra beadott és nyertes pályaműveket tették közzé. A Kisebbségek együttélése c. periodika első számában két ilyen pályamű olvasható, más-más történeti korszakot megidézve:

A 19. század elejéről származik az első publikáció, ami a bolyi uradalom egykori vezetőjének írása németnyelven. Az eddig még nem publikált forrást Újvári András fordította és tette közzé „*A bolyi uradalom földrajzi és közgazdasági leírása Strázsay N. János által 1808-ban*” címmel. A szakszerű és ma már dokumentumértékű leírás legfőbb

erénye, hogy a pár évtizeddel ezelőtt bevándorolt németek beilleszkedését és értéktelentését is tartalmazza. A kiadvány másik figyelemreméltó, és talán fogalmazhatunk így „leletmentő” írása Rozs András, a BML főlevéltárosának nevéhez fűződik. A „*Helyhatósági és kisebbségi önkormányzati választások Pécssett, 1994-1995*” címmel megjelent kiváló elemzés egyszerre vonultat fel a szerzőtől megszokott és elvárt politikai-, szociológiai-, statisztikai és társadalomtörténeti erényeket. Az értekezés végén táblázatokban közzétett adatsorok számos ma is figyelemreméltó elemzés alapja egyben. A második szám alatt jegyzet kiadványban pedig olyan írás olvasható, amit nyugodt lelkiismerettel akár kötelező olvasmányként fel lehetne adni diákoknak, s tanáraiknak egyaránt. A közelmúlt tragikus eseményei, vérontásai, a közelben zajló „délsláv háború” okozta fizikai és lelki sebeiről ad rendkí-

vül érzékletes látteleket Dékány Zsuzsanna tanítónő „*Drávaszögi följegyzések 1991–1997*” címmel. Aminek talán azt az alcímet adhatnák, hogy „Naplőfeljegyzések magyar szemmel”. A Trianoni békediktátummal elcsatolt úgynevezett Baranya Háromszög, vagy Duna-Dráva Háromszög magyar falvainak (Vörösmarth, Laskó, Csúza, Sepse, Dárda, Pélmonostor, Karancs, Kisköszeg, Herczegszőlős, Szentlászló stb.) canossájának hiteles feljegyzéseit olvashatjuk, egy túl és átélő szemével.

Az ezt követő évről-évre megjelent kiadványok már nem a pályamunkák publikálására, hanem az időközben évente megtartott nemzetiség és kisebbségtörténeti konferenciákon elhangzott előadások megjelentetésére helyezte a hangsúlyt. Az előadások egy-egy fontosabb témakörhöz kapcsolódva összegezték a kisebbségek együttélésnek olyan jellemzőbb területeit, mint egyház-néprajz és szellem-történet, gazdaság-ipar, oktatás, művelődés stb. A *Kisebbségek Együttélése* kiadványon belüli újabb sorozat a hármasszámú kiadvánnyal indult meg, ami „*Kisebbségek együttélése Baranyában (Dél-Dunántúlon)*” címmel először globális és általános képet igyekezett adni, az eddigi kutatási eredményeket is rögzítve. Az egy-egy részterületre koncentráló írások mellett feltétlenül említést érdemel nagy ívű és figyelemre méltó összegzéseiről Hoóz István: *A lakosság nemzetiség szerinti összetételének kialakulása és változásai Baranyában*, Füzes Miklós: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi ügyek Baranyában* és Novák Zoltán: *A nemzetiségek főbb demográfiai jellemzői Baranya megyében c. kitűnő írásai*. De fontos felhívni a figyelmet Hargitai János: „A

kisebbségi jogalkotás aktuális feladatai” és Alexander Gjurov: „*Az egyházak a magyarországi kisebbségek életében*” címmel jegyzet értekezéseire is. De ebben a kötetben jelent meg először a megye cigányságáról szintézis „*Cigánysors, cigánykérdés Baranyában az ötvenes években*” címmel Márfi Attila tollából. A periodika negyedik számában „*Kisebbségek vallási élete Baranyában (Dél-Dunántúlon)*” címmel már olyan területet érintenek a szerzők, amiről eddig csak áttételesen, különböző monográfiák, vagy tanulmányok részeként említettek meg. Ebben a kiadványban átfogó, sőt összehasonlító elemzéseket olvashatunk nemcsak az elmúlt évszázadok hitvilágáról és vallásosságáról, ami gyakorlatilag a kereszténység történelmileg kialakult ágazatait jelentette (katolikus horvátok, pravoszláv szerbek és bolgárok, protestáns németek és izraeliták), hanem a kultikus, népi vallásosságról és szakrális szokásairól is. Ezért Begováczy Rózsa: „*Adatok a Dráva menti horvátok népi vallásosságához*”, Frankovics György: „*A magyarországi horvátok kozmogóniai képzetei*” és Alexander Gjurov: „*A bolgár néphit és pravoszláv vallás a magyar kutatók munkáiban*” c. figyelemreméltó írásait fontos megemlíteni elsősorban, mint hiánypótló írásokat.

Az újabb tematika a „*Nemzetiségi oktatás Baranyában (Dél-Dunántúlon)*” címmel 2003-ban jelent meg a periodika 5. számaként. Attól függetlenül, hogy ez az a terület, amiről már több tanulmány, sőt kötet is megjelent Baranyában, mégis olyan szintetizáló-összegző írásokat tartalmaz ez a kötet, amely új adataival és szemléletmódjával, objektív megközelítéssel tárgyalja a kisebbségek oktatásának történeti

és kortársi problémakörét, jelenségeit. Ide sorolható Füzes Miklós: *„Nemzetiségi oktatás, állami beavatkozás”*, Hoóz István: *„A nemzetiségi népesség iskolázottsága Magyarországon”* és Tóth Lajos: *„A vajdasági magyar oktatás (felsőoktatás) problematikája az elmúlt évtizedekben”*. De nagyon izgalmas kérdéseket feszeget Figura Krisztina: *„Nemzetiségi tartalmak közvetítése a német nyelvoktatásban”*, Gerner Zsuzsa: *„A német nemzetiségi tanárképzés gyökerei”* és Márfi Attila: *„Cigányoktatás Pécsen az 1950-es és az 1960-as években”*. Aktualitása, módszertani problémák alkalmazása, az asszimilációt befolyásoló tényezők felvázolása miatt is számos új kutatási terület is megjelent ebben a kötetben. Hasonlókat mondhatunk el általánosságban a 6. kiadványról is, amely a *„Kisebbségi művelődés Baranyában (Dél-Dunántúlon)”* címmel jelent meg. Sok hasznos információt tartalmazó írásokat tanulmányozhatunk ebben a füzetben is, mint a baranyai nemzetiségek kulturális székházait bemutató (Lenau Ház, August Šenoa Horvát Klub) ismertetések, a nemzetiségi tájházakról és kisebbségi egyesületekről szóló értekezések. Labodáné Lakatos Szilvia: *„Cigány kultúra és közművelődés a Dél-Dunántúlon”* c. tanulmányát fontos külön megemlítenünk. A cigányság történetéről, s erről a területről meg külö-

nösen kevés ismerettel rendelkeznek még a szakemberek is, bár már számos kutatóműhely létezik Baranyában.

Az újabb tematikus kötet *„A kisebbségek szerepe a munkamegosztásban Baranyában”* címmel gyakorlatilag a történeti korszakokat, s a jelen körülményeket is vizsgálva a nemzetiségi csoportok gazdasági-ipari-vállalkozói lehetőségeit taglalja. A kötet első előadása „kakuktktojásként” *„Nép és nemzet”* címmel Füzes Miklóshoz fűződik, aki kissé eltér a megadott tematikától, de politikai-társadalom, sőt eszmétörténeti okfejtései igen érdekes és a mai napig aktuális kérdéskört jár körbe. Arra a megállapításra jutva, hogy számos eddigi fogalmat, politikai és társadalmi kinyilatkoztatást újra kellene értelmeznünk. Mindenesetre több példa bizonyítja, hogy a gondolat felvetése és okfejtései ma is aktuálisak és ösztönzőek. Az ezt követő gazdasági állapotokkal kapcsolatos összegzések, szinte kivétel nélkül nagy ívűek és összefoglaló jellegűek. Mint T. Mérey Klára: *„A nemzetiségek térbeli elhelyezkedése és gazdasági élete a török hódoltság megszűnésétől az első világháborúig”*, Lakatos Szilvia: *„Roma civil szervezetek szerepe a foglalkoztatásban”* és Gyurok János: *„Gazdasági és társadalmi integráció a kisebbségeknél”* c. kiváló írásai.

Egy szociológiai szintű felmérés eredményei

Végül a periodika utolsó, nyolcadik kiadványa *„Kisebbségek jelene Baranyában 2005”* címmel jelent meg 2007-ben. Talán, (ha ugyan lehet ilyet mondani) az alapítvány legrangosabb kiadványa, és más hasonló jellegű vizsgálatok számára példaértékű

lehet. Ugyanis a *Baranya Megyei Önkormányzat Közgyűlése* megbízta a *Kisebbségkutató Közalapítványt*, hogy készítsen átfogó elemzést a Baranyában élő nemzeti és etnikai kisebbségekről az alábbi vizsgálati szempontokra koncentrálva:

- Történeti előzmények
- Demográfiai helyzetkép
- Kisebbségi önkormányzatok működésének jellegzetességei
- A munkamegosztásban betöltött szerep
- Szociális viszonyok
- Nemzetiségi anyanyelvhasználat
- Iskoláztatás
- Kulturális élet
- Élő hagyományok és azok kiegyenlítődése
- Információszerzési lehetőségek
- Tudatvizsgálat

Ezek alapján dr. Füzes Miklós által összeállított 28 pontos kérdőlapra hagyatkozva egyetemi hallgatók és oktatók egy csoportja az alábbi településeken, úgynevezett reprezentatív kijelölés alapján végezték el a felmérést:

*Alsőszentmárton (cigány),
Egyházaskozár (német-csángó),
Felsőszentmárton (magyar-horvát),
Hidas (magyar-német-szerb-székely),
Kátoly (magyar-német-horvát-szerb),
Mágocs (magyar-német-felvidéki-cigány),
Mecseknádasd (magyar-német),
Olasz (magyar-horvát-sokác-német),
Bóly (magyar-német-felvidéki),
Mohács (magyar-német-horvát-sokác-cigány-szerb),
Pécs (magyar-német-horvát-cigány-bolgár-görög-szerb-lengyel-ruszin-ukrán),
Szigetvár (magyar-cigány-horvát),
Sellye (magyar-cigány-horvát-német).*

E mintavételek után az összegyűlt információs anyagból felkért kutatók (Wild Katalin, Forray R. Katalin, Gyurok János, Hoóz István, Hantó Zsuzsa, Füzes Miklós, Gerner Zsuzsanna, Lakatos Szilvia, Bockovac Spiesz Tímea, Figura Krisztina, Baráth Árpád, Demeter Zayzon Mária és Frankovics György) dolgozták fel igényes helyzetelemzéseké. A felkért szerzők a már említett vizsgálati témakörök információs bázisára hagyatkozva dolgozták fel a

- kisebbségi struktúra kialakulását és változásait
- nemzetiségi népszámlálások tanulságait
- kisebbségi törvények alkotását és alkalmazását
- kisebbségek gazdasági és szociális helyzetét
- nemzeti-etnikai oktatás tapasztalatait
- nemzeti nyelvismeret és nyelvhasználat jelenlegi helyzetét
- kisebbségek hagyományápolását
- nemzetiségi civilszervezetek működését
- kisebbségi kötődések dimenziói napjainkban

című témaköröket önálló tanulmánnyá. Sajnos ennek az igényes és példaértékű elemzéseken, szociológiai szintű feltárásokon alapuló kiadványnak a megjelenését dr. Füzes Miklós, a *Kisebbségkutató Közalapítvány* elnöke már nem élhette meg.

Dr. Füzes Miklós 2006. december 13-án bekövetkezett hirtelen halála sajnálatos módon a *Kisebbségkutató Közalapítvány* további működését is befolyásolta, azaz behatárolta. Kollégánk elvesztése egyben az általa kezdeményezett és vezetett közala-

pítvány válságba kerülését jelentette. Több évvel e veszteség után sem sikerült ugyanis a fenntartó önkormányzatoknak megnyugtató módon rendezni a *Kisebbségkutató Közalapítvány* további működési feltételeit és jövőjét. Jövőképről éppen ezért nem beszélhetünk. A kuratórium jelenlegi stagnálása idején különösen nem érzékelhető pozitív elmozdulás. Jelen írás éppen ezért az elért eredményekről, a kisebbségkutatás tradíciójáról adhatott vázlatos képet. A *Kisebbségkutató Közalapítvány* sajátos szerepet vál-

lalt a kutatóműhelyek körében. Olyan egyedi forrásfeltárásokra vállalkozott, ami szinte példanélküli ezen a szakterületen. Ugyanakkor igyekezett ezeket a kutatási eredményeket szintetizálni, összegezni, kutatási-publikációs fórumokat létrehozni. Több-kevesebb sikerrel... Bármi is lesz a sorsa a *Kisebbségkutató Közalapítványnak*, rövid fennállása alatt példaértékű módszertani-forrásfeltáró tevékenysége igazi értékrendnek bizonyulhat a jövő kutatónemzedékei számára.

Cigánytörténeti kutatások a Baranya Megyei Levéltárban

Mint említettük 1998-ban alakult meg a Baranya Megyei Levéltárban a Kisebbségkutató Közalapítvány dr. Füzes Miklós vezetésével. A baranyai nemzetiségek, mint a horvát, szerb, szlovén, bolgár, lengyel, görög, német és a zsidó mellett 2000-ben a cigányságot is önálló kutatócsoport vizsgálta Márfi Attila vezetésével. A Közalapítvány eddig 9 kötetet jelentetett meg a kisebbségtörténeti konferenciák előadásait publikálva „*Kisebbségek együttélése*” címmel. Kezdeményezésére a baranyai cigányság történetének kutatására a Baranya Megyei Levéltárban önálló kutatócsoport alakult Füzes Miklós és Márfi Attila vezetésével.

Fontos megemlíteni, hogy Pécssett országosan is jelentős cigányszervezetek és intézetek működnek, amelyek a cigányság történeti múltját, kulturális, művészi és szellemi értékeit van hivatva megőrizni és megismertetni, illetve a jelen helyzetükön javítani. Például:

Gandhi Gimnázium
Rácz Aladár Cigány Közösségi Ház

Romológia Tanszék
Erdős Kamill Cigánymúzeum
Ember Háza Alapítvány
Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület stb.

A már említett két levéltáros a kutatások időpontját a tanácskorszak idejére tette. Azaz az 1950 és az 1989 közötti időszak tanácsi apparátusának a cigánysággal kapcsolatos forrásainak feltárását kezdték el:

A cigányság életében jelentős ez az időszak, mert ekkor születtek meg párt, állam és kormány szinten olyan határozatok, amelyek a cigányság nyomorúságos helyzetén igyekeztek segíteni, s az évszázados elmaradottságukat felszámolva felzárkóztatni a cigányságot. Mondhatni ellentmondásos eredménnyel, de mégis alapvető változások kezdődtek el Baranyában is az 1960-as években az alábbi területeken:

1. Cigánytelepek, azaz a putrik, bódék, sátor és barlanglakások felszámolása

2. Szociális helyzetükön változtatás: életszínvonal és családi körülmények jobbítása
3. Cigányfoglalkoztatás, munkahelyek teremtése
4. Egészségügyi viszonyok javítása
5. Cigányoktatás reformjai

Fontos megjegyezni, hogy ezek a fontos reformok a cigányság megkérdése nélkül zajlottak, nem titkoltan az asszimilációs folyamatok felgyorsítását is remélve. Ugyanakkor a cigányságot önálló szervezeteik nem képviselhették. Nélkülük döntöttek, párthatározatokkal. A legfontosabb dolgok, a cigány önrendelkezés a cigánykultúra megismerése részben tiltott volt, ezért számos érték semmisült meg ekkor, ugyanakkor a cigányság problémáit csak részben oldották meg. Egyben növelve a cigányok és nem cigányok között már eddig is meglévő ellentéteket az ekkor felerősödő szegregációt. Mindezekről, több korszakra tagolva ékesen vallanak a megyei, járási, városi, községi és Pécs Megyei Jogú Város Tanácsának és V. B. testületeinek jegyzőkönyvei és a különböző osztályok (oktatás, építési, szociális-egészségügyi) dokumentumai. Erről a fontos, sorsdöntő időszakról két önálló forráskötet jelent meg Füzes Miklós és Márfi Attila szerkesztésében:

1. *Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959-1990. Pécs, 2003. Szerkesztő: Füzes Miklós és Márfi Attila*
2. *Dokumentumok a baranyai cigányság életéből 1950-1989. Pécs, 2004. Szerkesztő: Füzes Miklós, Márfi Attila*

E két fontos kötet mellett a már említett Kisebbségtörténeti Közalapítvány konferenciáit és az ezeken alapuló tanulmányköteteket kell említeni, amelyeken a cigányság és szerepet kapott, elsősorban Márfi Attila írásait közölve. Mindezek mellett fontos kapcsolat alakult ki a Pécsi Tudomány Egyetem Romonológia Tanszékével. Számos egyetemista, és olykor egyetemi oktató is felkereste a Baranya Megyei Levéltárát cigánytörténeti kutatásai során. Elmondható, hogy ezek a kutatások, ha nem azzal az intenzitással, mint a kezdetekben, jelenleg is zajlanak. E kutatások témaköreit tekintve az alábbi kiemelt területeket említhetjük meg:

- a) *Cigányösszeírások a 18. században*
- b) *Letelepedési kísérletek a 19 és 20. században*
- c) *Cigány és magyar együttélés főbb dokumentumai, eseményei*
- d) *Az ún. cigánybűnözések jogi és igazgatási forrásai*
- e) *A 20. században létrejött cigánykolóniák történeti forrásai*
- f) *A cigánykultúrával, különös tekintettel a cigány zene és képzőművészettel kapcsolatos forrásokra*
- g) *Az 1961-es párthatározat helyi szintű hatásai*
- h) *A szocialista korszak telepfelszámolása*
- i) *A szocialista korszak „cigánykérdésének” főbb megoldási javaslatai, s azok megvalósulása*
- j) *A szocialista korszak cigány bizottságai és egyesületei*
- k) *A szocialista korszak cigánykultúrájának kutatása*

- l) *A szocialista korszak cigány oktatásának kérdései*
- m) *A szocialista korszak cigányságának szociológiai vizsgálata*
- n) *A cigányság ún. „társadalmi beilleszkedésének” kiemelt kérdéskörei*

- o) *A rendszerváltozás összetett hatása a cigány népességre*
- p) *Cigányidentitás, szegregáció, morális válságok a 20 sz. végén és a 21 sz. elején*

Cigánytörténeti konferenciák, és a Cigánysors I. és II. c. kötetek megjelenéséről

2001 szeptemberétől eddig minden évben megtartottuk Márfi Attila szervezésében a pécsi Rácz Aladár Közösségi Házban a Pécsi Napok keretében a Cigányság Történeti Múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra” c. cigánytörténeti konferenciát. Valójában már 1999-től zajlottak ezek a konferenciák, de ezeken többnyire csak pár előadó szerepelt. 2003-tól viszont egy gazdag kapcsolatrendszerre, s az aktuális kutatási eredményeken alapuló koncepcionális programmal lépett a hallgatóság elé a Márfi Attila vezette történetész gárda. A 2007-es évtől pedig már nemzetközivé vált az előadássorozat, és terveink szerint a következő években is vendégül láthatunk külföldi vendégelőadókat.

A cigány-történeti konferenciák többek közt az alábbi céllal jöttek létre: Megmutatni a baranyai és a dél-dunántúli cigányság történeti múltját, kulturális és szellemi gyökereit. Ugyanakkor egyre jobban érlelődött bennünk a törekvés, hogy túllépve a megyehatárokat, regionális, sőt országos szinten igyekezzünk meghívott előadóink közreműködésével, e népcsoporttal kapcsolatos újabb, és reméljük értékes ismertek-

kel gazdagítani a cigánysággal foglalkozó kutatásokat. Nem volt, és nem is lehetett célunk egy koncepcionális, meghatározott témakörhöz tartozó, tematikus konferencia megszervezése. Ehhez meglátásom szerint nagyon erős egyetemi és tudományos intézményi háttér szükséges. Viszont jelen kereteink mellett nem vállalhattunk fel ilyen széleskörű integrációt. Jól lehet ez nem is e kutatócsoport feladata lenne, mégis felvetődik, mint ahogy többször is felvetődött már ilyen jellegű javaslat. Újabb saajtsága ennek a folyamatosan változó és remélem fejlődő és egyre jobban összetartó kutatói csoportnak, hogy az előadók zömének nem a cigányság története a fő kutatási területe. Viszont kutatásaik során a hozzá kapcsolódó cigányságot érintő források előbb-utóbb értékes szintézissé tudnak érlelődni. Úgy véljük, hogy ezekkel a tudományos szintű, és az esetek nagy részében teljesen új, eddig még nem ismert kutatási eredmények, levéltárosok, egyetemi oktatók, muzeológusok tolmácsolásában, hozzá segítheti a romológusokat, történetírókat, az éppen elég fehér folt feloldására a cigány-történetírás területén.

Újabb törekvések, a baranyai kutatóműhely tevékenysége

A Cigánysors 2. című kötet, hasonlóan a 2005-ben megjelent tanulmánykötethez, három tudományos konferencia válogatott előadásait tartalmazza két fő tematikai egységben: A cigányság múltjának köztörténeti és kultúrtörténeti legújabb kutatási eredményeit tartalmazza. Abban a tekintetben is követjük az első kötet értékrendjét, hogy a szerző muzeológusok, levéltárosok, könyvtárosok és pedagógusok legújabb kutatási eredményeiket közlik ebben a szintézisben. Ugyanakkor egyikünknek sem a romológia a választott kutatási területe, mégis az előző kötet is mutatta, sok új adat és összefüggésrendszer került napvilágra. Annyi újdonság elmondható a tervezett Cigánysors 2. kötetrel kapcsolatban, hogy fokozottan újabb régiók kapcsolódtak be a kutatási programba, s ennek köszönhetően elmondhatjuk, hogy egyre több nemzetközi hírű romológus érdeklődését is felkeltette az évente megtartott cigánytörténeti konferencia. Számottevő eredmény, 2007-ben fogadtunk először külföldi kutatót az osztrák Gerhardt Baumgartner személyében, s a következő évben tartandó konferenciára is kaptunk külföldi előadóktól részvételi szándékot. Az előző kötet szakmai berkeiben komoly visszhangra és fogadtatásra lelt. Szeretnénk a következő kötettel is ezt a szakmai színvonalat tartani és alapvető célkitűzéseinknek megfelelni; azaz a cigányság történetében tapasztalható fehér foltokat, lehetőségeinkhez képest megváltoztatni.

Végül az elmúlt évek cigánytörténeti kutatásainak, tudományos szintű rendezvényeinek és produktumainak valamilyen szintű összegzésére kell vállalkoznom. Ami

rendkívül nehéz feladat, még nehezebb, mint az eddig elért eredmények megszervezése és elérése. Mégis vannak jól érzékelhető, és talán értékelhető eredmények, mint az évente megtartott cigánytörténeti konferenciák, az említett forráskötetek, a Kisebbségkutató Alapítvány rendezvényeinek, kiadványainak cigány vonatkozású produktumai. Cigánytörténeti és kulturális kiállítások, s egyéb rendezvényeken való részvétel, összefoglaló jellegű kötetekben való publikáció, mint pl. A cigányságról c. összefoglaló írás (Márfi Attila) az Ételeink vallanak rólunk....c. Baranya nemzetiségeinek és kisebbségeinek gasztronómiai érdekességeit taglaló kötetben (szerkesztő: Szekrajcsikné Klűg Edit. Pécs, 2007. 16–20). Illetve a Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején c. tanulmány (szintén Márfi Attilától) a Távolodás és Közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak c. tanulmánykötetben megjelent írás (szerkesztette: Majtényi György és Szabó Csaba. Bp., 2007. 339–353.). A baranyai központtal integrált kutatóműhelyre országosan is felfigyeltek olyan rangos intézmények és kutatócsoportok, mint az MTA és a Magyar Néprajzi Társaság munkacsoportjai, a Magyar Országos Levéltár és más megyei közgyűjtemények. Ezt a kutatói tevékenységet néha figyelemmel kíséri a helyi és az országos média is. Különösen a Pécsi Rádió Körzeti Stúdiójával alakult ki értékes munkakapcsolat, akik a Cigánysors c. kötetet több adásban, sorozatban mutatták be a hallgatóknak. Az így létrejött hangzóanyag CD kiadása is felmerült. De más hasonló rendezvényekről is folyamatosan tudósítanak.

A Roma Holokauszt és előzményeinek kutatása

A Pharrajimos, azaz a magyarországi cigány holokauszt kutatása és a történészek állásfoglalásáról csak a rendszerváltozás után az 1990-es évek derekától kaphattunk érdemi eredményeket. De ezeket is behatárolták a kezdeti időszakban olyan szakmai, politikai és személyes érzelmi megközelítésű viták, amelyek elsősorban történészek (Karsai László, Bársony János) és kisebbséggel foglalkozó kutatók (Daróczy Ágnes) között hosszú évekig zajlott. Meglepő módon a szakmai és módszertani problémák kevésbé kaptak hangsúlyt. Pedig ha csak arra gondolunk, hogy a közgyűjtemények fennmaradt forrásai milyen kevés támpontot adhatnak a feltáráshoz (erről később bővebben), ha az oral history eredményeivel egybevetjük nagyon nehéz az objektivitást megőrizni. Az egyre jobban elmérgesedő, vádaskodásokat sem nélkülöző viták, fórumok egyeztetések során egyre jobban körvonalazódott, hogy a Pharrajimos a cigány közösségeknél az egységesítés a közös sors megélésének legitimációs eszköze. Szemben egy olyan feltételezéssel, amely szerint a holokauszt „kisajátítása” a zsidó közösségek érdeke. Ez a polémia kizárólag politikai-eszmei szinten zajlik, rányomva a bélyegét azonban azokra a kutatási szakterületekre is, mint a néprajz, szociológia, antropológia, histográfia stb.

Napjaink kutatói és a téma után érdeklődők ezért legtöbbször olyan címkékkel találkozhatnak, mint a „holokauszt”, a „cigánybűnözés”, „cigánykérdés” sokszor agyoncsépett, de érdemben nem kezelt problémakörökkel. A gyakori ideológia túlfűtöttség, egymásnak feszülések, tudatos provokációk mellett azonban akadnak olyan

kutató műhelyek, olyan ideológiai és szakmai megközelítések, amelyek, igaz, a külvilág zajaitól és ártalmas hatásaitól elszigetelődve, de igyekeznek objektív tényfeltárásokon alapuló kutatási eredményekkel a közvélemény elé állni. Az elé a közvélemény, azaz a szélesen vett társadalmi rétegek elé, amelyek már eddig is politikai szlogenek, misztikus ködbevesző számháborúk, politikai befolyásolások által befolyásolva, manipulálva vagy a közöny cinikus fegyverével válaszol a legjobb esetben, a nyilvánvalóan kitapintható rasszizmus, kirekesztés, szegregáció végtelennek tűnő fegyvertárával szemben. Nagyon nagy a felelőssége tehát annak, aki ezekről a tragikus eseményekkel kapcsolatban, a Pharrajimosról valamilyen szinten közszerepet vállal.

A cigányság vészorszaka, azaz a Pharrajimos kutatásának számos, főleg objektív akadályát kell elsősorban megemlítenünk. Attól függetlenül, hogy az évek óta Baranyában zajló zsidó holokauszt kutatások párhuzamosan felvállalták a cigányságra vonatkozó adatok feltárását is. Ekkor szembesültek a kutatók azzal a ténnyel, hogy az akkor még félig-meddig letelepült, vagy a nomád életviszonyokat folytató cigányság életéről, mindennapjairól nem rendelkeznek a közgyűjtemények hasonló szintű forrásokkal, mint mondjuk a zsidóság esetében. A vészorszakra vonatkozóan pedig többnyire csak áttételes forrásokra hivatkozhatunk. Ezeknek az ún. tükröződő forrásoknak a kutatása pedig csak esetenként történt meg, de átfogó, koncepcionális feltárásokról nem beszélhetünk. Igaz a tükröződő, azaz nem primer források meg-

határozása is számos, elsősorban szakmai problémát vet fel. Mégis megkísérlek ilyen jellemzőbb forráscsoportokat felvázolni, amelyek egy része országos közgyűjteményekben érhető el. A korabeli közigazgatási, államigazgatási struktúrák iratsorozatai, az alispáni, főispáni, városi, polgármesteri, főszolgabírói-járási, községi képviselőtestületi iratsorozatok, a jogszolgáltatás forrásai, mint az ítélőtáblák városi és járási bíróság és ügyészségek dokumentumai, a rendfenntartás testületek iratai, amelyek, mint a végrehajtó-segédkező csendőrség dokumentumai országos közgyűjteményekben érhető el. Baranyában kísérletet tettek a kutatók az ún. MÁV Üzletvezetőség iratcsoportjainak átvizsgálásaival, de érdemi adatok nem kerültek elő, csak bizonyos szintű következtetéseket adott ennek az anyagnak a kutatása. De hasonló jellegű források számbavételével továbbra is számítani kellene. Radnóti Ilona itt közölt tanulmánya, amely a baranyai cigányság holokausztját igyekszik feltárni, kiváló példa azokra a forráshiányokra és a meglévő adatok ellentmondásaira, amelyek a témakörrel foglalkozókat ugyanígy érinthetik. Attól függetlenül, hogy a forráshiányok ellenére ez a szintézis máig a legteljesebb a cigányok vészorkszakának történeti irodalmát tekintve.

Kevés konkrét forrás található az eddigi eredmények alapján a hazai közgyűjteményekben a roma holokauszt borzalmai kutatva. Éppen ezért fontos megemlíteni Karl Baumgarten bécsi professzor úr 2008-ban Pécsen elhangzott rendkívül érdekesítő előadását, amely a Burgenlandban élő magyar cigányok borzalmas holokausztjáról emlékezett meg. Az előadásban a professzor többször hivatkozott a Burgenlandban

a kitelepítéseket levezénylő Gestapó által készített nyilvántartásokról. Ezek a források az összes internált cigánylakosról készült fényképes (!) adatlapokat tartalmazták. Minden burgenlandi cigányról készült ilyen adatlap, s ezeket a tartományi levéltárakban őrizték az 1980-as évek derekáig, amikor is ezeket a pótolhatatlan adatlapokat megsemmisítették. Az előadáson a szerző néhány megmaradt nyilvántartást prezentálni is tudott. Ugyanakkor az is kiderült az előadás során, hogy az internált cigányok „elkerülték” a bevagonírozást, mert a gyűjtőtáborhoz közel kivégezték a szerencsétleneket. A kiselejtezett adatlapok hiányában viszont a pár év múlva esedékes kárpótlások már nem érinthettek a becslések szerinti tömegeket. Másrészt ezek az adatlapok arra engednek következtetni, hogy ez a gestapós gyakorlat valószínű nem volt egyedi, s az általuk megszállt területeken, így Magyarországon is alkalmazhatták. Ha készültek a cigány áldozatokról Magyarországon ilyen precíz nyilvántartások, a burgenlandi példa alapján kevés a remény arra, hogy ezek az adatlapok fennmaradtak. A kutatók számára fontos kutatási célpont lehet a komáromi erődben fogvatartottaknak, illetve magának az erődnek a korszakra vonatkozó történetének és szerepének kutatása, amely források szintén országos közgyűjteményekben érhetőek el. Ha ugyan fennmaradtak ilyen dokumentumok?

Számos történésszel folytatott megbeszélések alapján egyértelmű, hogy a roma holokauszt kutatása nem jelentheti konkrétan csak a megtörtént tragikus események feltárását. Ugyanilyen hangsúlyt kell kapnia az előzmények feltárásának, hogy mik azok a társadalmi, politikai események, amelyek

elvezettek a cigány vészkorszakig. Kevesen tudják, de tény, hogy a cigányság megjelenése Európában számos nemzetnél a legradikálisabb lépések bevezetését eredményezték. A történelmi Magyarországon erre nem találunk adatokat. Magyarország a cigányok esetében is a befogadó állam szerepét vállalta. Például 1907-ben a cári Oroszország pogromot hirdetett a cigányok ellen, 1909-ben pedig Románia is kihirdette a pogromot az országa területén élő cigány törzsek ellen. Gyakorlatilag az üldöztetések és a likvidálások elől a cigányok menekülési útvonala a szomszédos Erdélybe és Magyarországra vezetett. Ami azt jelentette, hogy fokozatosan gyarapodott a helyi cigánylakosság létszáma, komoly problémák elé állítva a rendészeti és közigazgatási szerveket, de pogromot Magyarországon nem vezettek be! Fontosnak tarjuk azt is, amit a Cigánysors kötetek kapcsán, s az ezeket megelőző cigánytörténeti konferenciákon is folyamatosan elhangzik, sőt ezek az értékteremtések arról szólnak, hogy mutassuk be a cigány és a magyar együttélés minden korszakát a történész levéltáros, műzeológus eszköztárával. Mi azt vállaltuk fel, hogy kendőzetlenül, tabuk nélkül szembebesíteni közvéleményt és feltárni a történeti források segítségével az együttélés általunk elérhető tényeit. Nem megfélemlítve a közös értékteremtésről és a cigányság szellemi, kulturális értékteremtéséről is.

Említést kell tennünk egy olyan pécsi kezdeményezésről, amely célul tűzte ki, hogy a roma üldözöttek és áldozatok, azaz a roma holokauszt történeti kutatásának egy intézményesített kutató központja jöjjön létre. Úgy véljük a Rácz Aladár Közösségi Ház, a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesü-

let, az itt ismertetett történész kutatócsoport, kiterjedt kapcsolatrendszerével alapja tud lenni ennek a törekvésnek. Ugyanakkor ezt a kapcsolatrendszert feltétlenül bővíteni kell, az országos intézményi struktúra mellett hasonló európai kutató bázisokkal is keresni kell az együttműködés feltételeit. Ezt célozta meg a közelmúltban, 2014 augusztusában Pécs város delegációjának (e sorok szerzője is a küldöttség tagja volt) Heidelbergben tett szakmai látogatása is. Az egyetemvárosban 1997 óta működik a Roma és Sinti Dokumentációs és Kulturális Központ, amely Németország összes kisebbségének (dán, fríz, roma, sinti és roma) polgárjogi és érdekvédelmi szervezete, mondhatni európai hatókörrel. Az itt szerzett és továbbiak során még bővülő ismeretek és tapasztalatok segítségével a helyi eddigi értékrendszerünkre támaszkodva érzékelhető, hogy ennek a pécsi kezdeményezésnek komoly realitása lehet.

Talán a legfontosabbnak tartom a fizikai szinten elért eredmények említésén túl azt a szellemi értékrendet, amit ezek a produktumok képviselnek, és az általuk elért hatásokat. Ugyanis a napjainkban gyakran szándékosan és mesterségesen szított és elterelő műveleteknek számító cigányellenes szélsőséges megnyilvánulások ellenére igen komoly eredményeket érhattünk el. Munkánkra például Pécs város vezetősége is felfigyelt. Sikertől néhány esetben közelebb hozni egymáshoz a kétkedőket, az előítélettel bírókat, és a szélsőségeket. Sajnos csak tényleg kevés esetben, de már ez is eredmény. Reméljük a cigányságkutatások túl lépve az eredeti célkitűzéseken, ezen a területen is hoznak pozitív

eredményt. Ehhez, úgy vélem a közelmúlt eseményei lendületet adhatnak. Úgy a már említett heidelbergi kutató bázissal való együttműködés és azok a holokauszttal kapcsolatos rendezvények Bük, Veszprém és Pécs városában, és az itt szerepet vállaló munkatársakkal való komoly szakmai kapcsolat mindenképpen erősítheti törekvéseinket. Ezeken a helyszíneken a holokauszt traumáját olyan mély szakmai és emberi produktumokkal tudtuk egymás és a jelenlévő érdeklődők számára megeleveníteni, ami úgy érzem mindannyiunkat megváltoztatott kissé. Szembesülve a legújabb

kutatások borzalmas tényeivel, egészen másként, más érzésekkel, ismeretekkel feltöltődve fogadtuk el egymás különbözőségét és értékrendjét. Úgy vélem nem csak a közös etikai értékrend vezette szakmai, de komoly baráti kapcsolatok is kialakultak ekkor polgárok, politikusok, magyarok, zsidók és cigányok között. Erre a konszenzusra, ezekre a közösen megszerzett élményekre, megtapasztalásukra, egymás gondolatainak, véleményeinek meghallgatására, elismerésére magasabb és szélesebb szinteken is óriási szüksége van jelen társadalmunknak.

Felhasznált és ajánlott irodalom:

Bana József: *Cigányellenes*

szabályrendeletek a 19. század

végén és a 20. század

elején. In: Márfi Attila (szerk.):

Cigánysors. A cigányság történeti

múltja és jelene. I. Pécs, 2005. 107-

111.

Bana József: *Adalékok a római holocaust*

jogi hátteréhez. In: Márfi Attila (szerk.):

Cigánysors. A cigányság történeti

múltja és jelene. I. Pécs, 2005.

Bana József: *Győr város kísérletei a cigányok*

megrendszabályozására 1746-

ban. In: Márfi Attila. 33-39.(szerk.):

Cigánysors. A cigányság történeti

múltja és jelene. I. Pécs, 2005.

Bana József: *Győr cigánypolitikája a*

második világháborúig. In: Gémes

alázs (szerk.): *Pillanatképek a romák*

múltjából. Romológiai Kutatóintézet,

Szekszárd, 1998. 123-135.

Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.):

Pharrajimos. Romák sorsa a

holocaust dején. L'Harmattan,

Budapest, 2004.

Bársony János: *Roma Holocaust –*

tények és tagadások. In: Bársony

János – Daróczi Ágnes (szerk.):

Pharrajimos. Romák sorsa a

holocaust idején. Budapest,

L'Harmattan, 2004. 187-192.

Bársony János *Romák sorsa az 1940-*

es évek második felében

Magyarországon. Múltunk,

2008. 1. sz. 222-256.

- Bédi Imre: *A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet*. Pannónia Kiadó, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1994.
- Bédi Imre: Faluhelyi Ferenc – *Az Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének nemzetközi jogász igazgatója*. In: Pécsi-Baranyai Történelmi Arcképcsarnok CD-ROM, LENGVÁRI István (szerk.). Kiadja a Baranya Megyei Levéltár és a Baranyai Archívum Alapítvány, Pécs, 2003.
- Békési András: *A cigányok nyelvi emancipációja – identitás és anya-nyelv*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. I. Pécs, 2005. 229–256.
- Békési András: *A cigányság „megjavítása” a tanácsrendszerben (a szocialista cigánypolitika kezdete politikai bizottsági források alapján)*. 1961. június 1963. március. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. II. Pécs, 2009. 161–172.
- Békési András: *Cigánysors – külső, magyar szemmel*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. II. Pécs, 2009. 219–222.
- Csurgai Horváth József: *Székesfehérvár és a romák a 17. századtól a 20. századig*. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 92–101.
- Deáky Zita – Nagy Pál: *Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei*. In: *Augistini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest–Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009. 5–28.
- Dupcsik Csaba: *„...itt az alkalom a kivégzésükre” (A roma holokausztról)*. *Holmi*, 2006. június. 824–832.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris, Budapest, 2009.
- Forray R. Katalin: *A kisebbségi oktatáspolitikáról* (PTE BTK, Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium, Pécs 2000.)
- Füzes Miklós: *A cigányügy Baranyában*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. I. Pécs, 2005.
- Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): *Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959–1990*. Pécs, 2003.
- Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. Pécs, 2005.

- Frankovics György: *A másság-idegenség fogalma és értelmezése a déli szláv népek hitvilágában, különös tekintettel a romákra*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 189–218.
- Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998.
- Gyáni Gábor: *A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 2003. 11–53.
- Hudi József: *Adatok Veszprém megye cigányságának XVIII–XIX. századi történetéhez*. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 102–110.
- Kardos Ferenc: *„Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Katona Csaba: *A Departamentum Zingarorum működésének forrásai a Magyar Országos Levéltárban (1775–1785)*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 45–50.
- Kosztics István: *20 éves a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 227–236.
- Kovács Éva: *A lengyári kolónia*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 249–268.
- Kovács József Hontalan: *A nemzet szemétdombjai*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. Pécs, 1997.
- Majtényi György: *Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 121–132.
- Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005.
- Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009.

- Márfi Attila: *Baranya cigánytelepeinek felszámolása a tanácskorszakban*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005.
- Márfi Attila: *Kisebbség és cigánytörténeti kutatások Baranyában (vázlatos át és kitekintés)*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 237–248.
- Márfi Attila: *Pécsi cigánykolóniák a tanácskorszakban*. Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005.
- Márfi Attila: *Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején*. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 339–353.
- Márfi Attila: *Válogatott tanácsdokumentumok a pécsi Cigányügyi Albizottság rövid működéséről*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009.
- Mészáros Ádám: *A beás cigányok korai története és megtelepedésük Barcson*. In: uő. (szerk.): *Gyökök. A Dráva Múzeum tanulmánykötete*. Barcs, Dráva Múzeum, 2007. 41–77.
- Mikó Zsuzsanna: *Cigánykaraván a jog szorításában az 1950-es évek Magyarorszáján*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 135–140.
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek (1506/1534–1715)*. Pécs, PTE BTK Romológia Szeminárium, 2000.
- Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, 2000. 8.
- Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztési Alapítvány. Gödöllő, 2011.
- Nagy Pál: *Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18–19. században*. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2000. 89–126.
- Nagy Pál: *Cigányperek a Dél – Dunántúlon. 1796 – 1847*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon II. rész. (1715–1758)*. Pécs, PTE BTK, Romológia Tanszék. 2002.

- Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakattam”
Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16–19. században. Romapage, 2003. (<http://www.romapage.hu/hircentrum/article/71071/1596/>)
Eredeti megjelenés: *Educatio*, 1999. 2. sz.
- Nagy Pál: *Források a siklői cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon (1758–1787)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.
- Nagy Pál: „Fáraó népe” *A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)*. Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2004.
- Nagy Pál: *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát- medencében a 15–20. században*. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14. 2007.
- Nagy Pál: *Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 117–134.
- Perger Gyula: *Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkápások*. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Arrabona – Múzeumi közlemények 34.* 1995. 269–319.
- Perger Gyula: *A cigányokról alkotott kép a 18–19. századi győri kalendáriumokban*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 173–200.
- Perger Gyula: „A czengár népfaj” *Xántus János ifjúkori tanulmánya [1847]*. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 136–147.
- Perger Gyula: *Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott per néprajzi tanulságai*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 71–106.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995.
- Radnóti Ilona: „...úgy kell eljárni, mint a zsidókkal” *Roma holokauszt Baranyában*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. Pécs, 2006.

Soós István: *Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai.* In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manent.* Budapest, ELTE BTK, 1994. 237–245.

Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése.* Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2000.

Szuhay Péter: *A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája.* *Élet és Irodalom*, 2005. 46. sz.

Tóth Péter: *Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből.* In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei* 26., Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1989. 63–67.

Tóth Péter: *Cigány nyelvi és foglalkozási csoportok a 17–18. században.* In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene.* II. Pécs, 2009. 15–22.

Tóth Péter: *Cigányok Miskolcon a 18. század közepén.* In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve.* XXX–XXXI. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1993. 205–215.

Tóth Péter: *Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól.* In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.

Tóth Péter: *A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon.* In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene.* I. Pécs, 2005. 15–19.

Tóth Péter: *Mária Terézia cigánypolitikája.* In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene.* I. Pécs, 2005. 39–44.

Tóth Péter: *Csalta-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond?* Egy pertöredék és tanulsága. In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére.* Győr, 2006. 161–167.

Tóth Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában.* Bölcsész Konzorcium. Pécs, 2006.

RESEARCH INTO MINORITY AND GYPSY HISTORY IN BARANYA AND PROBLEMS SURROUNDING RESEARCH INTO THE ROMA HOLOCAUST

Even at the national level, the historical and present ethnical condition and population in Baranya County and the Southern Transdanubian Region are of outstanding significance to those engaged in research in Hungary's ethnic minorities. Now as in the recent past, numerous minority research projects can be found in the county seat. Such research is in the main carried out by institutes (*Pécs University, Pécs Academy Committee, Baranya County Archives (BML), The Aladár Rácz Gypsy Community House etc.*) Among these, it is primarily the initiatives carried out and under way at the BML and the activities at the *Public Foundation for Research into Minorities*. Yet mention must also be made of various parallel research projects and recent, important research work related to minority questions. In addition to the research work on Baranya County's ethnic minorities – its Croatians, Serbians, Slovenes, Bulgarians, Poles, Greeks, Germans and Jews – carried out by the *Fund for Research into Minorities* and published in the periodical *Kisebbségek együttélése* (The Coexistence of Minorities), in 2000 an independent research group led by Attila Márfi carried out work on the Gypsy population. True, and this was voiced more than once, the board of trustees wished to step into the shoes of the *Pécs University Institute of Minorities*, founded in 1936, and indeed considered it to be its legal predecessor. In the ten years of its operation the Foundation brought numerous results, yet was unable to broaden its influence. The parallel workshop led by Attila Márfi, attached to the Aladár Rácz Gypsy Community House,

founded upon a wider system of connections, justified its existence through exhibitions, domestic and international conferences, and the appearance of academic studies. The volume *Cigányors* (The Fate of the Gypsies) not only detailed the historic facts surrounding the coexistence of Gypsy and Hungarian, but found a forum for presenting a history of the Gypsy intellectual heritage and the results of a common heritage. These books also played a role in regulating the Gypsy population and disseminating knowledge of the pogroms already appearing in Europe at the outset of the twentieth century. Indeed, a number of writings dealing with the build-up to the Roma holocaust appeared in these volumes. It was only after the political changes, from the advent of the 1990s, that any meaningful results could be found in studies related to the Porajmos, that is, research into and positions taken by historians on Hungary's Roma holocaust. However, in the initial period even these faced limitations born through arguments over long years, primarily between historians and researchers in minority studies and founded upon professional, political and personal emotional approaches. Surprisingly, the emphasis was placed less upon professional and methodological problems. Yet we only have to consider how little support the surviving sources in public collections provide toward research and how difficult it is to retain our objectivity when we place them alongside the results of oral history.

This study, besides indicating numerous and possible research directions,

also sketches out those results already achieved through the help of which further research may be pursued and an organised, professionally founded research workshop be formed constructed upon existing results. It is stressed that alongside research into the historical facts of the holocaust

period, just as important is work into the events leading up to the Porajmos and into the history of the Gypsies at the regional and Central-European level, naturally concentrating upon the creation of common values with the peoples among whom they lived.

FORSCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DER SINTI UND ROMA UND ALLGEMEIN DER MINDERHEITEN IN DER BRANAU (BARANYA), UND DER PROBLEMKREIS DER HISTORISCHEN AUFDECKUNG DES NAZI-VÖLKERMORDES AN DEN SINTI UND ROMA

Das Komitat Baranya/Branau und das südliche Transdanubien sind hinsichtlich ihrer Geschichte und ihrer derzeitigen ethnischen Situation und Bevölkerungsaufteilung eine landesweit bedeutende Region für Forscher auf dem Gebiet der Minderheitenkunde und der Situation der Nationalitäten. Wie auch in der jüngsten Vergangenheit, laufen auch heutzutage zahlreiche Minderheitenforschungsprogramme in Pécs/Fünfkirchen, der Hauptstadt des Komitats. Diese Forschungen sind meist mit Institutionen verbunden (*Universität Pécs, Pécs-er Kommission der Akademie, Komitatsarchiv, Aladár-Rácz-Gemeindehaus der Roma, usw.*). Gemeint sind darunter vor allem gegenwärtige und vergangene Initiativen im Komitatsarchiv, und die Tätigkeit der Stiftung für Minderheitenforschung. Es müssen jedoch auch mehrere parallel laufende Forschungsprojekte, sowie auch die bedeutendsten Aufdeckungsarbeiten der vergangenen Zeit zu Minderheitenfragen erwähnt werden. Die Stiftung für Minderheitenforschung untersuchte im Periodikum „Das Zu-

sammenleben der Minderheiten“ neben der kroatischen, serbischen, slowenischen, bulgarischen, polnischen, griechischen, deutschen und jüdischen Minderheit im Jahre 2000 unter der Leitung von Attila Márfi auch die Sinti und Roma mit einer eigenen Forschungsgruppe. Es ist eine schon mehrmals erwähnte Tatsache, dass das Kuratorium das Erbe des 1936 gegründeten Minderheiteninstituts der Universität Pécs antreten wollte, und dieses Institut auch immer als seinen rechtlichen Vorgänger betrachtet hat. Obwohl die Stiftung während der Jahrzehnte langen Arbeit zahlreiche Ergebnisse erreichen konnte, gelang es ihr nicht, einen breiten Wirkungskreis zu erzielen. Die parallel dazu wirkende, bei weitem besser vernetzte Forschungswerkstatt, die im Kreise des Aladár-Rácz-Gemeindehauses der Roma gegründet wurde, konnte sich unter der Leitung von Attila Márfi mit der Organisation von Ausstellungen, nationaler und internationaler Konferenzen, und der Herausgabe von Studienbänden schon mehr behaupten. Die Bänder „Zigeunerschick-

sal“ behandeln nicht nur die historischen Fakten des Zusammenlebens von Ungarn und Roma, sondern gaben auch Raum für die Präsentierung der geistesgeschichtlichen Werte der Sinti und Roma und der Ergebnisse der gemeinsamen Wertschöpfung. Bereits in diesen Büchern kam es zur Behandlung der Zigeuner-Regulierungen und der schon am Anfang des 20. Jahrhunderts erschienenen Pogroms. Sogar über die Ereignisse, die später zum Völkermord an den Sinti und Roma führten, erschienen zahlreiche Schriften in diesen Bänden. Zur Recherche des Porajmos, also des nationalsozialistischen Völkermordes an den Sinti und Roma, sowie zu der Stellungnahme der Historiker, konnten wir in Ungarn nur nach der Wende, am Anfang der 90er Jahre brauchbare Ergebnisse erhalten. Diese wurden allerdings in der Anfangszeit auch von solchen fachlichen, politischen oder persönlich-emotional bedingten Debatten eingegrenzt, die in erster Linie zwischen Historikern und Minderheitenforschern

viele Jahre lang liefen. Erstaunlicher Weise wurden dabei die fachlichen und methodischen Probleme am wenigsten betont. Man bräuchte aber dabei nur zu bedenken, wie wenig Stützpunkte uns die erhaltenen Quellen der öffentlichen Sammlungen bieten, und wie schwer es wird, die Objektivität zu bewahren, wenn wir diese mit den Quellen der oral history vergleichen. Die Studien zeichnen neben den zahlreichen möglichen Forschungsrichtlinien der Zukunft auch die bereits erreichten Ergebnisse auf, die bei der Durchführung zukünftiger Forschungen, und dem Errichten einer wohl organisierten, fachlich kompetenten Forschungswerkstatt hilfreich sein könnten. Wir möchten betonen, dass neben der Erforschung der historischen Fakten der Kriegszeit auch die Erforschung der Vorgeschichte des Porajmos sehr wichtig ist, sowie das Erkunden der Geschichte der Sinti und Roma auf regionaler und mitteleuropäischer Ebene, natürlich vor allem hinsichtlich der gemeinsamen Wertschöpfung mit den anderen Völkern.

MINORITETONGE THAJ ROMANE HISTORIJAKE RODIMATA ANDEJ BARANYA THAJ LE PORAJMOSKE AVRI ZHANIMASKE PROBLEMI

La Baranyako kotorthem thaj la Sudnone-Dunyerako regiovoske historijaki thaj akanutne etnikani situacija thaj lako nipo majvazhnoj ando them, thaj kadi vi zhanen kodola manusha, kon le minoritetonge thaj le etnikane manushenca foglalkozin. Sar dulmut, v'akanak majbut minoritetonge rodarimaske programo si la Baranyako kotorthemesko majbaro foro. Le majbut rodimata karing unyi instituciji shaj phandenpe

(sar la Pechaki Zhanimaski Univerzita, la Pechake Akademijako Komiteto, la Baranyake kotorthemesko Arxivo, o Rác Aladár Kethanutno Kher thaj kade majdur). Mashkar kadala instituciji majfeder ande la Baranyake kotorthemesko Arxivo sas thaj v'akanak si iniciativa, thaj v'andel Minoritetonge Rodimasko Fundo. De trubul te phenas vi pala le kavera rodimaske projektura, so paralel zhal, thaj unyi vazhni, opre rodimaske butya, save

sa le minoritetonge pushimatonca foglalkozin. Le Minoritetonge Rodimasko Fundo, le „Minoritetura kethane trajin” anaveski periodika na numa la Baranyake kotorthemeske minoritetura, sar le kroaticko, serbicko, slovenicko, bolgaricko, polakicko, greckicko, nyamcicko thaj zhidovicko minoriteto dikhenas, de vi le romen vizhgalinas jekh rodimasko grupo ando 2000-to bersh, thaj kadalesko sheruno sas o Márfi Attila. Chachoj – thaj vi shundaspe kadi butivar – o kuratoriumo ande la Pechake Univerzitaki Minoritetonga Institucijako than zumadas te ushtyavel, savi ando 1936-to bersh fundosarde, thaj vi kade gindilas pe peste. Jive kerlas butyi o fundo desh bersh, thaj jive zhanglas opre te sikavel unyi rezultatura, chi zhanglas ekstenzivno t’avel. Paralel kadalesa le Răcz Aladár Kethanutno Kheresko rodimasko grupo o Márfi Attila sherunesa majbuxle kopchimaski sistemasa avri tordyarimatonca, themutne thaj mashkarthemutne konferencijanca, zhanimaske ginadyenca sikadas le manushenge pesko sipe thaj peske butya. Le „Romano trajo” anaveske ginadya na feri le romane thaj ungrikone kethanutne trajoski historijake faktumura phenel, de vi pala kodi vorbil, soske rezultatura si le romane gindimaske ertekon thaj sar shikerulindas kethanutne ertekura te keren. V’ande kalada kenyva andre si le zakonura save ande mamuj le rom, thaj kadala pogromura, save ande la Europako 20-to shelbersh resle le manushen. Vi pala

kodola pecimata, but iskiripe avile avri ande kadala ginadya, save pecisajle angla Porrajmos. Pala la Porrajmososko, majegzaktno palal Ungrikone Themesko Romengo Holokaustosko rodipe thaj palal historijarengo velemeno numa palal socializmosko agor andel 1990-tone bershengo mashkar shaj lam rezultatura. Vi kadala hatarolinde andej angluni vrama kasavi profesionalni, politikake thaj zhenutne marimata, save zhi but bersh zhanas mashkar le historijara thaj le minoritetonge rodara. Tela kadi vrama le profesionalno thaj metodologijake problemi na zurales avile avri chachikanes. Apal pe kadi te gindinas, le publickone kidimatonge zvorura, so vi akanak megsi, soske zurales cerra zhutimata dename karing o opre rodipe, thaj kethane te hashonlitinas le rezultatonca le „oral history”-ske, atunchi pharoj te ferinas o objektiviteto. Kadi hertija pasha but thaj shajune rodimaske liniji vi kodola rezultatura sikavel andre, save zhutipe shaj den kaj kaver rodimata, thaj jekh organizime thaj mishto fundosarde rodimaske gruposke kerdype, palal kavere rodimatonge rezultatonge zhutimasa. Avri trubul te phenas, ke pashal Porrajmoske historikane faktumura vi kodoleske pecimatonge opre rodipe zurales vazhnoj, le romengi historijako opre rodipe po regionalno thaj la Europako nivel, le niponca kethanes, save kathe zhuven, pala kodo koncentralime te keren kethanutne ertekura.

Silvio Peritore Dr.

A Németországi Szintik¹ és Romák
Dokumentációs- és Kultúrközpontjának²
tevékenysége és állandó kiállítása

1 Németországban élő nagy létszámú roma népcsoport

2 Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma

Majd négy évtizedbe telt, mire a német kormány 1982-ben politikailag is elismerte a szintik és romák ellen elkövetett nemzetiszocialista népirtást. Ez idő alatt a náci e kisebbséggel szemben elkövetett megsemmisítési politikájának ténye kiszorult a történetírásból és az emlékművek felállításából is. A Heidelbergben található Németországi Szintik és Romák Dokumentációs- és Kultúrközpontja a történelemnek e tekintetbeni átgondolását tűzte ki első sorban a céljául. Heidelberg város önkormányzata segítségével sikerült a központot a 90-es évek elején a heidelbergi óvárosban létrehozni. A központ Európa-szerte egyedülálló intézmény, mely a német szövetségi kormány és Baden-Württemberg tartomány támogatását élvezi. Az épületkomplexust többéves építkezési munkálatok után, 1997. március 16-án nyitották meg, benne

a világ első, a szintik és romák ellen elkövetett nemzetiszocialista népirtást bemutató állandó kiállításával. Időközben a központ Európa-szerte a sikeres kisebbségi érdekképviselő példaképévé vált.

Az intézmény kortárs, történeti múzeumként az emlékezés, a találkozás, a párbeszéd és aktuális társadalmi-politikai kérdésfeltevések színhelyének is vallja magát. Tevékenységének fontos alappillére az emberi jogok témaköre. A más kisebbségek fórumaként is szolgáló központban szót kapnak mindazok, akik a kirekesztés és a fajgyűlöletből eredő erőszak áldozataivá váltak. Időszaki kiállítások, előadások, koncertek, filmvetítések és workshopok gazdagítják az intézmény programját. A továbbiakban röviden bemutatjuk a központ fő tevékenységi körét összefogó négy különböző referatúrát.

Az egyes referatúrák

A Dokumentációs Referatúra a szintik és romák történelmével foglalkozik. Ezidáig a tudományos kutatómunka középpontjában a nemzetiszocialista népirtás állt. A központ egy, a maga nemében egyedülálló, történelmi jelentőségű magán- és családi fényképgyűjteménnyel rendelkezik. Az alapítás óta szorosan dolgozik össze más intézményekkel, főleg emlékhelyekkel. Számos külső

kiállításhoz bocsátott már rendelkezésre kiállítási anyagot a ház fényképtárházából és az áldozatok életrajzaiból. Időközben többszáz helyen alapítottak emlékhelyeket, melyek a nemzetiszocialista uralom idejében meghurcolt és meggyilkolt szintiknek és romáknak állítanak örök emléket. Ezen emlékhelyeket egy, a központ honlapján található adatbázis foglalja egybe. A kutatásnak

további tárgya a „cigánykép” sztereotípiáinak történelmi fejlődése, például a fényképészet és a művészet területein.

A Párbeszéd Referatúrája az állandó kiállítás pedagógiai gondozásával foglalkozik. A sokrétű kínálat a kiállítás felfedezésétől kezdve, a munkacsoportokon át egészen a szemináriumokig és szakmai kirándulásokig számos lehetőséget foglal magába. A módszertani hangsúly az aktív „felfedező tanuláson” nyugszik. A referatúra emellett projekteket és együttműködési akciókat szervez a nemzeti és nemzetközi szintű és roma ifjúsági munka kapcsán. Fontos feladata emellett a szintik és romák kulturális tevékenységének dokumentálása az irodalom, film, képzőművészet és zene terén, hogy ezáltal is segítse az előítéletek felszámolását. Ezidáig a hangsúlyos téma e kutatási téren a szintik és roma zene hatása volt a jazz, a flamenco és a bécsi klasszicizmus fejlődésére.

Az Oktatási Referatúra az iskolai oktatással, továbbképzéssel, valamint támogató programok és ösztöndíjak szervezésével foglalkozik. Gyakran szervez szemináriumokat és továbbképzéseket pedagógusoknak is, ill. tantervkísérő anyagokat állít össze, hogy ezáltal is segítse a kisebbségről való tájékoztatást. A tankönyvek terén és oktatáspolitikai kérdésekben a szintik és romák elfogadásáért, az előítéletek megszűnéséért harcol. Az osztály további kiemelt célja a németországi romaság nyelvének megőrzése a regionális és kisebbségi nyelvek európai kartája jegyében.

A Tanácsadási Referatúra jóvátételi ügyekben segít holokauszt-túlélőket, miután a szintiket és romákat évtizedeken át

e téren is szisztematikusan kirekesztették. Ez a tevékenység magában foglalja a személyes igények képviselését a jóvátételi hatóságok és a bíróság irányába is, hogy a meghurcoltatással járó sérelmek okán jóvátételi nyugdíjakat sikerüljön kiharcolni az érintettek számára. A Tanácsadási Referatúra következetesen fellép a diszkrimináció konkrét eseteivel szemben, ill. emlékutakat szervez túlélők számára a történelmi színhelyekhez. Fontos, központi feladata a mélyen gyökerező előítéletekkel való szembe-sülés, melyek a jelenlegi, szintik és romák ellen irányuló rasszizmus okai és alappillérei.

A „szintik” és „roma” fogalmak a kisebbségi romani nyelvből erednek. Szintinek nevezik a kisebbség késő középkor óta Közép-Európában honos tagjait, romának a Délkelet-Európából származókat. A német nyelvterületen kívül a „roma” (=ember) szót a kisebbség egészére is szokták alkalmazni. A szintik és roma családokban az egyes országok hivatalos nyelvén kívül a romani második anyanyelvként él, s ezáltal a kulturális identitás fontos részét képezi. A romani az óindiai irodalmi nyelvvel, a szanszkrittel rokon, ami a szintik és romák indiai eredetére utal. Az évszázadok során az egyes európai országokban saját romani nyelvek és nyelvváltozatok fejlődtek ki. A „cigány” szó ezzel szemben a többségi lakosság által adott külső megnevezés, melyet számos szintik és roma diszkriminálnak talál, és elutasít. Ha a történelmi források kontextusában a „cigány” szót használjuk, úgy a szó mögött megbújó klisékre és előítéletekre is szükséges reflektálnunk.

Az állandó kiállítás koncepciója és tartalma

E tárlat az első olyan állandó kiállítás, mely a szintik és romák ellen elkövetett nemzetiszocialista népirtást tárgyalja. A majd 700 m²-es kiállítási téren bemutatásra kerül a szintik és romák meghurcoltatásának története a Harmadik Birodalomban: a fokozatos kirekesztéstől és jogfosztástól a Német Birodalom területén, a rendszerszerű megsemmisítésekig a nemzetiszocialisták által megszállt Európában. A továbbiakban a kiállítás koncepciójának és tartalmi felépítésének bemutatására kerül sor.

A kiállítás célja a szinti és roma holokauszt bemutatása: egy olyan emberiség elleni büntett, mely a történelemben példátlan, méreteiben pedig a mai napig elképzelhetetlen. A nemzetiszocialisták faji ideológiájának alapján a szintiket és romákat a zsidókhoz hasonlóan a csecsemőtől az agastyánig összeírták, joguktól megfosztották, gettókba zárták, s végül megsemmisítő táborokba deportálták. A náci kollektíven és véglegesen megtagadták ezektől az emberektől az élethez való jogot, pusztán mert szintiként, romaként vagy zsidóként születtek. Ez a halálos ítélet teljesen független volt az egyes érintettek magatartásától, hitétől vagy politikai meggyőződésétől. A kiállítás célja az is, hogy a látogató számára világossá váljon, hogy a német társadalom és a Harmadik Birodalom állami intézményeinek nagy része összefüggésbe hozható e népirtó gázzal.

Az ipari méretű tömeges népirtás Auschwitzban, melyet egy modern bürokratikus állami apparátus léptetett életbe, nemcsak a szintik és romák üldöztetésének vég- és tetőpontja volt a nemzetiszocialista

uralom alatt, hanem egyben egy civilizációs törés is. A kiállítás egyben azt is dokumentálja, hogy a szintik és romák Európa országaiban egy régóta letelepedett kisebbséget képeznek, s ott már évszázadok óta honosak. A szintik és romák ezen államok polgárai voltak, és lesznek is. A kisebbség és a többségi lakosság között kialakult sokrétű, történelmi gyökerű kapcsolatokat a náci és a velük együttműködő államok szisztematikusan tönkretették. A meghurcoltatás, az üldöztetés történetének ábrázolása így azon emberektől indul ki, akiket ehhez először áldozattá kellett tenni; az ő életrajzaik állnak a kiállítás középpontjában.

A koncepció egyik alapvető elve, hogy szembeállítsa a nemzetiszocialisták üldözőszerveit és terrorhatalmát a szintik és romák hétköznapijával és normalitásával. A holokauszt valóságát ugyanis nem lehet a történelmi események rekonstruálására és olyan adatokra redukálni, melyeknek forrásai kizárólag az elkövetők, azaz a tettesek által hátrahagyott dokumentumok. A látogatónak fel kell ismernie, hogy minden náci dokumentum a gyilkosok nézőpontját tükrözi. Korábban a tettesek dokumentumainak tartalmát gyakran kritikai megközelítés nélkül vetítették a szintik és romák életének valóságára, ami által az áldozatok leértékelését is reflektálatlanul átvették. A kisebbség mindennapjának valóságát azonban alapvetően meg kell különböztetni a cigányellenes kliséktől, melyek a többségi lakosság kollektív tudatában gyökereznek évszázadok óta, s amelyeket a náci is kihasználtak a bűnös cél eléréséhez. Mivel ezek a képzeleti és gondolati

minták a szintikről és romákról a mai napig meghatározóak a társadalomban, a didaktikai megfontolások nagy szerepet játszottak a kiállítás koncepciójának kialakításában.

Főleg a nemzetiszocializmus témakörének kapcsán feltétlenül meggondolandó, hogy milyen, általában tudatalatti aszociációkat és elképzeléseket idéznek elő a látogatóban a kiállítási anyagok, hiszen végeredményében minden kiállítás széles közönséget céloz meg, és sok látogató alig hoz magával előzetes tudást. Mindig tisztában kell lenni annak veszélyével, hogy az elkövetők bemutatott dokumentumai fajgyűlölő tartalmakat közvetíthetnek tovább, még ha ennek ellenkezője is a cél. A náci propaganda szuggesztív erejét a magyarázó szövegek csak bizonyos fokig képesek feloldani, még ha feltételezzük is, hogy a látogatók az egyes kiállítási tárgyakhoz csatolt kritikus magyarázatokat valóban elolvassák. Ez főleg igaz egyes fényképek hatására: a nem teljeskörűen tájékozott látogató számára nem ismerhető fel minden további nélkül, hogy számos kép ebből az időből propagandacélokat szolgált, hogy a valós történeteket eltakarja, vagy azokat ártalmatlannak mutassa.

A történeti forrásanyagokkal tehát különösen érzékenyen kell bánni, s nem utolsó sorban tekintettel kell lenni az áldozatok méltóságára és a túlélők érzéseire. Ez fokozottan érvényes a szintikkel és romákkal szemben élő töretlen rasszizmus és a róluk alkotott negatív sztereotípiák folyamatoságának tükrében. Szinte egyik nyilvános levéltárban fellelhető, ilyen témájú fénykép sem származik e kisebbséghez tartozótól. Majdnem mindig azzal a szándékkal készültek ezek a képek, hogy a kisebbség

vél „idegenszerűségét” ábrázolják. Ezek a fotók mélyen gyökerező előítéleteket rögzítenek, és egy történelmietlen képet vetítenek a szintikre és romákra, mely őket ezáltal az örökké állandó, változatlan klisére redukálja. Érvényes ez egyaránt a végtelen-szer reprodukált „romantikus cigányképre” is, mely csupán e negatív sztereotípiák elmentésének oldalát nyomtatékosítja. Egy ilyen háttér esetében döntő fontosságú célja a kiállításnak, hogy az érintett embereket önálló egyénként ábrázolja, s ne a többségi társadalom elképzeléseinek tárgyaként.

Éppen azért, mert a szintiktől és romáktól a személyesség bármilyen formáját megtagadták (és tagadják meg sokszor a mai napig), alapvető elgondolás volt, hogy az áldozatok arcot kapjanak, és így az évszázadok óta élő cigánykép sztereotíp ábrázolásmódjai megtörjenek. A látogatónak azt kell felfognia, hogy valós személyekről, egyedülálló életrajzzal és szenvedéstörténettel rendelkező emberekről van szó.

Ezért a szintiket és romákat szisztematikusan elembertelenítő és elszemélytelenítő náci dokumentumokkal szemben az áldozatok bizonyítékai és a túlélők tudósításai állnak. Központi szerep jut itt a régi családi fényképeknek, melyek a személyes élethelyzetekbe engednek betekintést, és arról tanúskodnak, hogy a szintik és romák mily sokrétűen épültek be a társadalmi és helyi életbe, mielőtt a nemzetiszocialisták megkezdték rendszerszerű kirekesztő intézkedéseiket. A túlélők és hozzátartozóik segítségével sikerült a kiállításához egy ezidáig egyedülálló kortárs magánfénykép-gyűjteményt összeállítani. Ezek a személyes bizonyítékok fontos ellenpólust képeznek a tettesek által készített ill. produkált, kiállított

dokumentumokkal szemben, s elértéktelenítik azt a náci propaganda által terjesztett klisészerű képet e kisebbségről, amellyel annak idején a meghurcoló intézkedéseket legitimálták.

E két nézőpont – a kisebbség normalitása és mindennapja egyrészt, a terror és az üldözői apparátus másrészt – térben és megjelenítésben egyértelműen elválik egymástól a kiállításon, és ezzel egyidejűleg kiemelkednek az egyes összefüggések. Ezáltal egy olyan átható feszültségi viszony alakul ki, mely a látogatót nemcsak kiteszi a kihívásnak, hogy kritikusan vizsgálja a tettesek által produkált, bemutatott anyagokat, hanem egyidejűleg segíti az empatikus megértésben is. A kiállítás megtekintése során a régi családi képek egyre inkább rávilágítanak arra, hogy a bürokratikus, szervezett megsemmisítés absztrakt dokumentumai mögött számtalan tönkretett életút és emberi sors bújik meg. Az egyéni sorsokkal való konfrontáció teszi először igazán lehetővé, főleg a fiatalok számára, a holokauszt valódi jelentéséhez való közeledést.

A szintik és romák valódi meghurcoltatásának történetétől ábrázolásukban elkülönülnek a kiállítás azon szakaszai, melyek általános témákat tárgyalnak a nemzetiszocializmus történetével kapcsolatosan, mint például a náci diktatúra felépítése, vagy a második világháború kitöréséig tartó terjeszkedési politika. Ezek az általános részek egyben a szintik és romák ellen elkövetett népirtás hátterét és előzményeit alkotják, hiszen a szintik és romák jogfosztása, deportálása és megsemmisítése nem önmagukban álló esetek, események voltak, hanem összefüggtek a náci uralom alatti bel- és külpolitikai össztörténetekkel. Né-

hány kiállítási tábló megemlékezik a zsidó holokausztról, valamint a betegek és fogyatékkal élők megsemmisítéséről is.

A kiállítási szövegeknek, melyek a fontos történelmi tényeket összegzik, a kevés előzetes tudással rendelkező látogató számára is jól érthetőnek kell lenniük. A szövegek világos struktúrával rendelkeznek, azaz látható hierarchia uralkodik a bevezető szövegektől a képaláírásokig. Ez hozzájárul ahhoz, hogy azok a látogatók, akik csak egy gyorsabb körutat tesznek a kiállításon, szintén megkapják a legfontosabb információkat, s a rövid látogatás ellenére is maradandó élményt nyerjenek. Mélyebb információkat az elkövetők forrásai és a túlélők tudósításai, azoknak dokumentumai és idézetei kínálnak. Utóbbiak újabb lehetőséget nyújtanak arra, hogy középpontba helyezzük a személyesen érintettek nézőpontját.

A kiállításon központi szerep jut a vizuális anyagok közvetítésének, ezáltal főleg a bemutatott fényképanyagnak. Megpróbáltuk az üldöztetés történetének fontos fényképeit egy nagyfelbontású formátum használatával erőteljesen kiemelni, s nézőponti tengelyként alkalmazni, hogy egyben a termekben való igazodást is megkönnyítsük. E képek ezáltal szimbolikus funkciót nyernek. A cél a tartalom, forma és tér összkoncepcióként való megalkotása volt. A szövegek, a kiállítási anyagok választéka, grafikai bemutatása és összekapcsolása, valamint térbeli elrendezése olyan egységet alkotnak, melyben az egyes elemek kölcsönösen kiegészítik és gazdagítják egymást. Ezáltal olyan kapcsolatok és összefüggések válnak világossá, melyek nem szorulnak szöveges magyarázatra, hanem asszociatív módon a látogatók maguk ismerik fel őket.

A kiállítás tematikai felépítése a történelmi kronológiához igazodik. Ebből tükröződik a szintik és romák ellen folytatott faji politika folyamatos radikalizálódása az első üldöztetési és kirekesztési intézkedésektől az Auschwitz gázkamráiban folytatott tömeges népirtásig. Az időbeli fejlődés mellett az egyes tematikai egységek belső összefüggéseinek is nyilvánvalóvá kell válniuk. A kiállítás három emeleten helyezkedik el. Az első szint a korai üldöztetési intézkedéseket tárgyalja közvetlenül a náci hatalomátvételtől fogva. Az új állami doktrinák a nemzetiszocialista faji ideológia alapján a szintiket és romákat a zsidókhoz hasonlóan „idegen fajúnak” tekintették, és fokozatosan megfosztották jogaitól. A kirekesztő intézkedéseket célzott uszítás támogatta a sajtóban, melyben leplezetlenül a kisebbség „kiválasztását” vagy „kiirtását” követelték.

A „nürnbergi törvények” rendeletei közvetlenül érintették a szintiket és romákat, és ez az egyes személyes sorsok bemutatásán keresztül világossá is válik. Már az 1930-as évek közepétől zártak szinti és roma családokat közösségi koncentrációs táborokba; ezt a kiállítás Berlin, Frankfurt és Düsseldorf példáján szemlélteti. A későbbi haláltáborba történt deportálások fontos előfeltétele a kisebbség teljeskörű összeírása volt, amit az 1936-ban Berlinben berendezett „Fajhigiéniái Kutatóintézet” munkatársai végeztek el. A kiállításon nyilvánvalóvá válik, hogy az itt tevékenykedő „fajkutatók” a szintik és romák faji eredeti összeírásával számottevő alapot szolgáltatottak a népirtáshoz, s ezt áttudományos magyarázatokkal igyekeztek alátámasztani.

A következő szakasz a szintik és romák náciak által irányított kirekesztésének

legkülönbözőbb formáit mutatja be a társadalom szinte minden területéről: a faji politika sokrétű befolyását a mindennapokra, a munkapiacról való fokozatos kirekesztést, az iskolákból és a hadseregből való kizárást.

Az 1938/39-es tömeges letartóztatások során több száz szintit és romát is koncentrációs táborba zártak. Az „Anschluss”, azaz Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatolása után a kisebbség ott honos tagjait is ugyanazoknak az üldöztetési intézkedéseknek tették ki, mint Németországban. Fontos átmenetet jelentett a második világháború kitörése, mikor az SS vezérkara elrendelte minden, a birodalomban élő szinti és roma deportálását az elfoglalt Lengyelország területére. A deportálás terveit a „Birodalmi Nemzetbiztonsági Főhivatalban”, az SS-állam azon hatalmi központjában dolgozták ki, mely az 1939 szeptemberi alapításától fogva hangadó funkciót látott el a „cigánykérdés” megoldásában. A szintik és romák ellen elkövetett népirtás bürokratikus megszervezésének saját kiállítási szakasz készült, ahol a fő tettesek életrajzai is bemutatásra kerülnek.

1940 áprilisában rendelte el Himmler az első 2500 német szinti és roma családostul történő deportálását a megszállt Lengyelország területére. 1941 novemberében 5 000 osztrák (burgenlandi) szintit és romát deportáltak ugyanoda. A kiállítás dokumentálja a „főigazgatóságra” elhurcolt szinti és roma családok sorsát, többek között a lodzi és varsói gettók példáján keresztül. Az ott fogva tartott férfiak, nők és gyerekek nagy része az SS-kivégzőosztagok, vagy az ún. elgázosító, azaz „mobil gázkamraként” funkcionáló autók áldozatává vált. A második kiállítási szinthez vezető lépcsőfeljárónál

egy nagyformátumú térkép mutatja be földrajzában és méreteiben a szintik és romák ellen elkövetett népirtást a nemzetiszocialisták által megszállt Európában.

A második kiállítási szint kezdő szakasza a szintik és romák szisztematikus, tömeges agyonlövését tárgyalja Kelet- és Dél-Európa megszállt területein, melyben az SS „bevetési osztagai” mellett a Wehrmacht és a rendőrség is részt vett. A tettesek nyilatkozataival és írott dokumentumaival szembeállítva itt is megjelennek az egyes személyes sorsok: Szczurowában, a megszállt Lengyelország egy kis településén élő roma családok példáján világossá válik a megsemmisítés politikájának szörnyű valósága. A kiállítás egyik központi részét alkotja az a szakasz, mely Himmler 1942. december 16-i rendelete után az auschwitz-birkenai haláltáborba deportált majd 23.000 szinti és roma sorsát mutatja be. Dokumentumok bizonyítják a megsemmisítési gépezet bürokratikus tökéletességét, és sok állami szervezet, valamint „íróasztali tettes” részvételét e rémtettekben. Az ipari méretű tömeges gyilkosságok borzalmas bizonyítékaival egy nagy fényképes falfelület áll szemben, mely a deportált szintik és romák családi képeit mutatja, akik közül a legtöbben életüket veszítették Auschwitzban. A következő kiállítási szakasz azon orvosi kísérletek embertelenségét dokumentálja, melyeket az SS orvosai végeztek a koncentrációs táborok szinti és roma foglyain, valamint e foglyok munkaerejének totális kihasználását a koncentrációs táborokban és hadi üzemekben az úgynevezett „munkával történő kiirtás” módszerével.

A nők és gyermekek sorsának saját szakaszok jutottak a kiállításon. Egy nagy-

formátumú fénykép még egy példán keresztül világít rá a holokauszt dimenzióira: a képen látható kilenc nő közül hatan estek a népirtás áldozatául. A gyermekek és fiatalok szisztematikus kiirtása talán a legfőbb bizonyíték arra, hogy milyen totális megsemmisítő szándékot tápláltak a náci e kisebbséggel szemben. Azon gyermekeket, akiket szüleik deportálása után eleinte otthonokban helyeztek el, később szintén deportálták a haláltáborokba. Azokat a szinti és roma gyermekeket sem kímélték, akiket „árja” nevelőcsaládok gondoztak. A meggyilkolt gyermekeknek és fiataloknak is külön emléktérmet szentelt a kiállítás. Ez az önmagában zárt terem, melyben egy halk dallam szól a háttérben, sokkal mélyebb érzelmi szinten hat a látogatóra, mint ahogy arra egy pusztán dokumentumokra épülő ábrázolás képes lenne. A sötétben felvillanó, majd fokozatosan ismét elsötétülő gyermekfotók arra emlékeztetnek még egyszer, hogy minden kép és minden név mögött egyéni szenvedéstörténet áll. A második szint legvégül a szintik és romák ellenállásának különböző megjelenési formáit ábrázolja: a rejtőzködéstől, a munkatáborból való sikeres szökésen át, a kiirtás fenyegetésétől felbuzdult auschwitz-i ellenállásig.

A második szint végén a röviddel a háború vége előtti nemzetiszocialista bűntetteket, az úgynevezett halálmeneteket és a felszabadított koncentrációs táborok rémképeit dokumentálja a tárlat.

A harmadik kiállítási szint, mely hídként vezet át a történelmi tetőszerkezeten, az áldozatok emléke előtt tisztelg. A szintik és romák ellen elkövetett népirtást Európa egyes náci által megszállt államaiban külön országtáblák mutatják be. Egy örök-

mécses tiszteleg e kisebbség azon félmillió tagja előtt, akik a becslések szerint a holokauszt áldozatául estek. A híd utolsó szakasza egy névfal mentén vezet el a látogatót, amelyen azon 21.000-nél is több ember neve szerepel, akiket az auschwitz-birken-

nai „cigánytáborba” deportáltak, s szinte mind kivégeztek. A híd Auschwitz-Birkenau táborbejáratának nagyfelületű fényképénél végződik, mely a szinti és roma holokauszt szimbólumává is vált.

Kiegészítő és képzési kínálatok, lehetőségek

A heidelbergi kiállítást egy dokumentumfilmeket és túlélők visszaemlékezéseit tartalmazó videógyűjtemény egészíti ki, melyek önállóan is megtekinthetők. Nagyobb csoportok számára egy vetítőterem is rendelkezésre áll, melyben különböző témákhoz vetítenek filmeket. Külföldi látogatók számára angol, francia, japán és spanyol nyelvű audio-kalauzok is rendelkezésre állnak.

Tárlatvezetést a kiállítás különböző tematikai hangsúlyokkal kínál; ezzel legfőképp iskolás csoportokat igyekszik megszólítani. A heidelbergi központ ezen kívül (akár ki- és továbbképzés keretén belül is) tanuló- és projektnapok, projekttanácsadás és -kísérés, történeti városvezetés és „nyomkeresés”, tanári továbbképzések, szakmai konferenciák, előadások és kirándulások megszervezésével is foglalkozik. A pedagó-

giai munka során az aktuális kérdések, mint például a szélsőjobboldali fanatizmus veszélyeinek megvitatására is sor kerül, hiszen a központ fontos ügyének tekinti azt is, hogy a nemzetiszocialisták népiirtó büntetteinek történelmi emlékezetét figyelmeztetésként is felfogjuk a mai emberjogi sérelmek és a rasszista erőszak tükrében.

A szerzőről:

Dr. Silvio Peritore 1961-ben született Karlsruhéban. A Dokumentációs Referatúra vezetője a Heidelbergben működő Németországi Szintik és Romák Dokumentációs- és Kultúrközpontjában, és a Németországi Szintik és Romák Központi Tanácsának elnökhelyettese. Emellett számos egyéb tanács és szakmai testület, bizottság tagja.

THE ACTIVITIES AND PERMANENT EXHIBITION OF THE DOCUMENTATION AND CULTURAL CENTRE OF GERMAN SINTI AND ROMA

On March 16, 1997, following several years of preparation, the Documentation and Cultural Centre was formed, a unique European institute enjoying the support of the German Federal Government and the province of Baden-Württemberg. From the outset the implementation of human rights was an important part of its activities. It is precisely for this reason that all those who have become the victims of exclusion and aggressive race hatred may speak out in the centre, which also serves as a forum for other minorities. At the same time the institute is enriched by temporary exhibitions, talks, concerts, film screenings and workshops. The institute is divided into the following four main professional areas: Of these, the first occupies itself with the documentation of Sinti and Roma history. The museum education section of the permanent exhibition frequently organises seminars and refresher courses for educationalists; that is, it puts together supplementary course materials designed to aid awareness of the condition of minority groups. Thirdly we can mention the teaching team, who concern themselves with school education, further education and with organising support programmes and scholarships. Finally, the fourth, advice section, assists survivors of the holocaust in cases of restoration and compensation. The institute holds the first permanent exhibition to cover the national socialist genocide carried out against the Sinti and the Roma. The exhibition, which covers nearly 700 m², presents the story of how the

Sinti and Roma were rounded up by the Third Reich, how they were increasingly excluded and deprived of rights in the territories of the German Empire, and of how they were systematically eradicated in the parts of Europe occupied by the national socialists.

The object of the exhibition is the presentation of the Sinti and Roma holocaust: a crime against humanity unrivalled in history, in size unimaginable to this very day. Founded upon national socialist race ideology, the Sinti and Roma, just like the Jews, were listed, from babies to greybeards, stripped of their rights, enclosed in ghettos and finally deported to extermination camps. The Nazis denied these people of their basic rights, collectively and utterly, merely because they had been born Sinti, Roma or Jew. This sentence of death was wholly independent of the behaviour of the individuals concerned, or of their faith or political conviction. The aim of the exhibition is also that it should become clear to the visitor that German society and the state organs of the Third Reich can to a great extent be brought into contact in this genocidal crime. A central part of the exhibition is the display of visual materials, primarily photographs. Those photos which are most important in the history of the persecution stand out with the use of high resolution, thereby becoming an aspectual axis which at the same time makes it easier to navigate one's way around the exhibition halls. In this way these photographs gain a symbolic function. The texts, the variety of exhibited material, graphic presentation and integration coupled with their special

arrangement create a unity in which individual elements complement and enrich each other. In this way relationships and connections become clear without requiring written explanation, allowing the visitors to recognise them through association. The exhibition spreads over three floors. The first floor treats the early persecutive measures immediately after the Nazis took over power. The first section of the second-floor exhibition presents the systematic, mass shooting of Sinti and Roma in the occupied territories of Eastern and Southern Europe, in which, in addition to deployed SS detachments, the Wehrmacht and police played a part. The third exhibition floor, leading as a bridge to the historic attic walkway, honours the memory of the victims. The genocides committed against the Sinti and Roma in certain Nazi-occupied European countries

are displayed on national boards. An eternal flame honours the estimated five-hundred thousand members of the minority who fell victim to the holocaust. The last section of the walkway takes the visitor past a wall containing the names of more than 21,000 who were deported to the "Gypsy camp" at Auschwitz-Birkenau, practically all of whom were executed. The walkway ends in a large photograph of the entrance to the Auschwitz-Birkenau camp, which has become a symbol of the Sinti and Roma holocaust. The Heidelberg exhibition is complemented by a video collection of documentary films and reminiscences by survivors, which can be viewed independently. There is a projection room available for large groups where a variety of thematic films can be screened. For foreign visitors an audio guide is available in English, French, Japanese and Spanish.

DAS DOKUMENTATIONS- UND KULTURZENTRUM DEUTSCHER SINTI UND ROMA UND SEINE STÄNDIGE AUSSTELLUNG

Das Dokumentations- und Kulturzentrum wurde nach jahrelanger Vorbereitung am 16. März 1997 eröffnet, und ist eine europaweit einzigartige, durch die Bundesregierung und das Land Baden-Württemberg institutionell geförderte Einrichtung. Einen Kernbereich bildet das Thema Menschenrechte schon seit den Anfängen. Als ein Forum auch für andere Minderheiten sollen hier diejenigen eine Stimme erhalten, die Opfer von Diskriminierung und rassistischer Gewalt sind. Gleichzeitig veranstaltet das Zentrum Wechselausstellungen, Vorträge, Konzerte, Filmvorführungen und

Workshops. Den Schwerpunkt der Einrichtung bilden vier Referate mit unterschiedlichen Arbeitsschwerpunkten: Das Referat Dokumentation befasst sich mit der Geschichte der Sinti und Roma. Das Referat Dialog zeichnet verantwortlich für die pädagogische Betreuung der ständigen Ausstellung. Es bietet differenzierte Angebote an, die von Ausstellungserkundungen über Workshops bis hin zu Seminaren und Exkursionen reichen. Das Referat Bildung beschäftigt sich mit der schulischen Aus- und Weiterbildung sowie mit Förderprogrammen und Stipendien. Es führt Lehrersemi-

nare durch und erarbeitet unterrichts begleitende Materialien, die allgemein über die Minderheit informieren. Das Referat Beratung unterstützt Holocaust-Überlebende in Entschädigungsangelegenheiten. Im Zentrum befindet sich die erste ständige Ausstellung, die den nationalsozialistischen Völkermord an dieser Minderheit dokumentiert. Auf fast 700 qm Ausstellungsfläche wird die Verfolgungsgeschichte der Sinti und Roma im „Dritten Reich“ nachgezeichnet, von der immer stärkeren Ausgrenzung und Entrechtung im Deutschen Reich bis zur systematischen Vernichtung im nationalsozialistisch besetzten Europa.

Ziel der Ausstellung ist die Annäherung an den Holocaust an den Sinti und Roma: ein Menschheitsverbrechen, das sich allen historischen Vergleichen entzieht und das in seinem Ausmaß bis heute unvorstellbar bleibt. Auf der Grundlage der nationalsozialistischen Rassenideologie wurden Sinti und Roma ebenso wie Juden vom Säugling bis zum Greis erfasst, entrechtet, gettoisiert und schließlich in die Vernichtungslager deportiert. Die Nationalsozialisten sprachen diesen Menschen kollektiv und endgültig das Existenzrecht ab, nur weil sie als Sinti, Roma oder Juden geboren worden waren. Dieses Todesurteil war völlig unabhängig vom Verhalten, vom Glauben oder von der politischen Überzeugung der einzelnen Betroffenen. Für den Besucher der Ausstellung soll außerdem deutlich werden, dass ein großer Teil der deutschen Gesellschaft und der staatlichen Institutionen des Dritten Reichs in dieses Völkermordverbrechen verstrickt war. In der Ausstellung kommt der visuellen Vermittlung und damit insbesondere dem präsentierten Fotomaterial

eine zentrale Rolle zu. Es wurde versucht, wichtige Fotos der Verfolgungsgeschichte durch die Verwendung großer Formate besonders hervorzuheben und sie außerdem als Blickachsen einzusetzen, die dem Besucher die Orientierung im Raum erleichtern. Gleichzeitig erhalten diese Bilder dadurch eine symbolische Funktion. Ziel war es, Inhalt, Form und Raum zu einer Gesamtkonzeption zu verbinden. Die Texte und die Auswahl der Materialien, ihre grafische Präsentation und Verknüpfung sowie die räumlich-architektonische Anordnung bilden eine Einheit, in der sich die einzelnen Elemente wechselseitig ergänzen und bereichern. Dadurch lassen sich Beziehungen herstellen und Zusammenhänge vermitteln, die nicht eigens durch Texte erklärt werden müssen, sondern die der Besucher – auch auf assoziativem Weg – selbst zu erschließen vermag. Die Ausstellung verteilt sich auf drei Stockwerke. Die erste Ausstellungsebene setzt mit den frühen Verfolgungsmaßnahmen unmittelbar nach der „Machtergreifung“ ein. Die zweite Ausstellungsebene beginnt mit dem Abschnitt über die systematischen Massenerschießungen der Sinti und Roma in den besetzten Gebieten Ost- und Südosteuropas, an denen neben den „Einsatztruppen“ der SS auch Einheiten der Wehrmacht und Polizeikommandos beteiligt waren. Den Abschluss des zweiten Stockwerks bilden die nationalsozialistischen Verbrechen kurz vor Kriegsende, die so genannten Todesmärsche und die Schreckensbilder aus den befreiten Konzentrationslagern. Die dritte Ausstellungsebene, die in Form eines Stegs durch den historischen Dachstuhl führt, ist dem Gedenken der Opfer gewidmet. Einzelne Ländertafeln erinnern an die national-

sozialistischen Völkermordverbrechen an den Sinti und Roma in den besetzten Staaten Europas. Eine ewige Flamme gedenkt der 500.000 Angehörigen der Minderheit, die nach Schätzungen dem Holocaust zum Opfer fielen. Der letzte Abschnitt des Stegs führt den Besucher an einer Namenswand entlang, auf der sich die Namen von über 21.000 Menschen befinden, die in das „Zigeunerlager“ Auschwitz-Birkenau deportiert und dort fast alle ermordet wurden. Der Steg endet vor einem großflächigen Foto des La-

gertors von Auschwitz-Birkenau, das auch zum Symbol für den Holocaust an den Sinti und Roma geworden ist. Die Ausstellung in Heidelberg wird durch Videos mit Dokumentarfilmen und Aussagen von Überlebenden ergänzt, die individuell abrufbar sind. Für größere Gruppen steht ein Vorführraum zur Verfügung, in dem Filme zu verschiedenen Themen gezeigt werden. Für ausländische Besucher wird ein Audioführungssystem in den Sprachen Englisch, Französisch, Japanisch und Spanisch bereitgehalten.

LE NYAMCICKONE THEMENGE SINTONGE THAJ ROMENGE DOKUMENTACIJAKO THAJ KULTURAKE CENTROSKE TRABI THAJ KONSHTANTO AVRI TORDYARIPE.

Ando 1997. marciushi 16. pala bute ber-shengo getosaripe kerdylas la dokumentacijako thaj kulturako centro, soj e korkoruni kasavi institucija andej Europa, thaj zhutilla v'o federalno nyamcicko guvernmento, thaj v'o Baden-Württemberg kotorthem. Vi anglunes vazhnonese inkrelas te sikavel avri le manushikane hakaja. Anda kadi sar kavere minoritetongo forumo kerel peski butyi, thaj shaj den vorba kodola, kon nashtimej varikathar, vaj le rasizmoske aldozatura kerdyon. De vi temporalni avri tordyarimata, angle dimata, koncertura, filmongi projekcija thaj workshop-ura barvaren la institucijako programo. La institucija shtar maj bare shpecialitetura si: o anglunoj le sintonge thaj le romenge historijake dokumentalimaski divizija. Le konshtantone avri tordyarimaski muzeumpedagogijaki divizija butivar organizil seminariumura thaj treningura vi sityarenghe, thaj kasave materialura shu-

vel kethane, so ingrel thaj zhutil e kurikula, kadalesa pale feder te shaj pinzharenpe le minoritetongi situacija. Sar trito divizija shaj vorbisaras pa le sityarimasko grupo, savo le shkolutne sityarimasa, treningonca, thaj zhutimaske programonca, stipendiumongo organizimasa foglalkozil. Po agor o shtarto divizija del tanacho andel rekompencacijake butya kodole manushenge, save perdal trajinde o pharrajimos/holokausto. Ande kadi institucija shaj dikhenpe o angluno kasavo avri tordyaripe, savo vorba del pa fashisto genocidiumo, so mamuj le rom thaj le sinti kerde. Andel majna 700 m²-esko avri tordyarimasko than andre sikadyon le nasul trabi mamuj le rom thaj le sinti ando trito birodalmo: pa pasoste pe pasoste kathar le nashtimata thaj le bikrisikanipe andel Nyamcicko Imperiumo, zhikaj sar sistemo kerde pustimata andej Europa, savi okupalinde le fashisti. Le avri tordyarimasko celo

si le romengo thaj le sintengo pharrajiosko andre sikavipe: jekh kasavo baro bezex mamuj le manush, savo nas inke andej historija, thaj chi na chi birinas avri te gindinasles zhi adyes. Palal fashitongi rasikani ideologija kethane iskirisarde le sinten thaj le romen sar le bibolden kathar le cine shavora zhi-kaj le maj phure manusha, line lendar lenge hakaja, ando gettovo phandadele, thaj agore andel pustimaske lagera deportalindele. Le naciva kollektivnones thaj agorunes togodinde kadale manushendar e hakaj karing e kris, numa anda kodi, ke sar sinto, rom vaj biboldo arakhadyile. Kadale merimasko iteleto biumblado sas kathar kodo, le aldozatura sar kernaspe, ande soste patyanas, vaj so gindinde paj politika. Vi kodo si o celo kadale avri tordyrimasko, t'aven jekhhatyarimasko le vizitorenge kodi, ke o nyamcicko societato thaj le Trito Imperiumoske statoske institucijako maj baro kotor andej relacija shaj anenpe kadale pustimaske bezexenca. Po avri tordyaripe mashkarutno serepo xutylen le vizualni materialura, legmaj feder le andre sikade fotovongo materialo, save le nashavimaski historija zuraless avri vazden peski bari rezolucija, thaj sar pershpektivutno tengelyo hasninla, t'avel kadalesa maj ushoro e orientacija andel termura. Kadalesa le fotografiji vi simbolikani funkcija xutren. Le iskirimata, le but felika avri tordyarimaske materialura, kodolengo grafikano andre sikavipe thaj kethane kopchipe, thaj ando than shuviye kasavo jekhiye kerenpe, ande soste le elementura reshpektivnones barvaren thaj intregosaren jekhavres. Kade kasave kopchimata thaj relaciji aven avri, so chi trubul te komentalin, ke le vizitori pendar pinzharena maj opre. O avri tordyaripe pel trin etazhura ulavelpe. Po angluno

etazho pel koraika nashavimaske regulaciji vorbil kathar le nacivake okupacija ando them. Pel avri tordyarimaske dujtone etazhosko angluno kotor pa kodi vorbil, sar dine pushke le romen thaj le sinton ande la orienticka thaj sudna Europake okupalime thana, ande soste las peski rig na numa le SS-esko „ostagura“, de v'o Wehrmacht thaj e xanralija. Le avri tordyarimasko trito nivelo, so sar podo tradel le vizitoren perdal le tetevoski konshtрукcija, patyiv kamel te del anglal aldozatongo serojipe. O genicidiumo mamuj le rom thaj le sinti jekh-jekh tabla sikavel andre, save la Europake okupalime thema somnosaren. Jekh feshtila del patyiv kodole minoritetonge dopash milliova mudarde manushenge, kon aldozatura kerdyile le pharrajimoske. Le podosko paluni rig pasha jekhe anavengo zido tradel le vizitores, pe soste maj but sar 21 mijji manushenge anava si opre iskirime, kas deportalinde andel Auschwitz-Birkenau-eske romenge lagera, thaj majna sa mudarde. O podo le Auschwitz-Birkenau-eske taboresko vudar agorisajvel, kajso jekh baro fotovo si, so le sintonge thaj romenge pharrajimasko simbolumo kerdyilas. Le heidelbergako avri tordyaripe jekh kasavo videovongi kolekcija barvarel, so dokumentumoske filmura, palpale serojimata kathar le perdal trajitora, thaj kadala videova vi korkorunes shaj dikhnenpe. Maj bare gruponge v'ekh projekcijaki soba zhanas te das, ande soste karing but felika temi den filmura. Le strejinone vizitorenge anglickona, francikona, japanickona, thaj shpanyolickona shibako audio-guideura si.

Kardos Ferenc

Mert mindennek arca van!

Ferkovics Józsefről és a roma holokausztról
valló képeiről

Ferkovics József festőművész, grafikus a jelen roma kultúrájának jelentős alakja. Életútja során megtapasztalta a mélyszegénységet, találkozott a kirekesztéssel, de mindvégig nyitott, folyamatosan tanuló és tanító, a roma kultúrába egyre inkább elmélyedő alkotó maradt.

Az 1961-ben, Zala megyei Letenyén született alkotó korán gyermekotthonba került, majd Komlóra vájárnak, de rajztehetségére is korán felfigyeltek. Pécssett, majd 1982-től Budapesten a Képző- és Iparművészeti Főiskolán Horváth János grafikusművész Pajzs László és Fóti Ernő festőművészek tanítványaként gyarapította tudását. Közben megnősült. Egy ideig bányászként dolgozott, majd, részben egészségügyi okokból, megpróbált alkotásaiból megélni. 1989-ben Nagykanizsára költözött, de ekkor már a roma értelmiség identitásos, elhivatott tagjaként. Ebben az időben alakít ki kulturális kapcsolatokat a zalai értelmiséggel is, amely befogadja, és a lehetőségeihez mérten támogatja: Orsós Jakab író, Péli Tamás festőművész, Bogdán János iskolateremtő pedagógus, Bogdán Béla kultúraszervező, Choli Daróczi József, Daróczi Ágnes, Fátyol Mihály és Fátyol Tivadar, hogy csak néhány nevet említsek. Ekkor ismeri meg és fogadja el a zalai író- és képzőművész közösség is, Pék Pál, Kustár Zsuzsanna, Farkas Zsuzsanna, Ludvig Zoltán, Kot-

nyek István. Csávás Csabával (faszobrász) és jómagammal ekkor alakul ki a máig tartó alkotóközösség és barátság. E kapcsolatok eredményesebbé tették a roma közösségben végzett kulturális és szociális segítő tevékenységét is. 2005-ig alkotott, tanított, vezetett szakkört, nevelt gyerekeket itt gondolkodásra és a szépre. Részt vett a nagykanizsai roma kulturális egyesületek munkájában, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége és a Phralipe nagykanizsai szervezeteiben és 1995-től a nagykanizsai Cigány Kisebbségi Önkormányzatban. Közben befejezte főiskolai tanulmányait, szerveződnek kiállításai, de a megélhetést nem minden esetben biztosította az alkotó munka a zalai városban. 2005-ben visszatért Budapestre a jobb megélhetés és az inspiratív kulturális környezet reményében. Itt számos tematikus és csoportos tárlaton szerepelt, többek között 2000-ben a Roma Képzőművészek III. Országos kiállításán, 2007-ben a székesfehérvári Csók István Képtárban az *„Együttállás”*, illetve a Nemzeti Galériában az *„Emlékezés színes álmai”* címet viselő kiállításon mutatkozott be. 2003-ban az Amaro Drom roma lap felkérésére elkészíti a mára már híressé vált holokauszt grafikai sorozatát, amely a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban több ízben is látható volt. Műveit hazánk jó néhány települése mellett Berlinben, London-

ban, Nápolyban, Rómában, Pekingben és Washingtonban is bemutatták. Alkotásai számos közintézményt díszítenek, s megtalálhatók a Roma Parlament Képtárában, a Néprajzi Múzeum és a Magyar Művelődési Intézet gyűjteményében.

2010-ben Szombathelyre költözött családjával s előbb szakképzett szociális gondozóként dolgozott, majd kulturális rendezvényszervező végzettséget szerzett, s ilyen munkát végez ma is. Azonban megmaradt szoros kapcsolata a budapesti és a nagykanizsai roma értelmiséggel.

Művészete egyre szélesebb palettájú s egyre színesebb lett. A jó kezű s jó szemű grafikusból a színek karakterét is jól ismerő festővé vált alkotó ma már bátran nyúl a legmodernebb technikához, de mindig megmarad a Ferkovics-világ. Ez a világ a táj, a környezet és ember egységében él, mindig figuratív, mindig nyilvánvaló, a nézőt az egyszerűtől a bonyolultig vezető. Éppen ezért rendezőelve nem az anyag, nem a téma, hanem a kompozíció, a kép belső, tartalmi szerkezete és hangsúlyai. Grafikai is, festményei is izgalmasak, villódzóak, de egy fő témára, képelemre, gondolatra irányítják a figyelmet. Legfőbb stílusjegye azonban az, hogy minden képének arca van. Határozott, kontúros, felismerhető és megismerhető emberi arca. Pontos érzelmeket kifejező, a nézővel kommunikáló arcok. Ez a hozzáállás egyben kiállítás az arctalan világban.

Ferkovics József a holokauszthoz, s más, a magyarországi romákat érintő történelmi sorskérdésekhez egy, az 1980-as évek végétől tartó tanulási folyamat során jutott közel. E tanulási folyamatban voltak tudatos elemek és a kulturális kapcsolatok hatásai, mint például Daróczi Ágnes és Bársony

János roma holokauszt kutatásai és kiállítási felkérései. A holokauszt az ő, és a mi nemzedékünk számára, még ha ismertünk is túlélőket, már nem közvetlen tapasztalat. Azaz előbb meg kell ismernünk s át kell szűrniünk magunkon, s aztán feldolgozni. Mi ezt, miután 1980-as évek végétől folyamatos kapcsolatban, szoros alkotói barátságban voltunk egymással, és más roma értelmiségekkel, rengeteg beszélgetéssel, vitával, olvasással, és alkotói próbálkozással tettük. Ma úgy látom, a holokauszt megértése, pontosabban az arra való törekvés az emberi természet megismeréséhez vitt közelebb bennünket, és a kulturális különbségek szívből jövő természetes elfogadásához. De amint egyre elfogadóbbakká váltunk, egyre elhivatottabbá is, hogy ezt megosszuk másokkal és egyre élesebb szeművé a jelen rasszizmusára.

A történész kiútja ebből a folyamatos szembenézés mind pontosabb és mélyebb történelmi feldolgozással és közléssel. A festőművész kiútja a folyamatos és következetes szembesítés. Ferkovics József holokauszt sorozatát is ez jellemzi. Folyamatosan szembesít, de nem vádol. Az alapsorozatot folyamatosan bővítő alkotó megpróbálja ezt a tragédiát is személyessé, személyesen átélhetővé tenni. Képei alapja sok esetben archív fotó lágerekről, menetről, gyilkosságról, de míg az archív fotóként a dokumentálás ereje hat, az arcok a korabeli fotótechnika miatt csak ritkán érzékelhetők pontosan, addig ő mindegyik áldozatnak keresi, kutatja, feltalálja és rekonstruálja az arcát. Amivel szembe tud nézni a halálal, velünk, amivel némán is örök segítséget kér.

A sorozat beleágyazódik Ferkovics József alkotóművészetébe, hiszen a cigány

szegénységet sokféleképp megfogalmazta más képein is, tematikus ellenpólusként pedig természeti képei említhetők. A sorozat előképének tekinthetők a mára többnyire elveszett, de legendássá vált evangéliumi sorozata és Krisztusarc-ábrázolásai.

A holokauszt sorozatban, de minden zsánerképében szerethető embereket rajzol, fest képeire, mert szerinte (s szerintem is) a szerethető ember számíthat a megmenekülésre egy emberi világban. A holokauszt embertelen világában nem így volt, de ez számunkra elfogadhatatlan, és követhetetlen. Ferkovics József nem a gyászra helyezi a hangsúlyt, hanem a szeretetre, a szeretet által vezérelt megmentés-kényszerre (a tudatunkban s tudatunk alatt folyamatosan). A részvét már kevés, gyenge eszköz. Ha szeretni fogjuk az embereket, akkor meg fogjuk menteni őket, akkor emlékezni fogunk rájuk – mondatják velünk a képek.

Képeinek másik sajátossága a groteszk hangvétel, az örök keserédes hangvétel, mely még a holokauszt sorozat némely darabjában is feltűnik. Ott úgy hat, hogy a lágerben sínylődő áldozatokat, a barakkokban túlélést remélőket nem csak egyszerű, eleve elrendelt áldozatként láthatjuk, hanem hús-vér, síró s néha nevető emberként. Ez a látásmód egybecseng Örkényével és egybecseng azokkal a táborleírásokkal, ahol a mérhetetlen szenvedések között egymás számára is reményt adó gesztusok jönnek létre.

Ferkovics József arcai, kezei (arcok ezek is ráncokkal, görbületekkel), beszélő tájai (a bokor a haj, a szomorú szem folytatása, a barakk lécei közé ágyazódott tört gerinc, hajlott fák alatt kuporgó hajlott, törékeny emberek) is erről szólnak, erre figyelmeztetnek, ezt könyörgik tőlünk, örök túlélőktől.

BECAUSE EVERYTHING HAS A FACE! ON JÓZSEF FERKOVICS AND HIS PICTURES OF THE ROMANI HOLOCAUST RÉSUMÉ

The painter and graphic artist József Ferkovics is a significant figure in present-day Romani culture. In the course of his career he has experienced the depths of poverty and faced exclusion, but throughout it all has remained open-minded, forever pupil and teacher, a creative being increasingly absorbed in his identity in Romani culture. He became closely affected by the holocaust as well as the historical question of the fate of Hungary's Gypsies in an education that began at the end of the 1980s. In 2003, at the request of the Roma publication *Amaro Drom*, he prepared the now famous series of holocaust graphics, which were displayed at the Holocaust Memorial Centre in Páva Street, Budapest on several occasions.

In his holocaust series József Ferkovics continually confronts yet does not accuse. The artist, continuously expanding his original series, attempts to personalize the tragedy, making one live through it on a personal level. The sources for his pictures are often archive photos of the camps, marches and murders, but while even as an archive photo the power of documentation affects one, due to the photographic technology of the time facial features can rarely be seen clearly, he seeks out, explores, discovers and reconstructs each face. With which he can stare death in the face, with us, with which, silent, he can ask for help forever.

DENN ALLES HAT EIN GESICHT! ÜBER JÓZSEF FERKOVICS UND SEINEN BILDERN ZUM VÖLKERMORD AN DEN SINTI UND ROMA RESÜMEE

Der Maler und Graphiker József Ferkovics ist eine bedeutende Figur der zeitgenössischen Kultur der Sinti und Roma. Während seiner Laufbahn machte er Erfahrungen mit der tiefsten Armut, begegnete der Ausgestoßenheit, blieb aber dennoch stets ein offener, immer lernender und lehrender, sich immer mehr in die Kultur der Sinti und Roma vertiefender Künstler mit starker Identität.

Aufs Thema des Holocaust und an-

derer historischer Wendepunkte im Schicksal der ungarischen Sinti und Roma geriet er stufenweise ab dem Ende der 80er Jahre während eines Lernprozesses. Im Jahre 2003 verfertigte er im Auftrag der *Amaro Drom*, einer Roma-Zeitschrift, seine inzwischen weit berühmte Graphikserie zum Holocaust, die schon mehrere Male im Holocaust-Gedenkzentrum in der Páva Strasse zu sehen war.

In seiner Holocaust-Serie konfrontiert Ferkovics den Betrachter stets, jedoch ohne jegliche Anklage. Der Künstler, der die Grundserie ständig erweitert, hat versucht, auch diese Tragödie persönlich erlebbar zu machen. Die Grundlagen seiner Bilder sind oft Archivfotos von Lagern, Märschen und Mordfällen. Aber wo bei den Archivbildern

die Kraft der Dokumentation wirkt, und die Gesichter von Ehemals wegen der damaligen Fototechnik nur selten erkennbar sind, sucht, erforscht, erfindet und rekonstruiert er das Gesicht jedes einzelnen Opfers. So kann er dem Tod ins Gesicht schauen, und stumm um ewige Hilfe bitten, gemeinsam mit uns.

KE SAKONES SI MOSURA!

PA FERKOVICS JÓZSEF THAJ PA LESKE KIPURA PALA PHARRAJIMOS RÉSUMÉ

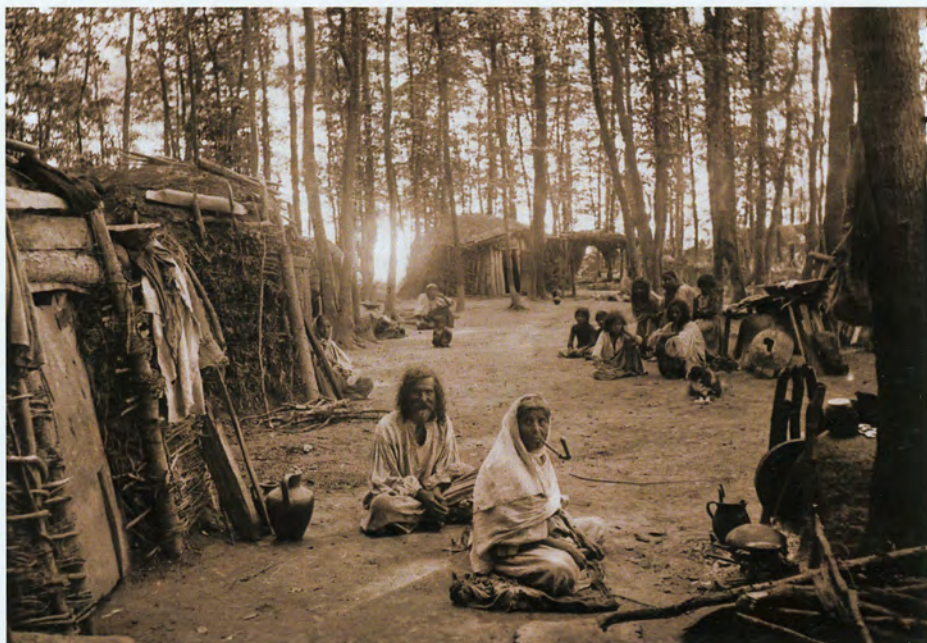
O Ferkovics József makhitori, grafikushi si la akanutna romana kulturako vazhno figura. Ande pesko trajo shaj tapastalindas o baro choripe, maladyilas la ekskluzijasa, de sagda puterdo artiso ashilas, kon sakanak sityolas thaj sityarlas sar sa milnosajlas andej romani kultura.

Kathar le 1980-one bershengo agor perdal jekh sityimasko proceso reslas maj pashe ko pharrajimos thaj kaj kavere shorshoske pushimata, so ande kopchimas-te si le Ungrikone Themeske romenca. Ando 2003-to bersh le „Amaro Drom“ anavesko romano zhurnalo mangel les te kerel jekh grafikangi serija, so anavni kerdyilas thaj ande la Pava vulycako Holokausteske Serojimasko Centro butivar shaj dikhenaspe.

O Ferkovics József ande peski serija pa pharrajimos sakanak konfrontalil, de chi vadolil khanyikas. O artisto andel fundutni seriji zumavel kadi tragedija personalno thaj perdal shaj trajimasko kerel, thaj vi sagda buxlyarella. Leske kipongo fundoj butivar jekh-jekh fotografija palal lageri, zhape, mudaripe, de sar arxivno fotovo e dokumentacijako zor del efekto, le mosura pale butivar nashig dikhenpe mishto andaj dulmutani fotografijaki texnika, de voj rodel, kutatil, opre rakhel thaj rekonshtualil sakone aldozatoski mosura. Sosa zhanel te dikhel mostar le merimasa, amenca, sosa sagda zhutipe mangel vi muto.

Képgaléria

1. Favágó cigánycsaládok a Mecsekben az 1890-es években

2. Cigánycsaládok az 1920-as években

3.

Az utolsó cigányvajda családja Véménden

4.

Favágó cigányok telepe a Mecsek alján

5.

Faluszéli cigányputri Baranyában

6.

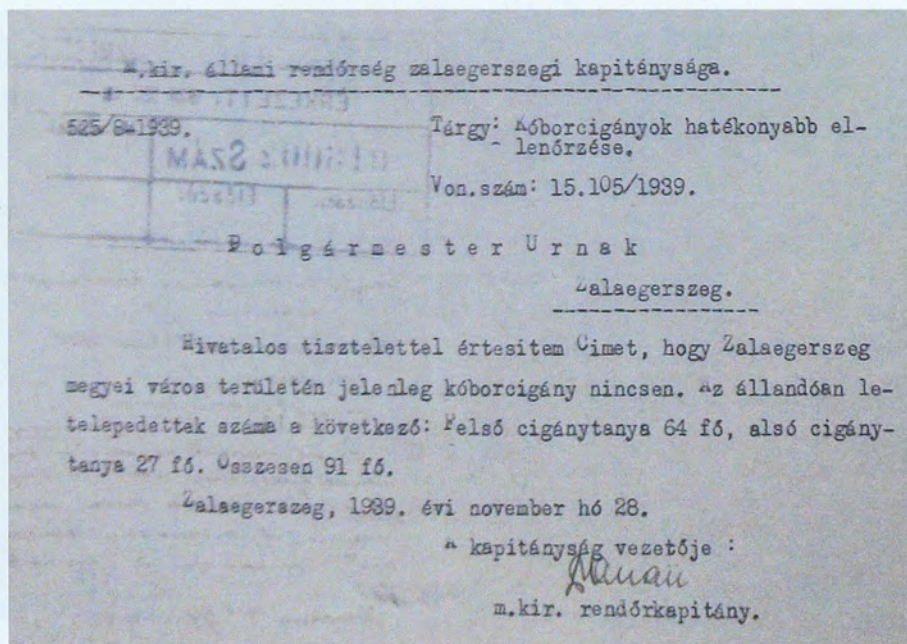
Baranyai cigányasszony teknővel az 1920-as években

M.kir. állami rendőrség zalaegerszegi kapitánysága.
 353/2-1933.köz.
 Tárgy: Kóbor és állandó lakóhellyel bíró cigányok összeírása.
 Megkeresés száma: 3190/1933.
 Csat: 3 db. mell.
 Polgármester Urnak
 Helyben.
 Tisztelettel értesítem, hogy a város területén állandóan lakó cigányok száma 50 fő. - Kóborcigány a város területén nincs.
 Zalaegerszeg, 1933. évi április 26. ld.
 m.kir. rendőrtanácsos
 a kapitányság vezetője.

7. A zalaegerszegi cigányok összeírása 1933-ban

A m.kir. rendőrség zalaegerszegi kapitánysága.
 430/3-1937.szn.
 Tárgy: Kóbor cigányok hatékonyabb ellenőrzése.
 Von.száma: 11719/1937.
 Polgármester Urnak
 H.
 Tisztelettel értesítem, hogy Zalaegerszeg város területén, a két cigánytanyán 79 letelepedett cigány van.
 Zalaegerszeg, 1937. november 30-án.
 m.kir. rendőrtanácsos
 a kapitányság vezetője.

8. A zalaegerszegi cigányok összeírása 1937-ben

9. A zalaegerszegi cigányok összeírása 1939-ben

10. Putrisor Burgenlandban

11.

Cigányok egy csoportja Burgenlandban

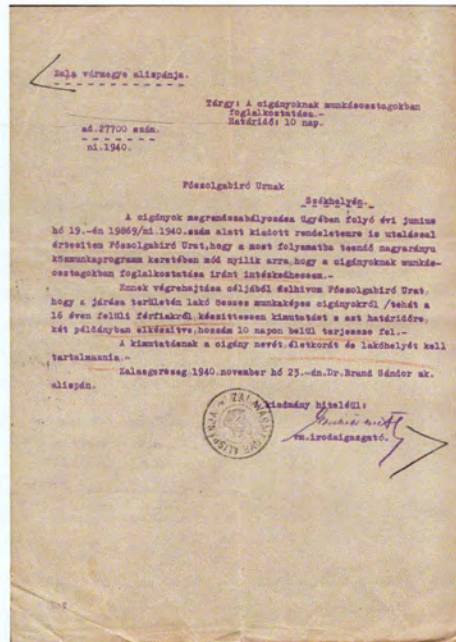

12.

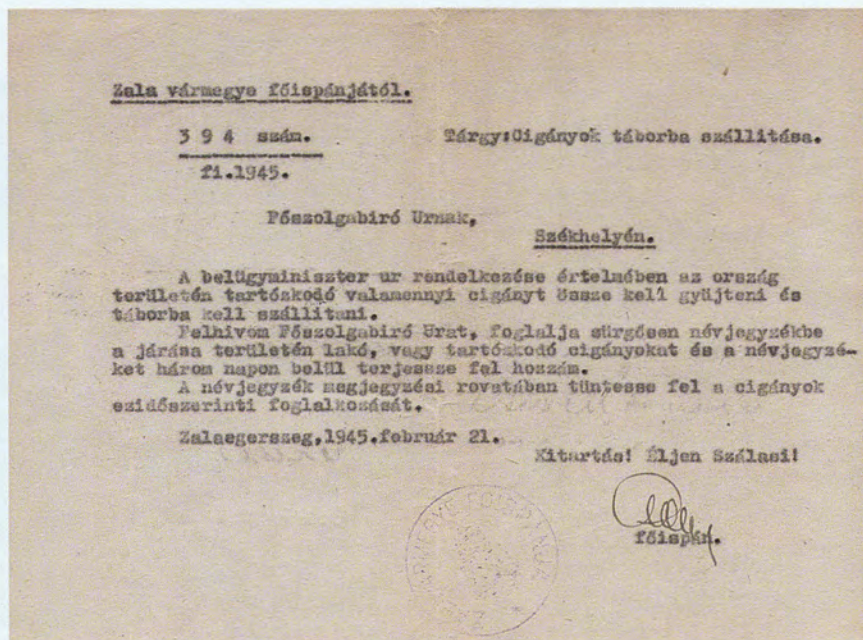
Burgenlandi cigányok deportálásuk előtt

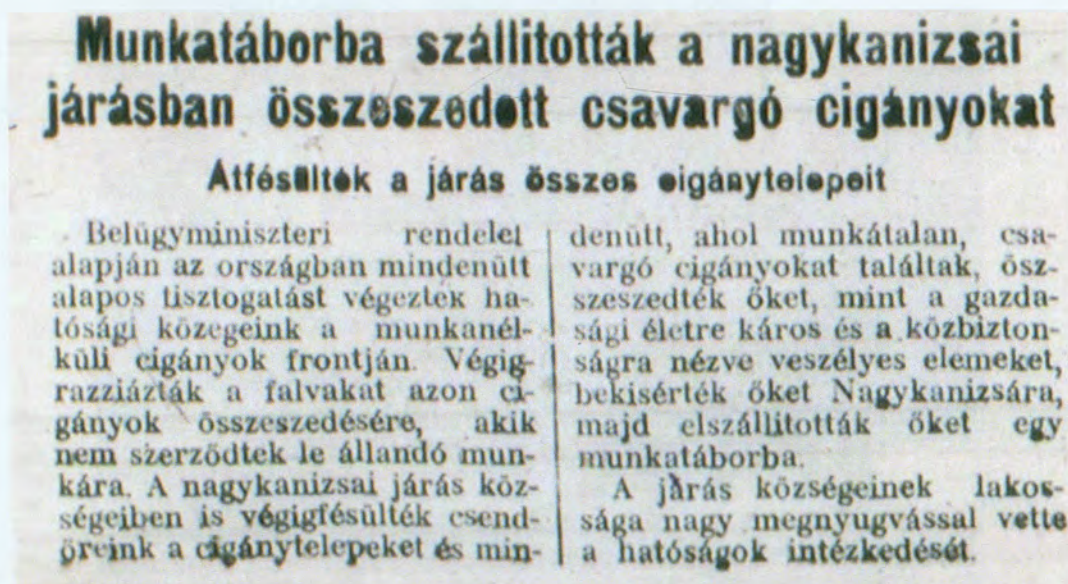
13. Burgenlandi cigányok internálása 1939-ben

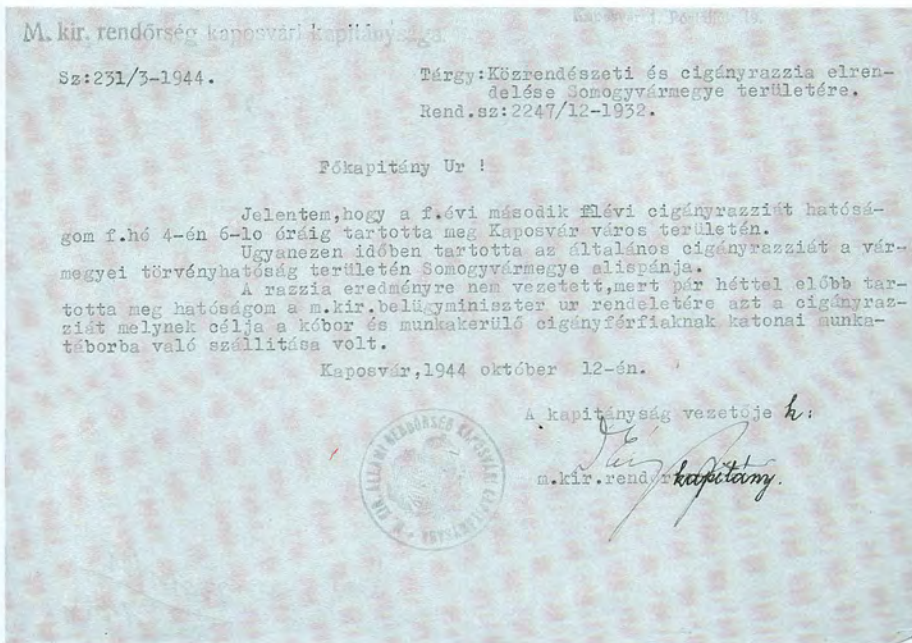
14. Cigányoknak munkásosztagokban foglalkoztatása

15. Főispáni utasítás a zalai cigányok táborba zárásáról, 1945.

16. Hír a cigányok összegyűjtéséről a Zalai Közlöny 1944. szeptember 25-i számában

17. A Kaposvári Rendőrkapitányság rendelete cigányrazziákról 1944-ben

18. Somogy megyei cigányrazziák műveleti térképe 1944 áprilisában

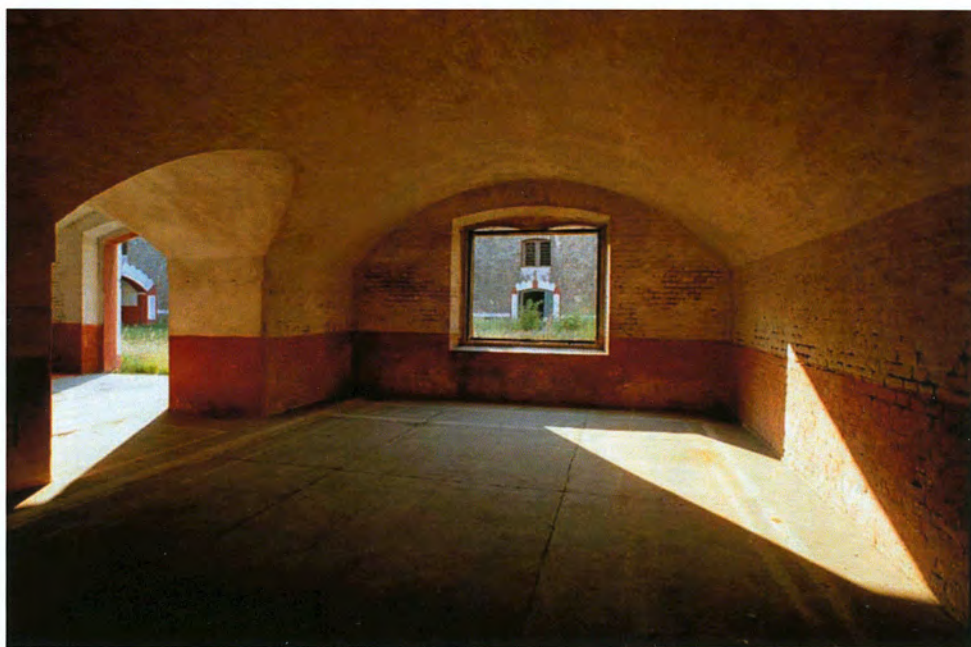
19.

A komáromi erőd légi felvételről napjainkban

20.

A komáromi erőd egyik szakasza

21.

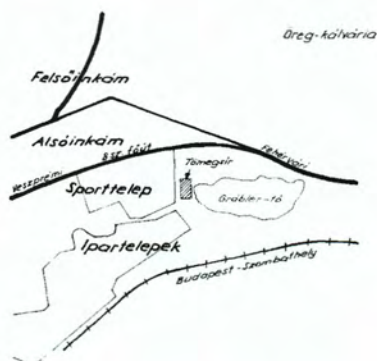
A komáromi erőd egyik belső cellája napjainkban

22.

A Várpalota melletti Gräbler-tó, ahol a kivégzések zajlottak

*Ligányok ellen elkövetett tömeggyilkosság
helyszínrajza*

23.

Grábler-tó helyszínrajza

24.

Bombatölcsér Székesfehérváron, 1946

25.

Deportálás

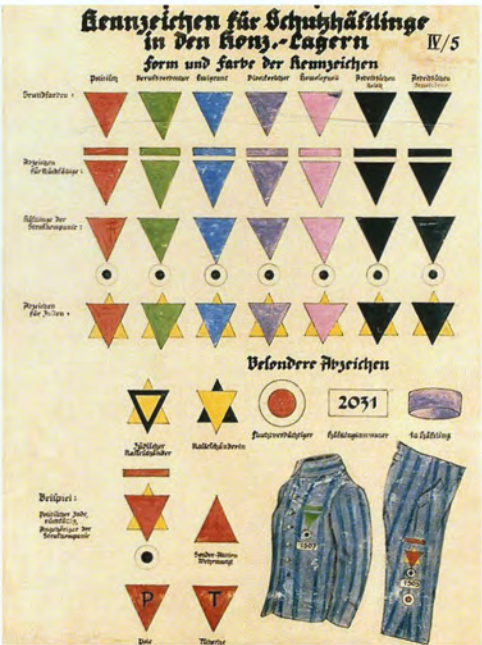

26.

Deportálás

27. Barakképület

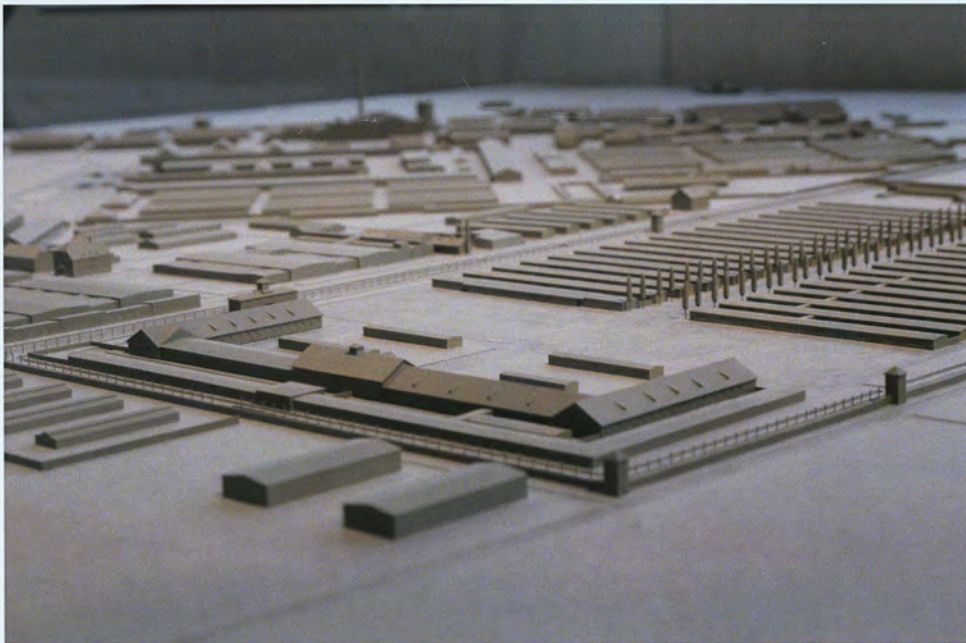

28. A náci koncentrációs táborokban használt jelzések

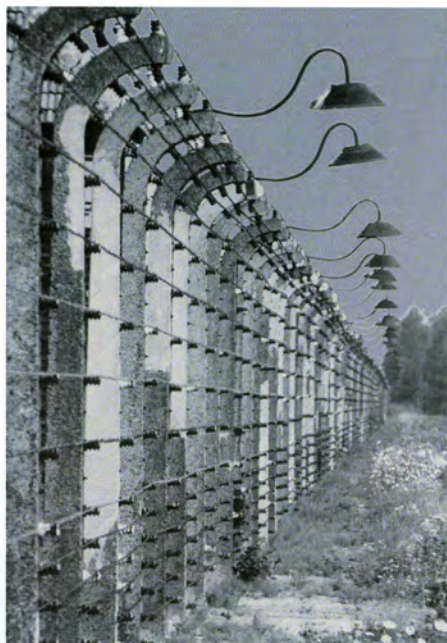
29.

Auschwitz II. Birkenau, bejárat

30.

Dachau, a koncentrációs tábor makettje

31.

Szögesdrótkerítés

32.

Auschwitz II. Birkenau, barakkbelső

33.

A ravensbrücki koncentrációs tábor

34.

A buchenwaldi tábor felszabadításakor készült felvétel, 1945. április 16.

35.

Krematórium Dachau-ban

36.

Bogdán János: Halálgyár

37.

Bogdán János: Kivégzés

38.

Bogdán János: Sorsközösség

39.

Ferkovics József: Anya gyermekével

40.

Ferkovics József: Becstelenül hagyott halottakért

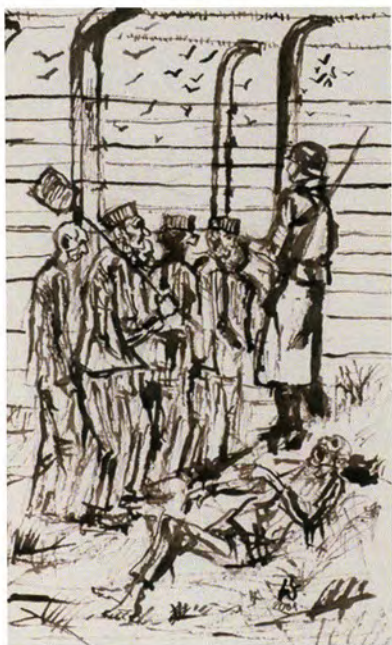
41.

Ferkovics József: Merengő

42.

Ferkovics József: Táborlakó

43.

Ferkovics József: Tizedelő

44.

Orsós Teréz: Éjszakai deportálás

45.

Orsós Teréz: Katonák a telepen

46.

Orsós Teréz: Rabok és angyalok

47.

Pintér Sándor: Isten lekötött szeme alatt

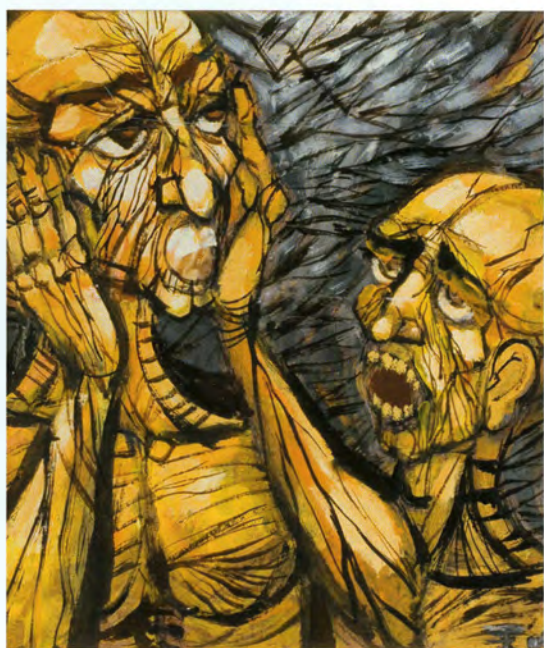
48.

Túró Zoltán: A halál érkezése

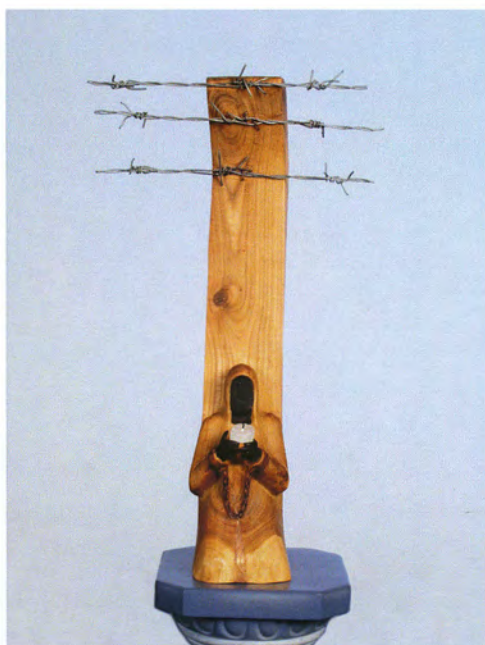
49.

Túró Zoltán: Ellopott jövő

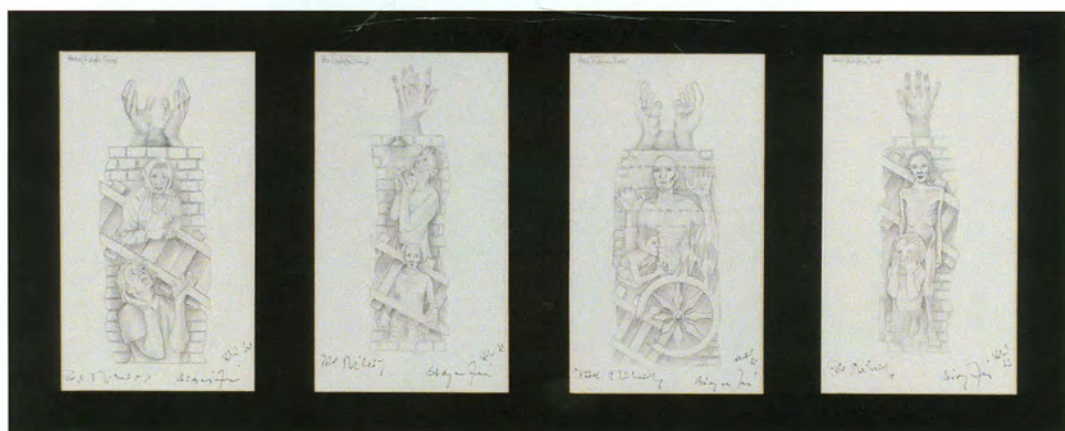
50.

Túró Zoltán: Sikoly

51.

Kosztics László: Ima az áldozatokért

52.

Horváth Zoltán Jenő: Holocaust emlékmű terv

53. Németországi Szintik és Romák Dokumentációs- és Kultúrközpontja Heidelbergben

54. A népirtást bemutató állandó kiállítás alsó szintje, Heidelberg

55. A népirtást megelőző intézkedéseket bemutató installációk, Heidelberg

56. A berlini „Fajhigiéniai Kutatóintézet” áltudományos vizsgálatait ábrázoló kiállítási szakasz, Heidelberg

57. Az Aschwitz-birkenai haláltáborba deportálást bemutató dokumentumok egy csoportja, Heidelberg

58. Az áldozatok emlékét megőrkítő névfal egy részlete, az áldozatok nevével, Heidelberg

12		
Galambos Sándor (1899) Bart	Hirschler István (1922) Egervár	Kalanyos József (1927) Alsóújlek
Grosz Jenő (1900) Budapest	Huszerl István (1899) Szarvas	Kandás János (1913) Szabadszállás
Grosz László (1924) Baras	Hollander Sándor (1900) Gyula	Kádár József (1890) Budapest
Grosz Menyhért (1891) Beregsurány	Horvát Ernő (1903) Hajdubethaza	dr. Kemény Ernő (1900) Budapest
Gutman Armin (1924) Milano	Hahn György (1927) Budapest	Kaphegyi György (1901) Kisbő
Gutman Miklós (1924) Nyíregyháza	Halász István (1910) Budapest	Kolm Andor (1924) Budapest
Gutman Arnold (1903) Budapest	Hernstein Róbert (1924) Sümeg	Kálmán Miklós (1901) Budapest
Goldstein Jenő (1902) Vác	Horvát Kálmán (1929) Párkány	Kánitz István (1927) Madarac
Goldstein Sámuel (1898) Újfehértó	Herz Sándor (1907) Budapest	Klauber István (1914) Budapest
Gschmidt Mihály (1899) Mindszent	Horvát Géza (1927) Dunakiliti	Kormos Gyula (1923) Budapest
Geri László (1908) Budapest	Hersko Rudolf (1926) Nagyvárad	Kolompár Ferenc (1926) Zalacszereseg
Goldstein Sándor (1892) Révharányos	Herskovits Ernő (1912) Debrecen	Kolompár Gyula I. (1914) Zalacszereseg
Grosz Gyula (1895) Tapa	Hartman Sándor (1924) Gyula	Kolompár Gyula II. (1923) Csajaga
Grosz Ignác (1900) Derecke	Hausman János (1900) Tiszazsontimre	Kolompár János (1930) Baksa
Gutman László (1914) Erdőbénye	Hegyi Béla (1905) Budapest	Kolompár József (1926) Szekesföld
Galyas Kálmán (1930) Abauzsánkó	Hirschdörfer Matyi (1920) Bodrogkeresztúr	Kator Gyula (1919) Recsegpiskolt
Guth Imre (1913) Budapest	Herz Imre (1929) Nyirbátor	Kovács Ernő (1930) Vajk
Gutman Béla (1926) Békés	Haba Béla (1897) Budapest	Kovács Ferenc (1925) Bogyzsók
Gábor Zsigmond (1905) Borosbész	Hoder József (1924) Rákosszentmihály	Kozák György (1896) Csepel
Gyurik Mihály (1920) Kalocsafokk	Imhof Zoltán (1923) Felsőgalla	Kozák Pál (1905) Kispeszt
Grün Andor (1902) Nyíregyháza	Javetz Ferenc (1921) Tarnai	Klein Andor (1923) Baksa
Grosz Manfréd (1923) Kántorjánosi	Juhász József (1899) Csány	Kovács Ferenc (1914) Ségvár
Grossman László (1925) Pétervárad	József Lajos (1911) Pécsalmás	Kolompár Antal (1930) Zalacszereseg
Grünwald Zoltán (1913) Mezőtúr	Jellinek Károly (1922) Szombathely	Kovács Vilmos (1907) Léva
Gáspár Ilona (1898) Szalkszentmárton	Jánbor Árpád (1918) Szombathely	Koszténbaum Nándor (1898) Huszt
Gazsor András (1911) Kassazsók	Jurányi Ernő (1895) Budapest	Klor Mihály (1911) Vaja
Grosz György (1921) Budapest	Jurányi Márta (1923) Budapest	Knöfler Pál (1923) Kápuvár
Gottlieb Károly (1925) Budapest	Jung Ottó (1925) Debrecen	Katr László (1908) Újpest
Gelb Jakab (1916) Váscsanakmány	Jánka Béla (1917) Bakonyzentlászó	Dr. Kissbach Ferenc (1897) Sárospatak
Goldman József (1913) Jólhagyó	Jung Tibor (1926) Debrecen	Klein Miklós (1915) Budapest
Goldstein Miklós (1910) Budapest	Jano Sándor (1929) Abauzsánkó	Kolm József (1902) Debrecen
Grosz Sándor (1913) Debrecen	Jaróka István (1924) Tata	Krausz Péter (1914) Tiszapolgár
Gilek László (1930) Polgár	Jung József (1904) Budapest	Kun Ignác (1897) Váscsanakmány
Gáspár Péter (1883) Bodrogkőváralja	Katz György (1925) Budapest	Kaff Adolf (1924) Vác
Grosz Győző (1900) Budapest	Klein József I. (1904) Bakonyaszeg	Kohn Vilmos (1924) Zalaörv
Grünbaum Andor (1927) Eger	Klein Andor (1909) Szamoskő	Káncser Sándor (1910) Salgótarján
Grünfeld Vilmos (1922) Kunigota	Knoll József (1925) Kassa	Klein Tibor (1896) Budapest
Guti Sándor (1919) Nagyréméd	Krausz Dezső (1915) Budapest	Keller Andor (1917) Budapest
Guti Sándor (1904) Daras	Katz János (1902) Szalkszentmárton	

59. Dachauból visszatért foglyok névsora (részlet a „Hírek az elhurcoltakról” c. kiadványból)

60.

A 2004. október 26-án átadott Pécsi Roma Holokauszt Emlékmű

A KÖTETBEN TALÁLHATÓ ILLUSZTRÁCIÓK AZ ALÁBBI GYÚJTÓHELYEKRŐL SZÁRMAZNAK:

Janus Pannonius Múzeum: 1-6 ;

MNL Zala Megyei Levéltára: 7-9, 14-16;

MNL Somogy Megyei Levéltára: 17-18;

Győr Megyei Jogú Város Levéltára: 19-21;

MNL Veszprém Megyei Levéltára: 22-23;

MNL Fejér Megyei Levéltár: 24;

commons.wikimedia.org: 28-30, 32-35;

Németországi Szintik és Romák

Dokumentációs- és Kultúrközpontja,
Heidelberg: 31, 53-58;

Pécs M. J. Város – Janus Pannonius

Múzeum: 36-52; Cigány Kulturális és
Közművelődési Egyesület, Pécs: 60;
Thúry György Múzeum, Nagykanizsa,
Blumenschein- hagyaték: 59.,

Magyar Nemzeti Múzeum: 25-27.